

מדריך למנהג אשכנז המובהק

[מהדורה לא מושלמת]

בני ברק כסליו תשפ"ו

לזכרה הנערץ ולעילוי נשמת

אמי מורתי היקרה בנשים

מרת חוה פולק-המבורגר ע"ה

בת הרב דוד אנסבאכער זצ"ל

בן הגה"צ המקובל מוהר"ר שלמה אנסבאכער זצ"ל

רב דק"ק 'עדת ישראל' נירנברג

אצילות מידותיה, חביבותה, ענותנותה המופלאה, ישרותה המוחלטת, הקרבתה הבלתי נלאית למען הזולת, וביותר מסירות נפשה בשנות הזעם בסיביר, לחיי קדושה וטהרה ולהצלחת חיים – היו מופת ליודעיה ומכירה.

גדלתני באהבה וסייעתני במצבים קשים להמשיך את עבודתי למען מורשת אבותיה שבאשכנז.

שלי ושלכם – שלה הוא!

נולדה בנירנברג ביום ד' באייר תרע"ה

נפטרה בבני ברק בליל הושענה רבה תשס"ג

והובאה לקבורה לאחר חצות היום, בפני מעליא דשבתא.

תוכן הענינים

7	מבוא
7	ירושת התורה מארץ ישראל לאשכנז
7	סוגי המנהגים
9	גבולות מנהג אשכנז
10	חשיבותו של מנהג אשכנז
11	מנהגי פולין בספרי הרמ"א
12	שומרי מנהג אשכנז
13	קהילת פראנקפורט – מבצר עוז למנהג אשכנז
15	סידורי התפילה
18	ימי חול
18	לבוש בתפילה
18	ההברה המקובלת
18	ברכות השחר
18	טלית ותפילין
19	פסוקי דזמרה
19	קדיש וברכו
19	קריאת שמע וברכותיה
19	קדיש הפתח – פריסה על שמע
20	חזרת הש"ץ
20	ברכת כהנים
20	נפילת אפים
20	קריאת התורה
21	סיום התפילה ואמירת קדיש
21	מנחה
22	ערבית
23	שבת
23	שבת לאמפא
23	פרוכת של שבת
23	קבלת שבת
23	ערבית ליל שבת
23	שחרית שבת
24	קריאת התורה בשבת
24	שנים ושלושה ספרי תורה
24	הפטרה
24	תפילות שאחר ההפטרה
25	ברכת החודש
25	מוסף שבת
25	ערבית מוצאי שבת
26	ראש חודש
26	ערבית
26	שחרית
26	שבת ראש חודש
26	ברכת הלבנה
27	סדר ליל פסח
27	בדיקת חמץ
27	ביעור חמץ
27	תענית בכורות
28	עירוב חצרות
28	עירוב תבשילין בחוץ לארץ
29	הכנת הסדר
29	ברכת הבנים
29	הדלקת נר יום טוב

31	סדר הקערה
32	סדר קידוש
32	היסבה
32	אגוזים
32	ורחץ
32	כרפס
32	יהץ
33	מגיד
33	רחצה
33	מוציא מצה
34	מרור
34	כורך
34	שלחן עורך
35	צפון
35	ברך
35	שפוך חמתך
35	הלל
35	פיוטים אחר ההגדה
36	אחר גמר הסדר
37	ברית מילה
37	'זכר' בשבת ראשונה אחר הלידה
37	וואכנאכט
37	הכנות לפני תפילת שחרית
37	סדר התפילה
38	שחרית כשהברית אינה בבית הכנסת
38	סנדקאות
38	הכנות לברית מילה
38	סדר ברית מילה
40	הערלה
40	סעודת ברית מילה
41	מילת שני תינוקות
41	מילה בשבת
41	התפילה כשברית המילה בימים מיוחדים
42	מילה בתשעת הימים מר"ח אב
42	שלישי למילה
42	מנהגי יולדת בצאתה לבית הכנסת
42	סדר 'חול קרייש'
43	הבאת 'ווימפל' לבית הכנסת
44	פדיון הבן
44	החייב בפדיון
44	המועד
44	שיעור חמשה סלעים
44	המעמד
44	אופן הפדיון
45	הסעודה
45	בכור שנמצא בעיר אחרת
45	עיכובים בפדיון
47	בר מצוה
47	התקופה שלפני הבר-מצוה
47	קריאת הנער בתורה ועליתו
47	ברכת 'ברוך שפטרני'
47	מנהגי שמחה בקריאת התורה והתפילה
47	סעודת מצוה
48	נישואין
48	אירוסין – הנחת קנס
48	תנאים נוסח אשכנז הישן

49	נוסח תנאים חלקי על פי הנ"ל
49	ימים שאחר האירוסין
49	שמירת חתן וכלה
49	מועד הנישואין
50	שבת לפני הנישואין – שפינהולין
50	סעודת סבלונות
50	חופת מייך
51	יום החופה
51	כתובה
52	תנאים אחרונים
53	שטר חצי זכר
54	שטר חליצה
55	כיסוי פני הכלה
55	הולכה לחופה
56	חופת טלית
56	ברכות אירוסין וקידושין
57	הקראת הכתובה וקנינים
57	ברכות נישואין
57	יהוד
57	סעודת נישואין
58	שבעת ימי המשתה
58	שבת שאחר הנישואין
59	אבלות
59	ביקור חולים
59	תפילות על חולה מסוכן
60	ברכת הבנים לפני פטירה
60	גסיסה
61	יציאת נשמה וקריעה
61	ישור אברי הנפטר
62	הורדת הנפטר ארצה ('אבהעבען')
62	שמירת הנפטר
62	אנינות
63	ארון הקבורה
64	תכריכים
64	טהרה – רחיצת הנפטר
65	טהרה – שפיכת תשעה קבין
66	הלבשה
67	הכנסה לארון ('איינלעגען')
67	טהרת הרוג ויולדת
68	בקשת מחילה ('מחילה פראיין')
68	שיעור המתנה לפני קבורה
68	לויה
69	קריעה לפני קבורה
69	צידוק הדין
70	הכנסת עפר לתוך הארון
70	חלקת קבר
70	קבורה
71	קדיש אחר קבורה
72	שורה
72	זריקת עשבים ועפר
72	נטילת ידים אחר לויה ואחר הליכה בבית קברות
72	הספדים
73	סעודת הבראה ומזונם של האבלים
73	אבלות שבעה
74	ניחום אבלים
74	תפילה בבית האבל
75	שבת בתוך השבעה
75	מקצת אבלות של קרובי האבלים – כל המתאבל עליו מתאבל עמו
75	לימוד לעילוי נשמת הנפטר

76	צדקה לעילוי נשמה – 'עזבון לדבר טוב'
76	נר לעילוי נשמת הנפטר
76	קערת מים, מגבת, מיטת הנפטר, מראות שבבית
76	אבלות שלושים
77	אבלות י"ב חודש
78	חודש י"ג בשנת העיבור
79	אבל בבית הקברות
79	'יאהרצי'ט'
80	הקמת מצבה
80	השתטחות על קברים
81	תחינות על קברים
85	חנוכת בית קברות
86	הכנסת ספר תורה
86	הזמן המובהק בשבת
86	ליל שבת
86	שחרית
86	תהלוכה ברחוב
86	הכנסה לבית הכנסת
87	תחליף א' לתהלוכה ברחוב: הושטת לויים וכהנים
87	תחליף ב' לתהלוכה ברחוב: הקפות סביב הבימה
87	הכנסת ספר התורה לארון והוצאתו לקריאה
87	עליות לתורה
87	'סעודת ספר'
87	קריאה בספר תורה חדש
88	צורת בית כנסת
88	לבנות בתי כנסת בצורה המקובלת מקדם
88	מיקום וגובה
88	פתחים
88	ריצפה
88	חלונות
88	ארון הקודש
89	עמוד החזן
89	בימה
89	מקומות ישיבה
89	עזרת נשים
89	תאורה
90	אביזרים
90	טבלאות ועיטורים
90	פרוזדור וחדרים נוספים
90	כבוד בית הכנסת
91	חנוכת בית ודירת מגורים
91	מועד חנוכת בית מגורים
91	קביעת מזוזות
91	ברכת הזמן
91	לימוד תורה
91	אמירת תהילים
91	סעודה
91	חיוב עליה

מבוא¹

ירושת התורה מארץ ישראל לאשכנז

מאז גלו אבותינו מארץ הקודש בחורבן בית שני, לא פסקה מהם תורה. באו לאיטליה של טיטוס, ותורה עמהם; נדדו משם צפונה לאשכנז, ותורה עמהם. מורשת יהודי אשכנז נמשכת ברציפות זה כאלפיים שנה. בכל דור שמרו עליה חכמי התורה, טיפחוה והאדירוה.

השם 'אשכנז' מציין את גרמניה ושאר הארצות הדוברות גרמנית. כיום מכנים את יהודי אירופה כולה, להוציא בני ספרד ופורטוגל, בשם 'אשכנזים', בגלל מוצאם ושרשי מורשתם במדינות אשכנז.

על תחילת התקופה בה באו יהודים לאשכנז אין בידינו ידיעות מוסכמות. מסורות שונות מפליגות לתקופות קדומות ביותר. מה שברור הוא שמסורת התורה וההלכה באשכנז שרשיה בארץ ישראל, ונשמרה תקופה ממושכת באיטליה של רומי אליה הגיעו אבותינו לאחר החורבן, ומשם עברה צפונה לאשכנז באמצעות חכמי התורה שהיגרו מאיטליה לאשכנז. בסוף ימי הגאונים החלו קהילות אשכנז להתפרסם בתור מרכזי תורה בעלי חשיבות עולמית. התפתחות זו הגיעה לשיאה עם הופעתם של גדולי החכמים, כרבנו גרשום מאור הגולה, רש"י ובעלי התוספות.

רדיפת היהודים בעיקר במסעי-הצלב ובימי המגיפה השחורה, בהן הושמדו קהילות שלימות, הזכורות בדברי ימי ישראל כגזירות תתנ"ו וגזירות ק"ט על שם השנים בהן אירעו, סיכנו את המשך המסורת, אך רבותינו הגדולים מסרו נפשם על מסירת התורה והמשכיות המסורת, ועשו ככל שביכלתם שתורתה של אשכנז לא תשכח מישראל, במסרם לדורות הבאים בעל פה ועוד יותר בכתב את פרטי ההלכות והמנהגים, לתלמידיהם בישיבות ובספריהם לעם כולו. כך נשמרו בכתב מנהגי התפילה, הנהגות המצוות ודרכי החיים.

קהילות אשכנז היו מעין של חיי רוח שנבעו מהם בעוז ובתעצמות במשך דורות רבים. ערים ואמהות בישראל קמו ונצבו, קהילות קודש אשר בחייהם מילאו את העולם בתורה וטהרה, מצוות ומסורה, ובבוא יומם חרפו נפשם בנאמנות למות על קידוש השם. שם נצחי עומד לקהילות אלה, כגון שפירא, וורמיישא, מגנצא (ג' קהילות שו"ם), ועוד עשרות ערים ואלפי ישובים גדולים וקטנים אשר שמרו על גחלת ישראל שלא תכבה.

סוגי המנהגים

יש המזהים בטעות 'מנהגים' עם ענינים זוטרים ושוליים, עם הווי עממי, ועם מה שמכונה באנגלית בשם 'פולקלור'. נכון הוא שהמנהג כולל גם את הדברים הללו, אבל לאמתו של דבר מציין המונח 'מנהג', בלשון העברית, כל תופעה בעולם החוזרת על עצמה בתדירות מסויימת, אפילו את תופעות עולם הטבע והטכנולוגיה. כאשר חז"ל מספרים לנו על הפעלת כסא המלכות המתוחכם של שלמה המלך ע"ה, אותו ביקש פרעה נכה מלך מצרים להפעיל, הרי אומרים הם לנו כי "רשע זה פרעה נכה, כיון שביקש לישב על הכסא של שלמה, לא היה יודע **מנהגיו**".² וכן

בבוא חז"ל לתאר התנהגות של בעלי חיים, הריהם אומרים: "**מנהגו** של עולם, זאבים הורגים העזים".³ ובחזרה אל החברה האנושית. המילה 'מנהג' שימשה מאז ומתמיד גם לתיאור חוקים וציון הרגלים משפטיים שאינם נובעים בהכרח מן התורה המסורה. כך מלמדת המשנה הראשונה במסכת בבא בתרא, כי לצורך בניית מחיצה בחצר השותפין, יש להשתמש בחומרים המקובלים, והמשנה נוקטת במלים: "הכל **כמנהג** המדינה". כיוצא בזה אומרת הגמרא: "**מנהג** גדול היה בירושלים, מפה פרוסה על גבי הפתח כל זמן שמפה פרוסה – אורחין נכנסין, נסתלקה המפה – אין האורחין נכנסין".⁴

¹ חלק מהנושאים הנסקרים במבוא זה נידונים בהרחבה בקונטרס 'גדולי הדורות על משמר מנהג אשכנז' והספר 'אשכנז מבצר המסורת'.

² ויקרא רבה, פרשה כ'.

³ בבא בתרא טו ע"ב.

⁴ בבא בתרא צג ע"ב.

עם זאת, אין להתעלם מכך, שבמסורת ישראל נשתרש המושג 'מנהג' בעיקר בקשר לעניינים התלויים בשמירת המצוות. אלא שכאן יש לנו מיגוון רחב של סוגי מנהגים, ומזה נובע גם דירוג מידת חומרתם בעיני ההלכה. יש מנהגים הקשורים באופן קיומם של מצוות דאורייתא, ויש הקשורים במצוות דרבנן. יש מנהגים שעצם קיומם נובע מתקנות הרבנים שאחר חתימת התלמוד, ויש כאלה שצמחו ועלו מתוך העם. יש מנהגים שאין להם התרה עולמית, ויש שזיקתם להלכה היא רופפת, או אף עומדת בניגוד לה. יש מנהג של הציבור כולו, ויש מנהגם של יחידים. נשתדל להביא, מתוך אוצר מנהגי אשכנז, דוגמאות מהסוגים הללו. נתחיל במנהג דאורייתא. מן התורה, מצות היום בראש השנה היא התקיעה בשופר – "יום תרועה יהיה לכם"⁵. כבר בימי חז"ל נתעורר ספק, אם התרועה היא יללה או קול אנחה או אפילו שניהם יחד, ומפני כך תקנו לתקוע לפי כל הספקות, והיינו בכל חיוב תרועה, לתקוע שברים בפני עצמם ותרועה בפני עצמם, וגם שניהם יחד. כל זאת, כדי להבטיח שאכן מקיימים את מצות התורה של תרועה, באופן הנכון והמדויק.⁶ אלא שמאז ועד ימינו נפלו ספיקות חדשים באותם שברים ותרועה. הבולט שבהם הוא הספק בצליל התרועה, ונשתמש כאן בלשונו של רבי יעקב עמדין כדי להציג את הבעיה: "אנו רואים שאפילו בזמננו, הן עוד היום, מנהגי הארצות חלוקות באופן עשיית התרועה עצמה, כי יש בה שינוי גדול בין האשכנזים [=בני ארץ אשכנז] והספרדים ואנשי פולוניא, שהללו עושין אותה כעין טרומיטין [יונית: קול רועד] והללו עושין אותה טוט טוט... כל אחד עושה כמנהגו ויוצא בה, כי בכל אופן מהנ"ל היא התרועה. ומכל מקום נראה יותר טוב ומן המובהק לעשותה טרומיטין, כדרך שזכרו הפוסקים, וכן כתוב: 'הרעותם'.⁷ תרועה זו שר' יעקב עמדין מעדיף אותה, ה'טרומיטין', נשמרה במסורת אשכנז המובהקת, ואותה 'זכרו הפוסקים', היינו כל רבותינו הראשונים.⁸

סקרנו פה מנהג שבאי-קיומו, עשויים אנו להחטיא את הדיוק של עשיית מצוה דאורייתא. נעבור עתה אל מנהג התלוי במצוה דרבנן. מחלוקת היא בין הרמב"ם והרמב"ן, אם תפילה היא חיוב מן התורה או רק תקנת רבנן. אולם גם לדעת הרמב"ם, אף שעצם חיוב התפילה הוא מדאורייתא הרי ה**נוסח** של תפילת שמונה עשרה, הוא מתקנת חז"ל.⁹ זהו התחום הבולט ביותר של פיצול המנהגים: נוסח התפילה. כיום מזוהים אנשים מבחינה חברתית, לאיזו עדה הם שייכים, מהו מוצאם המשפחתי, ואפילו לאיזו תפיסת עולם יהודית הם מקושרים, במידה רבה על פי נוסח התפילה בו הם מתפללים.

בין האשכנזים בימינו ידועים שני מנהגי תפילה: 'נוסח אשכנז' ו'נוסח ספרד'. הגדרות אלה מתייחסות לנוסח תפילות הקבע, שהן כאמור מתקנת רבנן. מבחינה היסטורית 'נוסח אשכנז' הוא הנוסח הותיק של יהדות אירופה (מלבד הספרדים). בעת החדשה, כאשר התפשט במזרח אירופה נוסח תפילה חדש, אשר כונה בפי מתפלליו 'נוסח ספרד' (היות והוא מבוסס במידה רבה על נוסח הספרדים), עורר הדבר חילוקי דעות, אם מותר לשנות מנהג כה מהותי שמוצאו מחז"ל. בכל ארצות אירופה התעוררו חכמים מבין גדולי הדור להסתייג מכך, כמו למשל רבי יחזקאל לנדא בעל 'נודע ביהודה' (תע"ד-תקנ"ג) שטען בתקיפות:¹⁰ "נוסח שלנו אשכנזים – תורה היא, ואף על פי כן הספרדים יחזיקו במנהגם, ויש להם על מה שיסמוכו, ולעולם אל ישנה אדם ממנהג אבותיו. אבל מה שהחדשים מקרוב באו לשנות במדינות הללו מנהג אבותינו הקדושים, המה לדעתי פוגמים בכבוד רבותינו בעלי התוספות והרא"ש, ועתידים ליתן את הדין, ואין כאן אהבה אלא שנאה, ו'לתאוה יבקש נפרד',¹¹ ועליהם אני קורא: 'ולמשנאי אהבו מות',¹² ו'המשנה ידו על התחונה'¹³".

⁵ במדבר כט, א.

⁶ עיי ראש השנה לד ע"א.

⁷ מור וקציעה, סי' תק"צ.

⁸ עיי שרשי מנהג אשכנז, ח"א, בני ברק תשנ"ה, פרק 'קול השברים והתרועה'.

⁹ רמב"ם ה' תפילה פ"א. ועיי ערוך השולחן או"ח סי' פ"ט.

¹⁰ צ"ל עמ"ס ברכות דף יא ע"ב ד"ה תנ"ה.

¹¹ משלי יח, א.

¹² עיי משלי ח, לו.

¹³ בבא מציעא עו ע"א.

ואם בתפילה עסקינן, נעבור באותו ענין אל הפיוטים והסליחות, שנתקנו בתקופה שלאחר חתימת התלמוד, ודרגת חומרתם פחותה מתפילות הקבע. מנהגי הפיוטים מפוצלים לאין ערוך יותר מנוסח התפילה הקבוע, היות וסדרי אמירתם התגבשו רק בסופם של ימי הביניים, ונשענו בעיקר על בחירתה של מנהיגות הקהילה. קומבינאציות רבות של פיוטים וסליחות, נעשו לקניינם הבלעדי של קהילות בודדות וחבלי ארץ מצומצמים. מתוך אלה שהגיעו לדפוס, נזכיר לדוגמא את 'מנהג שוואבן ושווייץ' או 'מנהג אלטנוי-שול בפראג'. והנה בדורות האחרונים נחלשה בכמה ארצות אמירת רוב הפיוטים מחמת שאמירתם אינה מדינא דגמרא, ובעיקר, מפני התנגדותם של כמה מחכמי ספרד הראשונים לאמירתם בתוך התפילה, ולעתים בגין זילזול מסויים באמירתם, וכתגובת נגד התעוררו פוסקים אחרים לעודד את אמירתם ולהדגיש את חשיבותם, כפי שהביא 'המשנה ברורה': "מה"ר חיים ויטאל כתב בשם האר"י, שלא היה אומר פיוטים ופזמונים, אלא מה שסדרו הראשונים, כגון הקלירי, שנתקנו ע"ד האמת, וכן לא היה אומר יגדל. ומ"מ העיד בנו של מהר"י על אביו, שכשהיה ש"ץ בקהל בימים נוראים, היה אומר כל הוידוים וכל הפיוטים. וישמע חכם וממנו יקח חכמה ומוסר השכל, שלא לשנות המנהגים. ובש"ל [=שבלי הלקט] האריך בשם כמה גאונים, שמצוה לומר פיוטים, וכשפייט רבי אלעזר הקליר 'חיות אשר הנה מרובעות לכסא', וכו' [פיוט של קדושת מוסף בר"ה], להטה אש סביבותיו".¹⁴

ביטול אמירת הפיוטים נתפס כמעשה חמור ומסוכן. רבי יואל סירקיס בעל 'בית חדש' (שכ"א-ת) הדגיש את חומרת הענין, בהעידו כי "אחד היה בזמנינו שהתחיל לבטל מלומר קרוב"ץ בקהל, ולא הוציא שנתו".¹⁵ לא זו בלבד אלא אפילו שינוי במסורת אמירת הפיוטים נחשבה לסכנה, כפי אזהרתו של רבי יהודה החסיד (-ד' תתקע"ז) אותה כתב ב'ספר חסידים': "ויש שימות שמשנה מנהג הראשונים, כגון פיוטים, שהורגלו לומר קרוב"ץ דרבינו משולם, שאחד אמר קרוב"ץ אחרת ומת בתוך שלשים יום".¹⁶

לפיכך נמצאה הצדקה לדבקות עקשנית בסדרי פיוטים וסליחות מקומיים, כהודעת רבי ידידיה טיאה ווייל, בנו של ה'קרובן נתנאל' ויורשו ברבנות קארלסרוה, בהסכמתו ל'סדר סליחות מכל השנה כמנהג עלזו', שנדפס בקארלסרוה בשנת תקנ"ח: "נהרא ונהרא פשטי", בעניני תפלה וסליחות ברהטים, ובפרט במדינות עלזו מנהגם מסודרים ומשונים, משאר מדינות אשכנז בכל ענינים, וחלילה לבטל מנהגם כאשר הם מקובלים מדורות ראשונים, כי לכל מנהג יש שער למעלה בשמי העליונים".

יש עוד סוג של מנהגים שכל הפוסקים התייחסו אליהם בחיוב גמור, אלא שנחלקו ביניהם אם הם הלכתיים או עממיים. למשל, בלילה שלפני ברית מילה, נהגו בכל תפוצות ישראל לעשות 'וואכנאכט', שמירת לילה לתינוק, עם לימוד ואמירת קריאת שמע. לפי מנהג אשכנז עורכים בלילה זה גם סעודה, בה אוכלים בשר ושתיים יין. נתעוררה השאלה, אם זו סעודת מצוה או סעודת רשות, והנפקא מינה היא, אם מי שקיבל עליו נדר לא לאכול בסעודת רשות, המותר לו להשתתף בסעודת 'וואכנאכט'. ה'נחלת שבעה' סבור שזו סעודת מצוה,¹⁷ ואילו ה'מגן אברהם'¹⁸ וה'חות יאיר'¹⁹ טענו שזו סעודת רשות. ואם זו סעודת רשות, הרי שההלכה אינה מחייבת אותה, ואין בה אלא כבוד המצוה.²⁰

עוד קבוצה של מנהגים יש, שאינם לא מן התורה ולא מדרבנן, ואף על פי כן נהגו בהם חומרה יתרה, והם הקרויים 'מנהגי איסור', שיחיד או עדה קיבלו על עצמם חומרה, משום סייג וגדר מליכשל באיסור תורה. כגון מה שנהגו בקהילת וורמס שלא לאכול פירות יבשים כלל, כדי שלא יבואו חלילה לאכול תולעים המצויים בהם.²¹ על מנהגים מסוג זה יש דיונים בפוסקים באיזה תנאים, אם בכלל, יש להם התרה.²²

¹⁴ משנה ברורה סי' ס"ח ס"ק ד'.

¹⁵ ב"ח או"ח סי' ס"ח.

¹⁶ סי' תר"ז.

¹⁷ ספר נחלת שבעה, סי' י"ב, מחודשים, סעיף א'.

¹⁸ מג"א סי' תר"מ ס"ק י"ג.

¹⁹ שו"ת חות יאיר, סי' ע'.

²⁰ מחזור ויטרי, נירנבערג תרפ"ג, סי' תקי"ו.

²¹ שו"ת חות יאיר, השמטות לסי' קכ"ו.

²² עיי' ר"י למפרונטי, פחד יצחק, ח"ה, דפים קלז-קלט, ועוד הרבה.

גבולות מנהג אשכנז

ראינו סוגים אחדים של מנהגים ודרגות שונות בחומרתם, דירוג מנהגים השייך לכל אתר ואתר, לכל ארץ ומדינה. המושג 'מנהג אשכנז' מציין את מכלול ההנהגות הדתיות האופייניות לבני אשכנז. עצם המונח 'אשכנז' מרמז על גבולות מסוימים שבתוכם הוא שרר ולא מעבר להם.

לכאורה זהים גבולות אלה עם הגבולות הגיאוגרפיים, אם לא הפוליטיים, של האומה הגרמנית. אך לא כן. 'מנהג אשכנז' בניגוד ל'מנהג פולין', הוא המשכו של 'מנהג רינוס'. חבל נהר הריין בגרמניה מהווה את העריסה של יהדות אשכנז ואת לוו שדרתה. בקהילות העתיקות שעל גדות הריין: שפירא, וורמיישא ומגנצא, התפתחו לפני אלף שנה מרכזי תורה שהשפיעו לדורות על יהדות אירופה. במרכז הרינוסי טופחה מסורת מנהגים קפדנית ומדוקדקת. יהדות צרפת הקדומה, שינקה את תורתה ומקצת מסורותיה מאשכנז, היתה פתוחה גם להשפעות מהדרום, מפרובינצא וספרד, ומנהגיה לא נשאו חותם אחיד ויציב כרעותה באשכנז.

במאה הארבע עשרה, עם גירוש היהודים מצרפת, עלה כוחו של מרכז יהודי אחר, שעיקרו על אדמת אוסטריה ושלוחותיו הגיעו לאיזורים מסויימים בדרום מזרח גרמניה. כאן התפתחה מסורת מנהגים, שניכרות בה השפעות מעורבות של הרינוס ושל צרפת, מסורת שכונתה בשם 'מנהג אושטרייך'. בימיו של המהרי"ל עמדו זו מול זו שתי קבוצות מנהגים מגובשות: 'מנהג רינוס' הותיק ו'מנהג אושטרייך' המאוחר יותר. בפרטיהם של מנהגים מסויימים היה השוני מורכב יותר, והתפצל למנהגי קהילות מקומיות.

בתקופה שלאחר המצאת הדפוס וחיבור ה'שולחן ערוך', נשכחו המושגים 'מנהג רינוס' ו'מנהג אושטרייך', אם כי יחידות המנהגים האלה המשיכו להתקיים, ואף התפשטו אל מעבר לגבולות הגיאוגרפיים הקודמים. גירושם ונדידותם של בודדים ושל קהילות, במרוצת המאה החמש עשרה, הביאו להתפרסות 'מנהג רינוס' על פני חלקים נרחבים בגרמניה, ובמקביל להתפרסות 'מנהג אושטרייך' על פני פולין ורחבי מזרח אירופה. מאז ואילך היו ידועים שני מנהגים מרכזיים: 'מנהג אשכנז' (לשעבר 'רינוס') ו'מנהג פולין' (לשעבר 'אושטרייך'), שקלט בהדרגה שינויים וחיידושים נוספים. בתקופה זו שרר 'מנהג פולין' גם במוראביה ובוהמיה, הונגריה וליטא, וכן בקהילות היהודיות החדשות באיזורים הסלאביים-למחצה של גרמניה, היינו מזרח גרמניה. קהילות ידועות בגרמניה, כמו האמבורג וברלין, נהגו למעשה כ'מנהג פולין', ליתר דיוק "מנהג פולין בנוסח יהודי גרמניה", כי מייסדיהן של קהילות מאוחרות אלה הגיעו מאוסטריה ופולין, והביאו עמם מסורות של ארצות מוצאם ושתלו אותם בסביבה הקדומה של אשכנז ההיסטורית. השפעה נוספת היתה גם ל'מנהג אשכנז' על קהילות אלה, בשל הגירה מסויימת של יהודים מדרום ומערב גרמניה, כגון בניגון טעמי המקרא ובהברת לשון הקודש ובדאי באוירה הכללית.

והיכן פשט 'מנהג אשכנז'? בתקופה זו הוא 'כבש', כביכול, מידי 'מנהג אושטרייך-פולין' את באוואריה; הוא התבסס באמצעות התיישבות יהודית מחודשת, בצפון צרפת; חדר לצפון איטליה והתקיים שם תקופה ממושכת; שלט בעלזאס, הולאנד ושווייץ, וכמובן בכל דרום ומערב גרמניה. קו הגבול בין 'מנהג פולין' ל'מנהג אשכנז' בתוך גרמניה עצמה, עבר פחות או יותר לאורך נהר האלבה שחוצה את גרמניה מצפון לדרום.

חשיבותו של מנהג אשכנז

יחס של כבוד וחרדת קודש בפני 'מנהג אשכנז' היה לרבים מגדולי ישראל אשר הכירוהו, ועוד בזמנים רחוקים נמצאו לו דוברים נלהבים שהעלו אותו על נס, וראו במנהגי ארצות אחרות סטיה מן המסורת הצרופה. משקיף אובייקטיבי כמו הרמב"ם, כבר כתב על בני מערב אירופה כי הם "בריאים מחולאי המנהגות ומדעות האחרונים ודרכיהם, ואין אצלם אלא ענינים נאותים ללשון הש"ס"²³.

חכמי אירופה שהכירו מקרוב את ההבדלים הפנימיים בין 'מנהג רינוס' לבין מנהגי ארצות אירופה האחרות, הביעו את הערכתם היתירה למנהג הרינוס. רבי יצחק ב"ר משה בעל 'אור זרוע', שהיה יליד בוהמיה שלמד

²³ פיה"מ לרמב"ם גיטין פ"ה מ"ח.

בישיבות גרמניה, נשאל פעם על מה סמכו אותם 'שוטים', כדברי השואל, המקדשים בבית הכנסת, גם כאשר אין אורחים מצויים שם. בתקופה ההיא היה הקידוש בבית הכנסת מקובל בכל הארצות, אך היות שגם באשכנז נהגו כך, ראה ה'אור זרוע' בדברי תלמידו עלבון מיוחד למסורת אשכנז, והדבר חרה לו היטב, כפי שנראה בדברי תשובתו:

ואשר כתבת שאודיעך סמך לאותם שוטים מקידוש של בית הכנסת, אחרי שאין יכולין לצאת באותו הקדוש, ואורחין אין כאן, צר לי עליך והיטב חרה לי, כי נתת את פיך להחטיאך, ותמיה אני על חכם ונבון כמוך שהיית רשאי להוציא דבר מפוך. הלא ידעת כמה גאוני גאונים וקדושי עליון רבותינו שבמגנצא ושבוורמשא ושבשפירא, הלא משם יוצאת תורה לכל ישראל, הלא נהגו מיום שנוסדו כל הקהילות שברינוס ושככל ארץ אשכנז ומלכות שלנו, נהגו אבותינו ואבות אבותינו, צדיקים וקדושים, חכמים מחוכמים, ועתה אתה כותב עליהם: 'שוטים'? והלכה אומרת,²⁴ ואתם מכיון שנהגו אבותינו נוהי נפש אל תשנו ממנהג אבותיכם, כי לא דבר רק הוא, ואם הוא רק, מחסרי הבינה ומריקני המוח הוא ריק, שאבותינו נהגו כדון וכתורה.²⁵

כאן הלך ה'אור זרוע' וביאר שהקידוש בבית הכנסת לא ניתקן מעיקרו עבור אורחים, אלא לקידוש היום ברבים. תוך הסתמכות על כמה גמרות בירושלמי הוא זרע אור חדש על ההלכה כפי שהיא נמצאת בבבלי במסכת פסחים. בסוף דבריו חזר להוכיח את שואלו: "ואתה איש חכם ונבון... תהיה דעתך נמוכה, נגד רבותיך נוהי נפש, למען תאריך ימים ושנים בעסק התורה ובקיום המצות".

אולם קנאות של ממש למען המסורת האשכנזית, אנו פוגשים במאבקם של חסידי אשכנז בסדר התפילות שנהג בצרפת ואנגליה. בהשוואה לנוסח התפילה האשכנזי, מצויות בנוסח הצרפתי-אנגלי הקדום, תוספות מילים במקומות שונים.

מסתבר שהיו באשכנז אנשים שחשבו את הנוסח הצרפתי-אנגלי לעשיר או מעולה יותר משלהם, והחלו להתפלל על פיו. תופעה זו קוממה את חסידי אשכנז, ובמילים חריפות הזהירו מפני שינוי הנוסח. בקשר לתפילות ראש השנה, בה היו ההוספות הצרפתיות מרובות יותר, אנו מוצאים ב'סדור חסידי אשכנז' את האזהרה הבאה:

המוסיף והגורע בה אפילו אות אחת, תפילתו אינה נשמעת, כי כולה במדה ובמשקל באותיות ובתיבות וסודות הרבה היוצאים ממנה. וכל ירא השם יזהר בה מלפחות ולהוסיף, ולא ישמע אל צרפתים ואנשי איי-הים שמוסיפים כמה וכמה תיבות, כי אין רוח וחכמה נוה בהם, כי לא נמסרו להם טעמי תפלה והסודות, כי חסידים הראשונים היו גונזים הסודות והטעמים, עד שבא רבינו הקדוש, רבינו יהודא החסיד ז"ל, והוא מסרם לאנשי משפחתו החסידים בכתב ובעל פה... וכתב רבינו החסיד ז"ל: המוסיף בתפילה אפילו אות אחת, עליו ועל כיוצא בו נאמר:²⁶ "נתנה עלי קולה על כן שנאתיה".²⁷

ממרוצת דברי חסידי אשכנז, עולה שלא היתה להם כל ביקורת על הנוסח הרווח באשכנז, וכי הוא עלה יפה עם הטעמים והסודות שבידי החסידים הללו. בעיני חכמי אשכנז היתה עדיפות מכרעת למסורת אבותיהם על פני מסורות אחרות, בעיקר ביחס למסורת ספרד, שעל פניה העדיפו אפילו את המסורת הצרפתית.

דברים ברוח זו השמיע הרא"ש, שנאלץ לברוח מגרמניה ולהתיישב בספרד. כאשר נשאל במקום מגוריו החדש על כשרותו של עוף – כידוע נאכל עוף רק על פי מסורת המעידה על טהרתו – ולעוף זה היתה מסורת מקומית על היותו טהור, השיב: "דע כי אני לא הייתי אוכל על פי מסורת שלהם, כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת

²⁴ עיי' ירושלמי עירובין פ"ג סוף ה"ט; מג"א סי' ס"ח.

²⁵ או"ז ח"א סי' תשנ"ב.

²⁶ ירמיהו יב, ח.

²⁷ סידור חסידי אשכנז, בתוך: סידור ר' שלמה מגרמניא, ירושלים תשל"ב, עמ' רכא.

אבותינו ז"ל חכמי אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החורבן, וכן קבלת רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת".²⁸

דבריו הקצרים, אך רבי המשקל, של הרא"ש, הותירו רושם בדורות הבאים, והם צוטטו לא אחת בספרי הפוסקים. פרשנות היסטורית לדברי הרא"ש, נתן לנו רבי יעקב עמדין: "בני אשכנז מוחזקין בקבלתן, כמו שכתב הרא"ש בתשובה, יותר הרבה מהספרדים, עם שנודע גזעם מגלות ירושלים, גם היו להם גאוני בבל, מורים ומלמדים, כגון ר' משה ור' חנוך בנו, ומן אז והלאה העמידו תלמידי חכמים גדולים בתורה, אך קודם זה היו ריקנים מאד, לא נתפשט ביניהם התלמוד לפני זה כלל. מה שאין כן בני ישראל שבאשכנז, שלא פסקה מהם ישיבה דור אחר דור מימות החורבן, נתנו נפשם על ידיעת ושמירת התורה כמשפטה וכהלכתה, על כן בודאי קדמו להם בידיעת פרטיה על הנכון".²⁹

דברי הרא"ש, שנאמרו במקורם כהשקפה אישית, הפכו בידי מהרי"ל לכלל גדול בהלכה והוראה לרבים. באחת מתשובותיו כתב מהרי"ל: "מסורת דין עדיף, דכהאי גוונא כתב הרא"ש בתשובתו... הילכך ניסמי מסורת אחריני מקמי מסורת דין".³⁰ כלומר, נדחה מסורת אחרת מפני המסורת שלנו.

מנהגי פולין בספרי הרמ"א

בתקופה מאוחרת יותר, כאשר התפתח במהירות מרכז תורה חדש בפולין, עמד מנהג אשכנז מול מתחרה חדש. פולין במאה השש עשרה, היתה פתאום למרכז תורה רב עוצמה, שעלה בגודלו על המרכז הישן באשכנז המדולדלת מיהודיה. פולין היתה למטרופולין של תורה, וקולם של חכמיה החל להשמע בכל הארצות. הבולט שבהם היה הרמ"א, שספריו בהלכה היו עד מהרה לתל שכל פיות פונים אליו באירופה כולה. הדבר בא לידי ביטוי מובהק בספרו של אחד מגדולי רבני גרמניה בעת ההיא, רבי יצחק מזיא: "נשאלתי, אי יש להורות אחר שו"ע דמהר"מ איסרלניש ז"ל, מאחר שקיבץ כל החומרות מכל הבתראים, וכל מנהגי המדינות וארצות שלנו, כאשר נמצא בהקדמתו. תשובה. אומר אני, דודאי הגאון ז"ל מעלתו אין לה ערך ושיעור... ושולחנו ערוך בכל מיני מטעמים, אליבא דרבותינו אשר אנו במדינת אשכנז מימיהם שותים".³¹ רבי יצחק מזיא המשיך למנות את יתרונותיו של השו"ע עם פסקי הרמ"א, אך גם לא הסתיר את הסתייגותו מן השימוש בו, על ידי מי שאינו מורה הוראה מובהק, כי מחמת קיצור דבריו של הרמ"א, וחסרון המשא ומתן ההלכתי, עלולים המשתמשים בו להיכשל בהלכה. רבי יצחק דחה את ההישענות המוחלטת על פסקי הרמ"א, למי שאינו יודע "שורש ומקור מהדינים או ההוראות", ובכך עקף את הבעיה האחרת שהציב הרמ"א לבני אשכנז. מעבר לפסקים שלא עמדו בסתירה למנהג קבוע כלשהו, הובאו בדברי הרמ"א הנחיות רבות הקשורות במנהגים מקובלים. הנחיות אלה משקפות בדרך כלל את מנהג אושטרייך-פולין. ככל שסמכות השו"ע כפוסק גדלה באשכנז, גבר החשש שה'מפה' של הרמ"א תגרום לביטולו של מנהג אשכנז הישן.

מענין הדבר, שהלוחם הגדול ביותר נגד חדירת מנהגי פולין לאשכנז, היה דוקא אחד מחכמי פולין. רבי חיים בר בצלאל, אחיו של המהר"ל מפראג, היה חברו של הרמ"א מימי למודם המשותף בישיבת רבי שלום שכנא בלובלין. ר' חיים ראה את עצמו מוסמך לדון ביחס שבין מנהג אשכנז למנהג פולין, מפני שהכיר מקרוב את מנהגי שתי הארצות, בהן חי וכיהן ברבנות. הוא חיבר השגות על ספר 'תורת חטאת' של הרמ"א, בשם 'ויכוח מים חיים', וחיבר להם הקדמה ארוכה. בהקדמה זו השתדל ר' חיים לעקור את הדעה שנשתרשה, כאילו ספרי הרמ"א מייצגים גם את מנהגי אשכנז. "הקדמתי את עצמי להסיר המכשלה הזאת מן העם", כתב, לא הפולנים מוסמכים לדבר בשם מנהג אשכנז, כי "מי יוכל לברר לנו עיקר מנהג בני אשכנז – כמוהם. כי הם ינוחו וישקטו תהילה לא-ל על שמריהם. שם החכמה, שם הועד מקדם קדמתיים". כלומר, בני אשכנז לא היגרו ממקום למקום באופן שחלקים

²⁸ שו"ת הרא"ש כלל כי אות כ'.

²⁹ סודר עמודי שמים, אלטונא תק"ה, דפים תיא-תיב. דברים אלה צוטטו בשלימותם בשו"ת מכתב סופר, סי' ב' ד"ה וכבר.

³⁰ שו"ת מהרי"ל, סי' צ"ה.

³¹ שו"ת יפה נוף, מדור שונות, סי' ד', עמ' רלו.

ממסורתם יכלו ללכת לאיבוד, כדרך שאירע לאחרים. הוא המשיך וטען: "כמו שהרב [רמ"א] ז"ל היה מוכרח להודיע חילופי מנהגי בני מדינתו ממנהגי בני מזרח, כמו כן הוא הכרח גדול להודיע חילופי מנהגי בני אשכנז ממנהגי מדינת פולין. שאם הרב לא רצה לבטל מנהגו מפני מנהג ארץ ישראל, כל שכן שאין לבני אשכנז לבטל מנהגם מפני מנהג מדינת פולין".

ר' חיים סבור היה שהרמ"א עצמו לא התיימר כלל לכפות את מנהגי פולין על ארץ אשכנז, ורק המדפיס הוא זה שהציג את ספרו של הרמ"א כאילו הוא משקף גם את מנהגי אשכנז, כדי להגדיל את מספר הקונים בכל ארצות אירופה. ציין זאת ר' חיים בכתבו: "הנה הרב [רמ"א] עצמו לא כתב בהקדמת ספרו רק ממנהג בני מדינתו, ולא זכר מנהג אשכנז כלל... אכן המדפיס הוסיף מדליה, והזכיר גם כן אשכנז בפירושו בדף הראשון, כי עיני הקונים לעולם ישוטטו בתחלת הספר ובזה הרבה לו קונים בכל המדינות".

שומרי מנהג אשכנז

האם נתמלאה משאלתו של ר' חיים מפרידבורג? האם החזיק 'מנהג אשכנז' מעמד בפני השפעתו העצומה של ה'שולחן ערוך' עם ה'מפה' של הרמ"א? באשר לפסקי הרמ"א בדברים שאינם נוגעים למנהגים קבועים, התקבל הרמ"א כסמכות עליונה, בלתי ניתנת לערעור כמעט, אך בדברים הנוגעים למנהגים מקובלים, דבקו בני אשכנז בנאמנות במנהגי אבותיהם, כשהם נעזרים במידה רבה ב'ספר מהרי"ל', שנחשב לאבי מנהגי אשכנז בדורות האחרונים. השפעתו של המהרי"ל לשימור 'מנהג אשכנז', היתה גדולה, הן בחייו והן לאחר מותו. בחייו פעל בעצמו לשיקום רוחני של קהילות אשכנז ההרוסות מגזירות ק"ט, והטיף להחייאת המנהגים הישנים. תלמידו של המהרי"ל, ר' זלמן משוטיגווערא, העלה את מנהגי המהרי"ל עלי ספר, בו תוארו גם מנהגי קהילות הרינוס.

ספר מנהגי מהרי"ל שנכתב כמאה שנים לפני ה'שולחן ערוך', ונפוץ בעשרות, ואולי מאות, כתבי יד, היה מבצר ליהדות אשכנז לנוכח השפעת מנהגי פולין הכלולים בחיבורו של הרמ"א. ברם, עיקר כח העמידה של 'מנהג אשכנז', בא מחוסנם של האנשים עצמם. וכאן יש להבחין בשלוש קבוצות. האחת, בני הכפרים הפשוטים, השניה, בני הקהילות העירוניות המיוחסות, והשלישית והעיקרית: חכמי התורה. כל קבוצה דבקה ב'מנהג אשכנז' על פי נטיותיה. בני הכפרים, שהיו ברובם פשוטי עם, דבקו במסורת אבותיהם מתוך רגש עמוק של שמרנות. הגאון ר' חגי חנוך פרנקל, רבה של האנאו בסוף המאה השבע עשרה, הגדיר את הטיפוס הזה בצורה קולעת: "אנכי היודע ומכיר את טיב זקני מנהגי מדינת אשכנז היושבים בערי פרזים, שכמעט הם מוסרים את נפשותם שלא לעבור על מנהג, אף שאין לו שחר ויסוד כל עיקר, יותר מעל גופי תורה, עד שכמעט בעו"ה התורה כרוכה ומונחת בקרן זוית, ואדם אין בארץ אשר יתן אל לבו ללמד את בנו תורה להרבות ישיבה להגדיל תורה ולהאדיר, ולקיים המנהג, הוא עוקר הרים כדי שלא לבטל כל עיקר. ולזה אני אומר... שלא להעבירם על מנהגם בשום ענין, ואף שאין להם על מה לסמוך... ומי יודע [אם] (ש)אין מנהגם מיוסדים על אדני האמת, על פי אבותיהם הקדושים אשר בארץ המה, אשר מהם יצאה הוראה לכל ישראל".³²

קבוצה שניה היא של בני הקהילות המיוחסות, שהבולטת שבהן היתה, בדורות אלה, קהילת פראנקפורט דמיין. אצל הללו התפתח מה שנקרא בגרמנית 'לוקאל פאטריטיסמוס', פאטריוטיות רוחנית מקומית, שהובילה לשמרנות מירבית מתוך נאמנות לדורות הקודמים שהורישו להם את פרטי המסורת. על ארון הקודש בוורמס, היה חרות הפסוק: "לא טוב אנכי מאבותי",³³ בתור אזהרה למי שיעלה חלילה על דעתו לסטות ממנהג וורמסאי כלשהו. ומעבר לאלה, עומדת הקבוצה השלישית, של חכמי אשכנז גדולי התורה, אשר שקלו בפלס, כל מנהג, לאור הגמרא והפוסקים. מהם שחיברו ספרי מנהגים שלמים, שמטרתם להנציח כל דקדוק קטן שנהוג בקהילותיהם. לחכמי התורה היתה הערכה גדולה ביותר למסורת באשכנז, ורבים מהם העדיפו אותה בצורה מפורשת על מסורות אחרות בנימוק – אותו השמיע ה'חות יאיר' – שבני אשכנז "בריאים כמריאים משיבושי וקלקולי המנהגים".³⁴

³² שו"ת נחלת שבעה, סי' ע"ז.

³³ מלכים-א יט, ד.

³⁴ רבי יאיר חיים בכרך בעל 'חות יאיר', בספרו מקור חיים סי' ס"ו סעיף ט'.

רבי נתנאל ווייל בעל 'קרבן נתנאל' חזר על דעת קודמיו כי "מנהגי אשכנז מיוסדים על אדני פז ומשובחים יותר ממנהגי פולין", והבהיר שעוד בימיו קיימים מנהגים אלה, כי "הגאונים שהרביצו תורה בישראל, כגון מהרי"ל ומהרי"ו, הם קבעו לדורות כל חומרות ומנהגים, אשר אנן בני אשכנזים נגררים אחריהם"³⁵. דעה זו השמיע גם רבי יהונתן אייבשיץ, בהוסיפו כי "התורה היה מסור לחכמי אשכנז... ומה נדע אשר לא ידעו הם?"³⁶

"דעו!", קבע גם רבי משה סופר בעל 'חתם סופר', "כי כל המנהגים הללו שבאשכנז נוסדו על פי רבותינו בעלי התוספות, רש"י ותלמידיו, תושבי ארץ ההיא"³⁷.

קהילת פראנקפורט – מבצר עוז למנהג אשכנז

בכמה קהילות בגרמניה חל כירסום וזחל ב'מנהג אשכנז' ההיסטורי, אם בהשפעת בני פולין שהגיעו לאשכנז אם בהשפעת ספרי הלכה של חכמי ארצות אחרות. בדורות האחרונים עמדה קהילת פראנקפורט דמיין כמבצר עוז למסורת הראשונים ולמנהג אשכנז המובהק. הבכורה הרוחנית עברה מקהילות שו"ם לקהילת פראנקפורט דמיין. היהודים גורשו למשך מאות שנים ממגנצא ושפיירא ואילו אוכלוסיית וורמיישא הלכה ונדלדלה בגוף וברוח. קהילת פראנקפורט דמיין היתה במאות השנים האחרונות 'ירושלים דאשכנז', וזאת בזכות עתיקותה, ישיבותיה הגדולות והמפורסמות, גדולי התורה שניהנו בה ברבנות, והצטיינותה בשמירת מסורת אשכנז ללא פשרות. בקרב קהילות אשכנז הותיקות היה לה מעמד בכורה, והיא היתה המצפן והתמרור לקהילות רבות, קטנות וגדולות, בדרום ומערב גרמניה.

למעמדה המיוחד הזה של פראנקפורט רמז בן השל"ה, רבי שבתי שפטיל הורוויץ בעל 'ווי העמודים' (ת"ד), בהגדרתו הבאה: "ראש ההר, ק"ק פרנקפורט עיר הגדולה לאלקים, בכל מדינות אשכנז היא תל תלפיות שהכל פונים אליה"³⁸.

לעתים ציינו זאת בספרי תפילות. בשערו של מחזור שנדפס בפראנקפורט בשנת תס"ד, נאמר: "ראה זה דבר חדש, כבר לא היה לעולמים, מחזור קטן מסודר כפי סדר ומנהג דק"ק ורנקבורט ושאר קהילות ומדינות האשכנזים יצ"ו, וגם כמנהג פולין פיהם ומערהרן"³⁹. פראנקפורט צוינה בתור הקהילה המובילה באשכנז. כך גם בשער מחזור שנדפס בשנת תע"ב בעיר פולנית שעמדה תחת שלטון פרוסי, הובהר כי הוא "כמנהג ורנקבורט דמיין ומדינות אשכנז"⁴⁰.

רבי יעקב הכהן פופרס בעל 'שב יעקב' (ת"ל-ת"ק) כתב לאחד משואליו: "דברים התלויים במנהג אין מן הצורך להודיע, באשר ראה ראיתי שדרש ושאל אחר זה לק"ק פרנקפורט, וכפי המנהג שם כרוך אחריה כל מדינות אשכנז"⁴¹. לדוגמא מסר על מקום רבנותו הראשון בקהילת קובלנץ, שבניה "נוהגין בכל דבר מנהג פרנקפורט"⁴². מעין זו היא הקביעה שהביא רבי יעקב עמדן: "קהילת פרנקפורט... היא קהלה ראשיית בארץ אשכנז, שכל שאר קהילות נגררות אחריה"⁴³. גם בספר 'נוהג כצאן יוסף' בהזכירו את אחד המנהגים, ציין כי כך מקובל "בק"ק פרנקפורט והנגררים אחר מנהגיהם"⁴⁴.

³⁵ שו"ת תורת נתנאל, סי' ה'.

³⁶ כרתי ופלתי, סי' ל"ה.

³⁷ שו"ת חת"ס, אה"ע ח"א, סי' צ"ח.

³⁸ הקדמת ספר ווי העמודים.

³⁹ צילום המחזור ברשותינו. יצויין כי ר"נ וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, ח"א, עמ' 414, מצטט זאת משערו של מחזור קדום יותר, משנת שפ"ה.

⁴⁰ יודאיקה ירושלם, קטלוג מכירה ביום ד' אדר א' תשנ"ז, מס' 30.

⁴¹ שו"ת שב יעקב, ח"ב, חו"מ, סו"ס י"ג.

⁴² שם, ח"א, סי' י"ד, ד"ה הנה.

⁴³ תורת הקנאות, אמשטרדם תקי"ב, דף לו ע"א.

⁴⁴ נוהג כצאן יוסף, תל אביב תש"ל, עמ' ל.

בנו של ה'הפלאה' ויורשו ברבנות קהילת פראנקפורט רבי צבי הירש הלוי הורוויץ בעל 'מחנה לוי', חזר ואישר בשנת תקע"ה, כי "כאן פה קהילתינו יע"א... רוב קהילות אשכנז נמשכין אחר מנהגינו".⁴⁵ את ספרו 'דברי קהלת' הדפיס רבי שלמה זלמן גייגר בשנת תרכ"ב, כדי להודיע "מנהגי תפלות ק"ק פראנקפורט על המאין, עליון יכונה, ושאר קהילות אשכנז ההולכות אחריה".⁴⁶ קהילה זו עמלה עד הדורות האחרונים לשמור על המסורת העתיקה שבידה.⁴⁷ גם הקהילות הקדומות וורמיישא (וורמס) ופרידבורג (פרדיבורג) הכירו בחשיבותה של פפד"מ, עד שרבי חיים מפרידבורג אחי המהר"ל מפראג, ששימש ברבנות בקהילות אלה, טען כי בעזרתה של פראנקפורט זכה להכיר את מנהגי אשכנז האמיתיים: "זה לי גם כן כ"ו שנים שעמדתי בב' קהילות גדולות, ווירמיש ורדיבורג, ושואף הולך הייתי תמיד גם כן בקרית מלך רב, ק"ק וורנקוורט יע"א, תמיד דרשתי וחקרתי ושאלתי היטב אחר מנהגי המדינה".⁴⁸

כיוצא בזה רבי יאיר חיים בכרך בעל 'חות יאיר', שהיה דור שלישי ברבנות קהילת וורמיישא העתיקה, דן עם רבני אשכנז בדורו על מנהג כלשהו בחופה, וסיפר כי כדי להיחלץ מהספק "אחר כל הנ"ל, כתבתי לק"ק ורנקפורט, לאחד המיוחד שבק"ק, שיודיעני איך המנהג שם".⁴⁹

הקהילות שעמדו תחת השפעתה של פראנקפורט או קרובות לה בהליכותיהן ומנהגיהן, היו בעיקר אלה שבחבלי הארץ הסמוכים לה. כבר עמדנו על כך שלמנהג גרמניה הישן היו שני שמות: 'מנהג רינוס' ו'מנהג אשכנז', שניהם באים בעצם להגדיר במידה מסוימת את תחומי הגיאוגרפיים העיקריים. הגדרה גיאוגרפית נדירה יותר, היא: 'ערי פראנקיא'. השם 'פראנקוניה', או 'פראנקן', שימש לציון חבלי הארץ אשר משני עברי המיין, הוא הנהר שהתפרסם בתולדות ישראל בזכות אותה עיר ואם בישראל שישבה לגדותיו: פראנקפורט דמיין. השם 'פראנק-פורט', משמעו בגרמנית עתיקה: שער הפראנקים. ה'חתם סופר', שהיה יליד פראנקפורט, כתב על הגבולות הגיאוגרפיים של המסורת האחידה בערי פראנקיא, כאשר יצא להגן עליה מפני מתקיפיה. אחד מרבני הונגריה כתב לחת"ס דברים קשים בגנות המנהג באשכנז, להתיר גילוח לאבל אם נזדמן לו בתוך השלושים להיות בעל ברית. השיב לו החת"ס:

מה שכתב על ערי פראנקיא עושים שלא כדין תורה, חלילה לומר על עם ה' כזאת, דבר זה, כי זה פוגע בכבוד מורי ורבותי, וחבירי ואבותי הקדושים, נוחי נפש, ואשר המה חיים עודנו, ה' עליהם יחיו... ותלי"ת ידם רב להם, וגדולים וטובים הם וקדושי עליון... ויהיה יודע, כי ערי פראנקיא הם כל קהילות אשכנז מתחת פרוורא⁵⁰ דפירודא, כי שם עדיין נוהגין מנהג פולין ברוב דבריהם... אבל משם ולהלן, מגלילות ווערצבארג

⁴⁵ רצ"ה הורוויץ, שו"ת חומר בקודש, סי' ו'.

⁴⁶ רש"ז גייגר, דברי קהלת, פפד"מ תרכ"ב, עמ' השער.

⁴⁷ דוגמה למאמצים אלה אנו מוצאים בדבריו של החזן פנחס קליבנסקי שהדפיס בשנת תרנ"ד את נוסח נעימות התפילה של ערבית שבת וערבית רגלים כפי קבלת בני פראנקפורט דמיין. ר' פנחס קליבנסקי היה תלמיד של רבי צבי הירש פלאטו, אב"ד קלן, חתנו של רבינו הגדול רש"ר הירש, ולרבו זה, רצ"ה פלאטו, הקדיש את הספר. בהקדמתו הישווה את צורת התפילה המזרח אירופאית מול המערבית, כלומר אשכנז מול רוסיה-פולין, והגדיר את המזרח אירופאית כרוויית תוגה וקינה, מול היהודית-גרמנית שהיא לדבריו ברובה רעננה ומלאת חיוניות. הוא ציטט דברי מוסיקולוגים שקבעו, שהמנגינות הקדומות נשמרו באופן מובהק יותר בגרמניה ועלזאס שבצרפת. החזן ה'פולני', נטה להביע את רגשותיו האישיים ולבטא את הצרות שפקדו את יהודי מזרח אירופה, ולא נתן דעתו מספיק לקהל המאזין לו ולמסורת הנגינה המקובלת. לכן נותר במזרח אירופה רק מעט ממסורת הנעימות של הדורות הקודמים. לעומת זאת בגרמניה נותרו שירי רבי-ערך של השירה היהודית המקורית. לדבריו, ספרי התוים של וויינטראוב, זולצר, לוואנדובסקי ודומיהם, מכילים רק מעט מהאוצר הישן. זו הסיבה שמצא לנכון לרשום את המוזיקה האוטנטית הזו ולהגיש אותה לעמיתיו החזנים בגרמניה. את הכרך הראשון הקדיש לנגינות "כפי שנשתמרו בכמה בית כנסת בפראנקפורט". הוא קבע שבקהילה העתיקה של פראנקפורט, יותר מאשר בכל קהילה אחרת בגרמניה, התרחקו משינויים בניגוני התפילה המקובלים. אדרבה החזנים שכיחנו בה במשך שנים רבות, השתדלו לנקות את החזנות מכל התוספים האישיים של חזנים, ולהחזיר את הנעימות לטהרתן המקורית, תוך הדגשת הקשר בין המילים והמנגינה. הוא העלה על נס בפעילות זו את השפעתו החשובה ביותר של החזן החבר ר' יהודה יצחק המכונה יוליוס פריזלנדר ביקהל עדת ישורון' דפד"מ (ראה עליו במאמרי: 'המקהלה והחזן של רבינו שמשון רפאל הירש', ירושתנו, ספר חמישי, ה'תשע"א), שעוד היה אז בין החיים, וציטט את רש"ר הירש שאמר עליו כי בתפילתו ושירתו הוא גם מתרגם ומבאר את לשון התפילה.

⁴⁸ ר"ח מפרידבורג, ויכוח מים חיים, הקדמה.

⁴⁹ שו"ת חות יאיר, סי' נ"ב.

⁵⁰ לשון פרוור. בתשובה נדפס בטעות 'פרוואה', אך תיקנו על פי לשון חז"ל 'פרוורהא'. עיי בבא בתרא קכב ע"ב.

[=ווירצבורג] ולהלן, משך נהר מאינוס וריינוס עד הים הגדול ובכלל, הם ערי פראנקיא, ובכללם פראנקפורט, מגנצא, ווירמשא, מעץ, מנהיים וכדומה. ורוב מנהגם על פי רב עמרם גאון, אשר עמדתי על קברו במגנצא, ורבי יואל, ורבי אפרים בבונא, ובעלי התוספות ורש"י, ומהר"ם מרוטנבורג, והרא"ש והטור. ומה אאריך בזה? אך יעיין בספר 'נוהג כצאן יוסף' ובספר 'יוסף אומץ'... שם ימצא מנהגיהם משונים הרבה מהסכמת רמ"א, כי דבריו [של הרמ"א] נאמרו על מנהג פולניא, והם [בני פראנקיא] לא שינו מנהגם הקדום בשביל זה.⁵¹

החת"ס ציין כי בפירודא "עדיין נוהגין מנהג פולין ברוב דבריהם". למעשה בפירודא התפללו על פי מחזורי מנהג אשכנז ונהגו רבות כמנהג אשכנז המובהק. מתוך ספר מנהגי קהילת פירודא עולה שהיא היתה יותר נאמנה למסורת אשכנז ממרבית קהילות יוצאי אשכנז בזמננו, אך לא באותה מידה קפדנית ודקדקנית של פראנקפורט, עיר מולדת החת"ס, ו'סטייתה' הקלה של פירודא ממנהג אשכנז המקורי זיכתה אותה מאת החת"ס לציון של: 'מנהג פולין ברוב דבריהם', תוך ציפיה מצד החת"ס שמצב זה הוא זמני, – 'עדיין', – ולא של העתיד. אמנם סידור התפילה (נוסח 'ויתן לך' הקצר וכדומה) וכן המחזור הריינוסי הישן על סדרי פיוטיו התקבלו בפירודא ובנותיה, אך נשארו בה כמה סימנים למקור האוסטרייכי והמאוחר יותר: אין ברכת כהנים בשחרית של ימים טובים אלא במוסף בלבד, וכשחל יום טוב בשבת אין ברכת כהנים כלל; אין אמירת מערבות כשחל יום טוב בשבת; אין אמירת 'במה מדליקין' בליל שבת כשחל ביום טוב ובחול המועד; אומרים 'ברכי נפשי' בשבתות חדשי החורף ועושים קידוש בליל שבת אחר אמירת 'אמר ר' אלעזר' ולא לפניו.

סידורי התפילה

השמרנות בפראנקפורט ובנותיה היתה בכל המנהגים הקשורים לארבעת חלקי השולחן ערוך, וכך באופן לא פחות בולט גם בנוסח התפילה. קהילת פפד"מ שמרה בעקשנות על נוסחי תפילה קדומים, ואך מעט הושפעה מסידורי התפילה החדשים שהכלילו נוסחים השאובים מהצעות תיקון של בעלי דקדוק מסוימים או מנוסחים שמקורם הראשון הוא ספרדי ואינם תואמים את מסורת הראשונים נחלת חסידי אשכנז.

המנהגים שלפנינו מבוססים בעיקר על מנהגיה של פראנקפורט, שהיא ברוב הפרטים שמרה על מסורת אשכנז שהיתה רווחת גם במקומות אחרים באשכנז, אלא שבדורות האחרונים נשתנו במקצת בגין השפעות שונות. מנהג פראנקפורט ייצג בדורות האחרונים את מנהג אשכנז המובהק ביותר, האיתן ביותר והקדום ביותר. אמנם, לא בכל. בפרטים בודדים הצליחו דוקא קהילות אחרות לשמור על המנהג הישן של רבותינו הראשונים (כגון אמירת 'זכור' ביום הכפורים, הוצאת שבעה ספרי תורה בהקפות הושענא רבה, הגיית החולם המדוייקת), בעוד בפראנקפורט התקבל מנהג מאוחר יותר. במקרים ספורים אלה, כאשר מייסדים קהילות חדשות של יוצאי קהילות רבות, ודאי שיש עדיפות למנהג הקהילות האחרות.

יצוין, כי הצביון הכללי של בתי הכנסת בכל קהילות אשכנז היה זהה למדי, וצביון זה נשמר גם בקהילות שנהגו כמנהג מרכז אירופה ושבהן התפללו מתוך מחזורי 'מנהג פולין' (היינו פולין שבתקופה הטרומ-חסידית). ההבדלים הבולטים ביותר בין 'מנהג אשכנז' המובהק לבין מנהג אשכנז הקרוי 'מנהג פולין' היו בסדרי הפיוטים והסליחות. חלק נוסף של ההבדלים בין פפד"מ לקהילות שלא נהגו כמותה, הם שינויים שאומצו באותן קהילות בתקופות המאוחרות בניגוד לפפד"מ שהתעקשה על המשכת מורשת הקדמונים.

יהודי אשכנז בתקופת הראשונים התפללו מתוך ספרי תפילה ומחזורים שנכתבו בידי סופרים על גבי קלף. המונח 'תפילה' בספרי רבותינו הראשונים וכן בשפת הדיבור החיה של יהודי אשכנז עד הדור האחרון, מציין 'סדור תפילה'. גם בתקופה מאוחרת, כאשר כבר היו מצויים סדורים ומחזורים מודפסים, מזה מאות שנים, ויד כל אדם משמשת בהם, נהגו בקהילות הותיקות, להעמיד לרשות הש"ץ סדור מיוחד הכתוב על קלף בכתב יד של סופר.

⁵¹ שו"ת חת"ס החדשות, סי' י"י.

ניתנו לכך טעמים אחדים, האחד, שבכתיבה זו ניתן להקפיד על נוסח הקהילה המדויק, בלא להזדקק לנוסחאותיו של המדפיס. דבר זה היה חשוב במיוחד בקהילות אשכנז העתיקות, שהקפידו לשמור על מסורת הקדמונים. טעם נוסף, שסידור כזה הוא תמיד רכוש הקהילה וראוי לו לש"ץ להשתמש בסדור ששייך לצבור כולו. עוד יתרון היה לסדורים אלה, שהם היו בכתיבה ממש עם אזכרות שנכתבו לשם קדושה, ולא דפוס שנחלקו בו הפוסקים אם דין 'כתב' לו. ברם, מטעם זה גופא היו שערערו על כתיבת סדורים והעדיפו את המודפסים, שהרי מדינא דגמרא אסור לכתוב סדורים כלל, "דכותבי ברכות כשורפי תורה".

כתיבת סדורים אלה עבור שליחי הצבור נחשבה למצוה גדולה, והיו רבים "שמוציאין ממון הרבה לכתוב התפלות ומכלים ממונם בכך". יוקר ההוצאה של כתיבת סדור כזה, גרמה לכך שבני קהילות אחדות נאלצו ליטול את תשלום הסדור "ממעוץ הצדקה".

ברם, הציבור הרחב נאלץ להסתפק במחזוריים שיצאו בבתי-דפוס בערים שונות, כגון ויניציאה, זולצבאך, אמסטרדם, מיץ ועוד. בשנת תק"ס החלו להופיע הסידורים 'שפה ברורה' ו'שפת אמת' של רבי בנימין וולף היידנהיים בעיירה רעדעלהיים. תרומתו הגדולה של היידנהיים במחזוריו היתה הגהת הפיוטים משיבושי המדפיסים, ותרומתו החשובה בסידוריו היתה ניקוד אחיד ומדויק. לעומת זאת בנוסחאות התפילה שינה היידנהיים לעתים קרובות מנוסח אשכנז הישן, באמצעו הצעות 'תיקונים' של המדקדק המשכיל יצחק סאטאנוב, וכן בשלבו – ללא אבחנה – גירסאות של נוסחי ספרד ופולין שנדחו בזמנו על ידי רבותינו הראשונים באשכנז.

רבים אינם יודעים שנוסח סידורי רעדעלהיים מאת החכם ר"ו היידנהיים זצ"ל לא התקבל בפד"מ, מפני שהוא שינה מנוסחי הקדמונים. הוא נגרר בכמה דברים אחר המשכיל יצחק סאטאנוב (שהתחזה ליהודי מאמין בלבשו מלבושי פולין). וכך כתב ר"ו בהקדמתו למחזור של פסח: "וזאת לדעת, כי בסדר התפלה הלכתי בשיטת החכם בעל 'זיעתר יצחק', והדפסתי רוב הנוסחאות על דעתו והכרעתו".

מלבד זאת ר"ו מערב לעתים בנוסח אשכנז המובהק את נוסחי ספרד ופולין. ללא ספק שבעל דקדוק גדול היה אך מה שנוגע לנוסח, היות והוא ביקש למכור את הסידור שלו גם בקהילות כמנהג פולין, יצא סידורו מעורב מנוסח אשכנז ופולין, בנוסף לתיקוני הנוסח לפי רוח ימיו.

את הנוסחים החדשים בסידור רעדעלהיים מיאנו לקבל שומרי מסורת אשכנז המובהקים בפד"מ. אם נעיין בספר המנהגים של פד"מ המפורט ביותר שנכתב בדורות האחרונים, הוא ספר 'דברי קהלת' של רבי שלמה זלמן גייגר, נמצא שהשיג על נוסחיו החדשים של היידנהיים בסידורו ובמחזוריו, **בעשרות מקומות!**

בדורות האחרונים הורגלו בני פד"מ להשתמש בסידוריו, בהיעדר סידור משובח הימנו, אך הגיהו בהם בכתב ידם את הנוסח מתחילת הסידור ועד סופו, ורק מקצת הגהות אלה, הגיעו לדפוס בשולי דפוס רעדעלהיים המאוחרים, וגם אלה לא כולם מדוקדקים. הם נמסרו לדפוס על ידי חברי הקהילה הכללית שלא פרשה מהרפורמים, ומשקפים כנראה את מה שנשמר אצלה.

מִן הַחַת"ס שִׁיבַח אֶת רו"ה עַל הַגְהַת הַפְּיוּטִים וְתַרְגּוּמָם, שֶׁאֲלֵמָּלָה הוּא נִשְׁתַּקְעָה אֲמִירַת הַפְּיוּטִים בְּדוֹרוֹת הַלְלוּ. אֲךָ לֹא הַזְכִּיר בְּשִׁבְחֵוֹ אֶת אֵיכוֹת נוֹסַח הַסִּדוּר. כִּךְ כָּתַב: "הַחֲכָם הַשְּׁלֵם רו"ה וְאֵלֶּף הַיִּידֵנְהִימֵר שִׁי'... כִּילָה כְּמָה זְמָנִים בְּהַגְהַת הַפְּיוּטִים וְלַתְּרַגְּמָם בְּלִשׁוֹן אֲשַׁכְנַז, וְאֵלֵמָּלָה הוּא הַפְּיוּטִים כִּבֵּר נִשְׁתַּקְעוּ וְלֹא נִאֲמְרוּ בְּדוֹרוֹת הַלְלוּ, כִּידוּעַ, וְהוּא טָרַח וְקִיבֵץ כְּמָה סְפָרִים לְמֵאוֹת הַנְּצַרְכִּים לְזֶה הָעֶסֶק, וְהוֹצִיא מִמּוֹן רַב... וְגֵאוּנֵינוּ רְבוּתֵינוּ חֲסִידֵי אֲשַׁכְנַז זְצ"ל קִבְעוּ שִׁכְרוּ לְמִינְקֵט לִיהֵ שׁוֹקֵא עַל כ"ה שְׁנֵינִי שֶׁלֹּא יִשִּׁיג אַחַר אֶת גְּבוּלוֹ" (שו"ת חת"ס, חו"מ, סו"ס ע"ט).

גַּם הַהֶסְכְּמוֹת מִשָּׂאֵר גְּדוּלֵי דוֹרוֹ שֶׁקִּיבֵל רו"ה, הֵיוּ עַל מַפְעָלוֹ בְּשִׁיקוּם הַפְּיוּטִים בְּמַחְזָרוֹ, תְּרַגְּמוּם בְּתוֹסַפַּת בִּיאוּרִים נְפִלְאִים, אֲךָ לֹא נִזְכְּרַת אֶף מִיֵּלָה אַחַת עַל הַסִּדוּר שֶׁלּוֹ וְנוֹסַח הַתְּפִלוֹת שֶׁהִצִּיעַ בְּמַחְזָרוֹ.

אֵינִי סֹפֵק, שֶׁאֵילּוֹ הֵיָה זוֹכֵה רו"ה לְרֵאוֹת אֶת כָּל סִדוּרֵי רְבוּתֵינוּ הָרֵאוּשׁוֹנִים, אֲשֶׁר רַק בִּימֵינוּ נִדְפְּסוּ פִירוּשֵׁיהֶם עַל הַסִּדוּר וְנוֹסַחאוֹתֵיהֶם, לֹא הֵיָה מְדַפֵּס נוֹסַחִים עַל פִּי סְבוּרוֹת בְּנֵי דוֹרוֹ.

'סִדוּר רְעֵדֵעֵלֵהִיִּים' שִׁימַשׁ כְּמוֹפֵת לְסִדוּרִים רַבִּים בְּמַעֲרַב אִירוּפָה וּמְזַרְחָה, וַיֵּשׁ שֶׁהֶעֱתִיקוּ אֶת הַנוֹסַח שֶׁלּוֹ בְּשִׁלְמוֹת, כְּמוֹ סִדוּר 'תְּפִלַּת יִשְׂרָאֵל' שֶׁל רַבִּי יַחִיאֵל מִיכָל זִקֵּשׁ, שֶׁנְּפוּץ אֶף הוּא בְּגֵרְמָנִיָּה. תְּפוּצַתָּם הֶעֱצוּמָה שֶׁל סִדוּרִים אֵלֶּה גֵרְמָה לְשִׁינוֹי הַנוֹסַח הִישָׁן בְּקֵהִילוֹת קִטְנוֹת וּבִינוּנוֹת, שֶׁנִּשְׁעֵנוּ בְּלַעֲדִית עֲלֵיהֶם, אֲךָ לֹא בְּקֵהִילוֹת גְּדוּלוֹת וּמְדַקְדְּקוֹת, כְּמוֹ פְּרָאנְקְפוּרְט דְּמִיִּין. בְּקֵהִילָה זוֹ דָּחוּ אֶת חִידוּשֵׁי וְשִׁינוֹי שֶׁל הַיִּידֵנְהִיִּים, וְהִמְשִׁיכוּ כְּבַעֲבֵר

להתפלל לפי נוסחי התפילה העתיקים כפי שנשמרו בסידורים הישנים. סידורו של הש"ץ בפפד"מ היה כתוב לפי הנוסח המקובל, ובני הקהילה מביני התפילה כאשר רכשו סידור 'רעדעלהיים' הגיהו את העותק הפרטי שלהם על פי מנהג פפד"מ.

מקצת הגהות אלה – מקצתן בלבד – נדפסו בסופו של דבר בשולי העמודים במהדורות המאוחרות של סידור 'שפת אמת'. רוב המאפיינים המובהקים של סידורי מנהג אשכנז הישן לא נזכרו בהגהות אלו. למשל בתפילת ערבית של שבת צויין כי בפפד"מ נוסח הברכה המסיימת את 'השכיבנו' הוא: 'פורס סוכת' (ולא 'פורס' כנוסח הספרדים). אך באותה מידה מנהג אשכנז הישן הוא – והדבר לא צוין בהגהות הללו – לומר בברכת 'ברוך שאמר': 'אב הרחמן' (ולא 'האב' כנוסח הספרדים). ועוד יזכר לדוגמא כי בסידורי אשכנז המובהקים לא מופיע נוסח 'לעולם יהא אדם ירא שמים' לאמירה, אלא ככותרת המסבירה את הצורך באמירה שאחריה; ברכת התורה נקבעה מקדם במסורת אשכנז להיאמר לפני פרשת התמיד (ולא אחר ברכת 'אשר יצר' באופן המונע מברכת 'אל-הי נשמה' להיות ברכה הסמוכה לחברתה) ובסידוריה לא נדפסו כלל נוסח ברכת כהנים ומשנת 'אלו דברים' שנוספו בסידור בארצות מזרח אירופה; אין בסידורי אשכנז המובהקים את המנהג הספרדי לומר 'מזמור שיר חנוכת הבית', שאמירתו באשכנז לפני ברכת 'ברוך שאמר' נחשבת להתעלמות מההלכה שברכה צריכה להיאמר 'עובר לעשייתן'; בסוף 'עלינו' נשמטו במנהג אשכנז הפסוקים שנוספו במרוצת הדורות אחר המלים 'תמלוך בכבוד', פסוקים שאינם במנין האותיות המדויק של תפילה זו על פי סוד במסורת חסידי אשכנז. הדפסתם של נוסחים אלה ואחרים ללא ציון כלשהו שאין זה המנהג הישן, ולעתים אף מנוגד לו, גורמת למתפלל לחשוב שהללו הם חלק ממנהג אשכנז המקורי, בעוד שאינם כאלה.

תפלת שחרית

ד

יְהוָה שֶׁנֶּעְקַד עַל גְּבוּהַּ מִזְבֵּחַ עֲדַת יַעֲקֹב בְּנֵי
 בְּכוֹרָה שְׁמֵאֲהֲבָתָה שְׁאֲהֲבָתָ אֶתְּךָ וּמִשְׁמֹחֲתָה
 שְׁשִׁמְחֵתְּנוּ קִרְאתָ אֶת־שְׁמוֹ יִשְׂרָאֵל וַיִּשְׂרוּן:
 לְפִיכָה אֲנַחְנוּ חַיִּים לְהוֹדוֹת לָךְ וּלְשִׁבְחָה
 וּלְפִאָרָה וּלְבָרָה וּלְקִדְשׁ וּלְתִת־שִׁבַּח וְהוֹדִיָּה
 לְשִׁמְךָ: אֲשֶׁרִינוּ מִהַטּוֹב חֶלְקֵנוּ וּמִהַדְּנָעִים
 נוֹרָלְנוּ וּמִהַדְּיָפָה יִרְשָׁתֵנוּ אֲשֶׁרִינוּ שְׁאֲנַחְנוּ
 מִשְׂבִּימִים וּמִעֲרִיבִים עָרַב וּבָקַר וְאוֹמְרִים
 פְּעָמִים בְּכָל־יוֹם תִּצְיֵד וּפְעָמִים בְּאַחַבָּה
 שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד: וְאָמְרוּ
 בְּלִשָׁה בְּרוּךְ שֵׁם כְּבוֹד מְלִכּוּתוֹ לְעוֹלָם וָעֶד:

סידור 'שפה ברורה' רעדעלהיים תרס"ג מוגה בכת"י על פי מסורת פפד"מ

על כן הסידורים בני זמננו הנקראים בפי כל בשם 'נוסח אשכנז' אינם לאמתו של דבר סידורי 'מנהג אשכנז' המובהקים, אלא סידורים שמבוססים על הנוסח של 'אשכנז' עם תוספות ושינויים שהתקבלו בזמנים מאוחרים יותר במזרח אירופה, כמו שבמקביל הסידורים המכונים כיום בשם 'נוסח ספרד' אינם סידורי ספרד אמיתיים אלא מתבססים על נוסחים של יהודי ספרד עם שינויים והוספות שאומצו בידי המתפללים במזרח אירופה. כשם שיהודי ספרדי המקפיד על מסורת אבותיו, אינו מתפלל מתוך 'סידור ספרד' מזרח אירופאי, כך בן אשכנז המקפיד על 'מנהג אשכנז' כמסורת אבותיו, אינו יכול למצוא את מבוקשו בסידור 'נוסח אשכנז' מזרח אירופאי. דברי הפוסקים

וחכמי ישראל על כך והסבר אופן בירור הנוסח הישן, יש במאמרי: 'הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים', ירושתנו, ספר שישי, ה'תשע"ב, עמ' רסב-רצו.

בסיוע 'מכון מורשת אשכנז' יצא לאור במגמה זו סידור גדול: 'תפילת ישורון – כמנהג בני אשכנז', בעריכת הרב שלמה אליעזר הופמיסטער, וויען התש"ע, ומהדורה מעודכנת וויען תשע"ו, ולאחריו סידור כיס מוגה עוד יותר 'תפילה – סדר תפילות יום חול כמנהג אשכנז', בעריכת הרבנים הלל ונח הופנר, חיפה החל משנת תשע"ד, ובעקבותיהם 'תפילה – נוסח אשכנז המובהק', בעריכת הרב אברהם שלמה סולומון, בני ברק תשפ"ג, כמו כן 'מחזורי פרנקפורט' למועדי השנה בעריכת הרבנים אברהם אומן ונח הופנר, ביתר-רכסים. לצד כל אלה נוצרו גם סידורים דיגיטליים וכיו"ב. ועוד היד נטויה, בעזה"י.

ימי חול

לבוש בתפילה

מקפידים על לבוש מכובד בתפילה. מתפללים בבגד עליון ובכיסוי ראש מכובד.

ההברה המקובלת

את תנועת החולם הוגים כפי המקובל מקדם אָאוּ, O^u, [g]o. הברת הרי"ש המקובלת היא לשונית. לפני העת החדשה הבדילו בני אשכנז בין ח"ית לכ"ף ובין עי"ן לאל"ף והגו אותן כאותיות גרוניות. (עד היום מבדילים בני הולנד בין עי"ן לאל"ף).

ברכות השחר

תפילת הציבור מתחילה ב'אדון עולם'. ש"ץ מנגן 'אדון עולם' בקול רם, ולימים מצוינים יש ניגונים מיוחדים. אם ח"ו ביום חול יש בר מינן לפני קבורה, אומרים אותו בלחש. ש"ץ אומר בקול רם את כל ברכות השחר, מברכת 'על נטילת ידים' עד 'גומל חסדים טובים לעמו ישראל', והקהל עונה על ברכותיו 'ברוך הוא וברוך שמו' ו'אמן'. וכל אחד מהקהל אומר לעצמו בלחש את כל הברכות. יש הנוהגים לעמוד בכל ברכות השחר. בברכת 'אשר יצר' הש"ץ מנמיך את קולו במלים 'יורא בו' עד 'אחד מהם'. אחר 'ומפליא לעשות' אומרים מיד 'אלדי נשמה'. ב'אלדי נשמה' אומר הש"ץ בקול רק את המלים הראשונות 'אלדי, נשמה שנתת בי' ואת המלים האחרונות 'רבון כל המעשים' עד סוף הברכה. את הברכות מ'אשר נתן לשכוי' ועד 'הנותן ליעף כח' אומרים בניגון מיוחד, המתחלף לסירוגין, ברכה אחת בניגון עולה ואחת בניגון יורד. לברכות 'רוקע הארץ על המים' ו'עוטר ישראל בתפארה' יש ניגון של עליה יתירה, ולברכת 'הנותן ליעף כח' יש ניגון מסיים. מתחילים 'רבון כל העולמים לא על צדקותנו' בלי לומר את ההקדמה 'לעולם יהא אדם'. ברכת התורה אומרים לפני פרשת התמיד. אחר ברכת התורה מקפידים לומר את פרשת התמיד (מקרא) פרק 'איזהו מקומן' (משנה) וברייתא דרבי ישמעאל (תלמוד), ולא הצריכו לומר פסוקי 'יברכך' ומשנת 'אלו דברים'. אין אומרים קדיש אחר קרבנות.

טלית ותפילין

מתעטפים בטלית ומניחים תפילין אחר קרבנות. הרב והש"ץ אומרים ברכות אלה בקול רם, גם ברכת תפילין של ראש. עיטוף הטלית הנהוג בשעת התפילה הוא באופן שהטלית עוטפת את כל הגוף מכל צדיו. מקפידים ששתי ציציות תהיינה לפניו ושתי ציציות מאחוריו (ולכך יש התוחבים את אזור כנפי שתי הציציות האחוריות בחגורתם). המנהג הישן בימי רבותינו הראשונים היה שבעת תפילת שחרית עוטפים את הראש בטלית מעל כיסוי הראש שלהם המכונה 'מְטָרוֹן' (קפוצ'ון, בְּרֶדֶס), בתקופת האחרונים עטפו את הראש בטלית מעל הכובע השטוח שהיה בימיהם. בעת החדשה כשהחלו לחבוש מגבעות מוגבהות, נתפצל המנהג: א. עטיפת הראש בטלית מעל המגבעת. ב. חבישת מגבעת בלא עטיפת טלית מעל הראש. ג. עטיפת הראש בטלית מעל הכיפה ('ירמולק'ה), בלא חבישת מגבעת, בדומה למנהג אשכנז הקדום. אף נערים מתעטפים בטלית גדול, ויש שמתעטפים רק מגיל י"ג. מהדרים אחר בתי תפילין קטנים ככל האפשר, שגודל בתיהם הוא כשיעור 2 ס"מ רוחב וגובה, כדי לדקדק על מיקום התפילין (בפרט אצל צעירים בני מצוה שאברהם קטנים). קשר תפילין של ראש הוא מרובע סתום. כתב סת"ם הוא כתב 'בית יוסף', ומהדרים שהיו"ד בימין הצד"י תהא דווקא הפוכה.

את הכריכות סביב הזרוע של רצועת תפילין של יד, מלבד כריכה אחת או שתיים, כורכים אחר הנחת תפילין של ראש.

אחר הנחת תפילין מקפידים להחזיר את הלבוש העליון בצורה מסודרת ולא מרושלת. תפילין דרבינו תם מניחים רק גדולי תורה שמוחזקים בחסידות אמיתית, לרוב בצינעה. בחול המועד מניחים תפילין. מי שמנהג אבותיו בברכה, כפי שהיה המנהג של רוב בני אשכנז, מברך על התפילין גם בארץ ישראל, אלא שבחול המועד אין מברכים עליהם בקול רם בבית הכנסת.

פסוקי דזמרה

אין אומרים 'מזמור שיר חנוכת הבית' לפני 'ברוך שאמר'. השמש או הש"ץ מכריז: 'שתיקה יפה בשעת התפילה' טרם פותחים באמירת 'ברוך שאמר'. הש"ץ אומר 'ברוך שאמר' כולו בניגון חול, או בניגון השייך לאותו יום. אין המנהג לעמוד באמירת 'מזמור לתודה'. בכל אמירת 'אשרי' ש"ץ מרים קולו בנעימה בפסוק 'פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון' – כי הקול מעורר את הכוונה.

החל מ'הללויה הללו א-ל' עד 'כל הארץ אמן ואמן', אומר הש"ץ את הפסוקים כולם בקול רם. אין מפסיקים בין אמירת 'נאמן לפניך' לאמירת 'זכרות עמו הברית', אלא בשחרית של ברית מילה שמנגנים פסוקים אלה באמירת סירוגין מיוחדת של המוהל והסנדק. בסוף שירת הים כופלים את הפסוק 'די ימלוך לעולם ועד' (אין אומרים 'די מלכותיה', וגומר 'כי בא סוס' וגומר) וממשיכים 'כי לדי המלוכה'. מסיימים: 'ובתורתך כתוב לאמר שמע ישראל ד' אלדינו ד' אחד'.

קדיש וברכו

בכל הקדישים הניקוד הוא: 'תְּגַדֵּל וְיִתְקַדֵּשׁ' – 'וְיִתְהַדָּר... וְיִתְהַלָּל', – 'תְּתַקַּבֵּל', בפתח תחת הדל"ת והלמ"ד (ולא צירי).

אומר הקדיש כורע חמש כריעות והיינו באמירת המילים 'יתגדל', 'אמן' – יהא שמיא רבא', 'יתברך', 'ברוך הוא', 'ואמר אמן' השני.

עונים 'אמן יה"ר' עד 'עלמיה', ובנשימה אחרת מוסיפים את המילה: 'יתברך'. יש מוסיפים 'יתברך' גם כאשר המתפלל עומד בתפילתו במקום בו אין רשאים להפסיק בדיבור.

בהגיע הש"ץ או בעל הקדיש למילים 'שמיא דקודשא', הציבור אומר עמו (ולא אחריו): 'ברוך הוא'. ואז ממשיך בעל הקדיש לומר: 'לעילא מכל ברכתא'.

כל קדיש שתפסו מעומד יש לעמוד בו. רבים מחמירים לעמוד גם בשאר קדישים, ויש הקמים קמעה באמירת 'יהא שמיא רבה' בלבד.

על הש"ץ להאריך בנגינת 'ברכו' כדי שיעור שהות שהקהל יספיק לומר 'יתברך וישתבח'. נהוג שכל אחד מהקהל מכופף את ראשו בעת שהש"ץ אומר 'ברכו' (גם כאשר הש"ץ אומר 'ברכו' בחפזון ואין לציבור שהות לומר את נוסח 'יתברך וישתבח').

באמירת 'ברכו' הש"ץ אומר: 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד' יחד עם הציבור, ולא אחריו, כמו בעניית קדושה וכיו"ב. וכן המנהג ב'ברכו' של העולים לתורה.

קריאת שמע וברכותיה

עונים 'אמן' על ברכת אהבה של ש"ץ. להשלמת רמ"ח תיבות בקריאת שמע מקדימים לה אמירת 'א-ל מלך נאמן' הן ביחיד והן בציבור (ויש שבהתפללם בציבור משלימים את חשבון רמ"ח בעניית 'אמן' של ברכת אהבה, שהיא נוטריקון 'א-ל מלך נאמן').

מהדרים לקרוא קריאת שמע כתיקונה בטעמי המקרא, כפי נגינת הטעמים הקדומה של בני אשכנז. נהוג שהרב מגביה את קולו החל מהפסוק 'למען ירבו' ועד סוף פרשת ציצית.

בסוף קריאת שמע ש"ץ מרים קולו בהגיעו למילה 'אמת' ואינו כופל 'יה' אלקיכם אמת'. לפיכך ש"ץ אומר פרשת ציצית בלחש עם הרב כדי שיסמוך 'אמת' ל'יה' אלקיכם, ולא יצטרך להמתין עליו ולהפסיק בין המלים הללו.

לפני 'בא"י גאל ישראל' אין אומרים את הפסוק: 'גואלנו ד' צב-אות שמו קדוש ישראל'.

קדיש הפתח – פריסה על שמע

כשיש מאחרים לתפילת שחרית שלא שמעו 'ברכו' וקדיש לפני ברכת יוצר, אזי לפני שפותחים בחזרת הש"ץ, אָבֵל או בעל 'יאהרציטי' נעמד בפתח בית הכנסת, ואומר חצי קדיש ולאחריו 'ברכו'. מיד אחר 'ברכו' פותח הש"ץ בחזרת התפילה.

במנחה, אם יש מאחרים, אומר האָבֶל או בעל היאהרצייט' לפני חזרת הש"ץ חצי קדיש בלבד. בדורות האחרונים בבתי הכנסת הגדולים בפראנקפורט ולא בקטנים, התבטל קדיש זה בתפילת מנחה. בשבתות וימים טובים, אין אומרים לא את קדיש הפתח ולא 'ברכו', לא בשחרית ולא במנחה.

חזרת הש"ץ

במקום שיש רב ממתין הש"ץ לגמר התפילה שלו. יש שנהגו לישוב בחזרת הש"ץ, ויש המקפידים לעמוד. בקדושה רק החזן אומר את המלים 'נקדש' עד 'ואמרו', 'לעמתם ברוך יאמרו', 'ובדברי קדשך כתוב לאמרו', והקהל שותק במלים אלו. בתענית ציבור אומרים סליחות בברכת 'סלח לנו'. חתימת ברכת 'שומע תפילה' נאמרת על ידי הש"ץ בהרמת קול ובנעימה מיוחדת, כך גם 'המחזיר שכינתו לציון', וכשאר אומרים תחנון גם 'המברך את עמו ישראל בשלום'.

ברכת כהנים

בכל עליה לדוכן מכבדים לוי אחד או יותר לנטילת ידי הכהנים. בקהילות גדולות שבהן מספר כהנים רב, הש"ץ אינו מתחיל 'רצה' עד שהלוי הנוטל מודיע לו בהכרזת: 'רצה!', שכל הכהנים גמרו ליטול ידיהם. כאשר הכהנים עולים לדוכן אומר הש"ץ בלחש: 'אלדינו ואלדי אבותינו ברכנו', ואם יש שם יותר מכהן אחד מרים הש"ץ קולו בנעימה מיוחדת בהכרזת המילה: 'כהנים!', והציבור אומר בנעימה את המלים: 'עם קדושך כאמור' (והש"ץ אומרן בלחש). הכהנים מחזירים את פניהם כלפי העם אחר קריאת הש"ץ 'כהנים' ולפני התחלת ברכת 'אשר קדשנו בקדושתו של אהרן'. ציבור המתברכים מכסים בטלית את פניהם לפני ילדיהם (שארין להם עדיין טלית משלהם) בשעת ברכת כהנים, וכן עושה הש"ץ. הכהנים אינם יורדים מהדוכן עד שסיים הש"ץ 'שים שלום'. אָבֶל על אביו ואמו כל י"ב חודש, ותוך לי יום על שאר קרוביו, אינו עולה לדוכן, ועליו לצאת מבית הכנסת לפני שהש"ץ מתחיל אמירת 'רצה' (אמנם אם הוא כהן יחיד בבית הכנסת עולה לדוכן לאחר השבעה). בארץ ישראל בה נושאים כפים בכל יום ולא רק ביום טוב כששרויים בשמחה, פשט המנהג שגם אבל עולה לדוכן אחר שבעה עם שאר הכהנים.

נפילת אפים

לפני נפילת אפים אין אומרים לא וידוי ולא 'ה' ה"י". כמו כן אין אומרים את הפסוק: 'ויאמר דוד אל גדי לפני נפילת אפים, אלא פותחים מיד במילים 'רחום וחנון'. יש המכים (ביד ימין) על הלב כשאומרים 'רחום וחנון חטאתי'.

בימי שני וחמישי מקדימים לנפילת אפים את תפילת 'והוא רחום' הארוכה, ואומרים אותה מעומד. פיוט 'שומר ישראל' אחר תחנון נאמר רק בתענית ציבור, ולכן בימי חול רגילים אחר נפילת אפים מתחילים מיד באמירת 'ואנחנו לא נדע'.

בגמר אמירת 'רחום וחנון' בנפילת אפים נעמד החזן במקומו לפני התיבה ואומר בקול את המילים 'ואנחנו לא נדע מה נעשה כי עליך עינינו'.

אלו הימים שאין אומרים בהם תחנון בשחרית: ראש חודש, מערב יום הכפורים עד אחר ראש חודש חשוון, חנוכה, ט"ו בשבט, פורים קטן ב' ימים, פורים גדול ב' ימים, כל חודש ניסן, ל"ג בעומר, מר"ח סיון עד אחר אסרו חג דשבעות, ט' באב, ט"ו באב וערב ראש השנה.

אין אומרים תחנון לא בבית האבל, ולא בבית הכנסת בשחרית כשיש בו ברית מילה, ולא ביום החתונה (כשיש חופת מייין או חופה וקידושין מבעוד יום) כאשר החתן משתתף בתפילה. בשבעת ימי המשתה לפי מנהג דורותינו אין אומרים תחנון אם החתן בבית הכנסת, ויש קהילות המבקשות למנוע ביטול תחנון ובהן החתן יוצא מבית הכנסת לפני תחנון ובגמר אמירתו חוזר ונכנס, או שהחתן נמנע מלבוא לבית הכנסת ומתפלל בביתו.

בשעה שאומרים תחנון 'רחום וחנון' נופלים אפים אם יש במקום ספר תורה (וכשארין ספר תורה אומרים 'רחום וחנון' בלא כיסוי הפנים), ויש הנופלים גם במקום שיש שם שאר ספרי קודש. נופלים אפים גם אם המתפללים אינם נמצאים בחדר בו עומד ארון הקודש אך נמצאים הם בחצר בית הכנסת הפתוח לבית הכנסת, אבל לא נופלים אם הדלת סגורה, וכן נופלים בחדר הצמוד לבית הכנסת או בעזרת הנשים כי המתפללים שם נגררים אחר הציבור.

קריאת התורה

בהוצאת ספר תורה אין אומרים 'ברוך שמיא'.

העולים לתורה וכל עושי מצוה לצורך הקריאה בתורה מתעטפים בטלית, והם בעלי הוצאה והכנסה, הגבהה וגלילה, בעל סגן, נושאי ספר תורה שני או שלישי, וכמוהם פותחי ארון הקודש לשיר הכבוד או 'אבינו מלכנו' וכיוצא באלה.

כאשר אין כהן בבית הכנסת לכתחילה עולה לוי במקום כהן, כאשר הלוי שוה בחשיבותו לישראל, ובאמירת 'ותגלה ותראה' או 'ויעזור ויגן' אומרים אחר 'כהן קרב': "אם אין כאן כהן, לוי במקום כהן קרב יעמוד פב"פ הלוי במקום כהן". ואם יש שם ישראל מופלג מן הלוי, או שאין לוי כלל, ועולה תחת הכהן אומרים: "אם אין כאן כהן, ישראל במקום כהן קרב יעמוד פב"פ במקום כהן".

קריאת התורה נעשית בנגינת הטעמים הקדומה של בני אשכנז. מברכים את כל עולי התורה בימי שבירך' גם בקריאת התורה של חול.

את ספר התורה אין חוגרים באבנטים מודרניים צרים אלא במפה של ספר תורה המכונה 'ווימפל', הנעשית מחיתול של ברית מילה, המקושטת בריקמה או ציור של שם הילד בתוספת ברכה ועיטורים נאים.

ההתעסקות בהלבשת ספר התורה אינה מצומצמת לשני אנשים אלא ניתנת לחמשה אנשים, היינו שלושה אנשים נוסף לבעלי 'הגבהה' ו'גלילה' והם: מקפל המפה, המושיט ומחזיק עצי החיים, שלוש מצוות שנמכרות בכניסת ליל שמחת תורה.

'ווימפל' שהורידוהו מספר התורה לפני הקריאה, נמסר לידי מי שקנה את זכות קיפול המפה, הדואג להחזיר את המפה מקופלת ומוכנה לגלילה סביב ספר התורה.

המפה המקופלת נמסרת לידי בעל 'ההושטה' שזוכה להושיט הן את המפה והן המעיל לידי הגולל וקישוטי הכסף של ספר התורה.

אחיזת עץ חיים של ספר תורה נועדה להקל על המגביה האוחז את הספר מלמטה, ולמנוע את נטיית ספר התורה ונפילתו לצדדים.

לא נהגו לומר 'יהי רצון מלפני אבינו' אחר קריאת התורה.

סיום התפילה ואמירת קדיש

באמירת 'אשרי' ש"ץ מרים קולו בנעימה בפסוק 'פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון' – לעורר את הכוונה. אלו הימים שאין אומרים בהם 'למנצח': ראש חודש, חול המועד, ערב ראש השנה, ערב יום הכפורים, ערבי שלוש רגלים, ימי אסרו חג (גם אסרו חג של יום הכפורים), חנוכה, ב' ימים של פורים קטן, ב' ימים של פורים גדול ותשעה באב.

בקדיש 'תתקבלי' יש האומרים את הפסוקים לעניית הקהל המודפסים בסידורים, ורבים נמנעים מפני שאמירתם אינה מנהג קדום.

נוסח 'עלינו לשבח' מסתיים במילים: 'תמלוך בכבוד'. אין מוסיפים את הפסוקים 'ככתוב בתורתך' עד 'ישמו אחד'.

אין אומרים קדיש אחר 'עלינו לשבח'.

אחר 'עלינו יש אומרים שיר היחוד. אין אומרים אחריו קדיש יתום.

בימי חול אין אומרים 'אין כאלדינו' ו'פיטום הקטורת'.

אומרים 'שיר של יום' ומזמור פ"ג 'שיר מזמור לאסף', גם בשבת ויום טוב, ואחריו קדיש יתום. אין שנים ויותר אומרים קדיש יחדיו כשם שאינם אומרים חזרת הש"ץ בשנים. ממונה מהקהל קובע על פי סדר החיובים ההלכתי למי ניתנת רשות לומר כל קדיש.

על אומר הקדיש לעמוד לפני עמוד הש"ץ, ואם הש"ץ עדיין עומד שם עליו לעמוד לימינו או לשמאלו.

האומר קדיש חייב להיות מעוטף בטלית.

העובר לפני התיבה אינו אומר קדיש יתום אם יש שם חיובים אחרים. כאשר אין חיובים אחרים מלבדו, יאמר רק קדיש יתום אחד בלבד אחר 'שיר מזמור לאסף', מפני שאסור להרבות בקדישים. אם מלבד הש"ץ יש חיוב אחד, הוא יאמר את הקדיש שאחר 'שיר מזמור לאסף', ואם מלבד הש"ץ יש שני חיובים יאמר אחד מהם קדיש גם אחר שיר של יום.

אם אין שום חיוב בבית הכנסת, יאמר אדם אחר קדיש יתום בגמר התפילה אחר 'שיר מזמור לאסף'.

מיד אחר התפילה מתקיים שיעור קצר בבית הכנסת, בו לומדים משנה או הלכה.

אחר כל שיעור או דרשה אומרים קדיש דרבנן. אחר שיעור בהלכה ושמעתא יש המקדימים לומר 'רבי חנניא בן עקשיא אומר רצה', וכוליה. אחר דרשה באגדתא לא הצריכו אמירה זו.

לעולם אין אומרים 'ברכו' בתרא אחר התפילה, מפני שאין ברכה אחריה.

מנחה

מהדרים להתפלל מנחה קטנה.

ש"ץ מתעטף בטלית למנחה ולערבית.

באמירת 'אשרי' ש"ץ מרים קולו בנעימה בפסוק 'פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון' – כי הקול מעורר את הכוונה.

אחר התפילה אומרים תחנון. אלו הימים שאין אומרים בהם תחנון בתפילת מנחה בו ביום ולא ביום שלפניהם: ראש חודש, מיום הכפורים עד אחר ראש חודש מרחשון, חנוכה, פורים קטן ב' ימים, פורים גדול

בי ימים, כל חודש ניסן, מר"ח סיון עד אחר אסרו חג דשבועות וט' באב. גם בערב שבת, ערב ראש השנה וערב יום הכיפורים אין אומרים.

אין אומרים תחנון לא בבית האבל, ולא ביום החתונה כאשר החתן משתתף בתפילה. בשבעת ימי המשתה לפי מנהג דורותינו אין אומרים תחנון אם החתן בבית הכנסת, ויש קהילות המבקשות למנוע ביטול תחנון ובהן החתן יוצא מבית הכנסת לפני תחנון ובגמר אמירתו חוזר ונכנס, או שהחתן נמנע מלבוא לבית הכנסת ומתפלל בביתו.

אומרים תחנון במנחה של ט"ו בשבט, ט"ו באב ול"ג בעומר, הן במנחה ביום שלפניו והן בו ביום. המתפללים ערבית מבעוד יום, תיכף אחר מנחה, אין אומרים 'עלינו' בין מנחה לערבית (וכן אם יש שיעור בין מנחה לערבית ואין הציבור יוצא מבית הכנסת לפני ערבית).

ערבית

ש"ץ מתעטף בטלית לערבית.

המתפללים ערבית אחר צאת הכוכבים, מקדימים לומר 'שיר המעלות' והפסוקים שעמו, וחצי קדיש. אמירת פסוקי 'ברוך ה' לעולם' עם ברכת 'יראו עינינו נתקנה הן לבני בבל והן לבני ארץ ישראל. אף בערבית אין אומרים 'ברכו' בתרא אחר התפילה, מפני שאין ברכה אחריה.

שבת

שבת לאמפא

נר שבת מצוה מן המובחר להדליקו בשמן זית, במנורת השבת בעלת ששה או שמונה הקנים, שהדליקו בה אמותינו שבאשכנז מדורי דורות המכונה 'שבת לאמפא', המשתלשלת מהתקרה מעל שולחן האכילה. הבעל מכין את הנרות להדלקה. רגילים להניח בתוכה פתילות ארוכות, ומדי ערב שבת למשוך קמעה את הקצה החרוך של כל פתילה אל מחוץ לכל קנה באופן שתהא נוחה להדלקה, ואחר כך למלא את הפמוט בשמן.

יש המדליקים שני נרות שעוה בלבד, כנגד 'זכור ושמור', ויש שמוסיפים שני נרות אלה לשמונה הפתילות של ה'שבת לאמפא', כדי שסך הכל יהיו להם עשר נרות כנגד עשרת הדברות. המנהג להדליק נרות כמספר הילדים התפתח בתקופה מאוחרת במזרח אירופה, ומעולם לא התקבל באשכנז.

נוהגות הנשים להדליק תחלה ולפרוס כפיהן בין הנרות ובין עיניהן ואחר כך לברך 'להדליק נר של שבת'. רק נשים נשואות מדליקות נרות שבת. כאשר האשה יולדת, מדליקן הבעל בברכה בשבת הראשונה לאחר הלידה.

פרוכת של שבת

בערב שבת מחליפים פרוכת ומכסאות של חול לשל שבת.

קבלת שבת

סדר קבלת שבת נאמר תיכף אחר מנחה, ואין אומרים 'עלינו' אחר מנחה. מזמורי קבלת שבת 'לכו נרננה' וגו' נאמרים לסירוגין על ידי הש"ץ והקהל, היינו הש"ץ אומר פסוק ראשון בקול רם והפסוק שאחריו אומר הקהל בקול רם (וכל צד אומר בלחש את הפסוק של הצד השני). אין עומדים באמירת 'מזמור לדוד'.

ש"ץ עולה לבימה לשירת 'לכה דודי' ונשאר עומד שם גם לאמירת שני המזמורים 'מזמור שיר ליום השבת' ו'ה' מלך'.

הציבור מזמר יחד עם הש"ץ, ולא אחריו, את חרוזי 'לכה דודי'. בסוף 'ה' מלך' אומרים קדיש יתום לצד עמוד הש"ץ. אומרו 'אהרציטי' של שבת, ואם אין של שבת – אומרו 'אהרציטי' של ערב שבת, ואם אין 'אהרציטי' – אומרו אבל, ואם אין אבל – אומרו מי שאין לו אב ואם.

ערבית ליל שבת

אומרים: 'בא"י פורש סוכת' ולא 'הפורש'. הציבור אומר 'שמרו', והחזן חוזר עליו בקול רם ובעימה. בכל תפילות העמידה של שבת הגירסא היא: 'וישמחו בך ישראל אוהבי שמך' (ולא 'וינוחו'). אחר תפילה בלחש אומרים 'ויכולו' כל הציבור עם הש"ץ בנעימה. בתחילת ברכת מעין שבע, הש"ץ כורע כמו בתחילת שמונה עשרה. 'מגן אבות' אומר הציבור כולו בנגינה ולאחריהם הש"ץ.

אחר קדיש 'תתקבל' אומרים פרק 'במה מדליקין'. בסופו ש"ץ מקדש על הכוס בבית הכנסת, וקטנים שלא הגיעו למצוות שותים את היין. לפני הקידוש אומר הש"ץ, כאשר רב הקהילה נמצא בבית הכנסת: "סברי מורה מורנו הרב, מרנן ורבנן ורבותי".

אחר הקידוש אומרים: 'אמר רבי אלעזר' (החל מהמילים 'שלום רב' – בנעימה ידועה) וקדיש יתום. אחר 'עלינו' הציבור מתיישב ומזמר 'יגדל'.

אחר התפילה הילדים מתחת לגיל בר מצוה ממתנינים בשורה, והרב מברך כל אחד מהם בנתינת שתי ידיו על ראש הילד, בנוסח: "ישמך אלקים כאפרים וכמנשה", ותו לא. אבות מברכים גם הם בבית הכנסת את בניהם הנשואים וזקנים את נכדיהם, ומוסיפים את נוסח ברכת הכהנים: "ויברכך ה' וישמרך" וגומר, כפי הנוסח שמברכים ההורים את בניהם ובנותיהם בבואם לביתם.

שחרית שבת

'אדון עולם' נאמר בניגון של שבת.

הש"ץ אומר 'ברוך שאמר' כולו בניגון נאה יותר משל חול.

בפסוקי דזמרה אומר הש"ץ את תחילת כל מזמור וסופו בניגון של שבת.

בשבת ויום טוב אומרים את הפסוק 'והוא רחום' בין פסוקי 'הודו לדי' קראו בשמו' וכן בין פסוקי 'יהי כבודי' (ולא כ"א בסדר עבודת ישראל עמ' 60).
 אין עומדים באמירת הלל הגדול ('הודו לה' כי טוב') שבפסוקי דזמרה.
 החל מ'הללויה הללו א-ל' עד 'כל הארץ אמן ואמן', אומר השי"ץ את הפסוקים כולם בניגון מיוחד לשבת.
 'נשמת כל חי' עד 'אין לנו מלך אלא אתה' נאמר בניגון קבוע.
 'הכל יודוך' אומרים לסירוגין עם השי"ץ החל משבת הגדול ועד שבת שלפני ראש השנה, בה פוסקים מלומר לסירוגין.
 בשבתות מיוחדות אומרים יוצרות בברכות קריאת שמע וקרובות בחזרת השי"ץ.

קריאת התורה בשבת

בהוצאת ספר תורה בשבת ויום טוב חולקים כבוד גדול לתורה, מדקדקים באופן ההוצאה, ואומרים את כל הפסוקים בשירה מסודרת. בהרבה קהילות אשכנז לא אמרו 'אין כמוך', 'שמע ישראל' ו'אחד אלקינו'.
 אין משליכים ממתקים על חתן או על נער בר מצוה בעלותם לתורה, ואף אין מכניסים דברי מאכל לתוך בית הכנסת הן לגדולים והן לקטנים, מלבד יין לקידוש, להבדלה ולברית מילה.
 כשקוראים לעלות לתורה, אין מוסיפין לשם העולה את מספר העליה (שלישי, רביעי וכו').
 את האחרון קוראים: **"יעמוד שביעי"**, בלא שם, ומודיעים לפני כן למכובד בעלייה זו שהכוונה אליו.
 אין מוסיפים על שבעה קרואים אלא בשעת הדחק, ואז קוראים ל'אחרון' בשמו.
 למפטיר אין קוראים בקול לעלות לתורה, אלא מודיעים לו על עלייתו באופן אישי.
 בסיום כל אחד מחמשה חומשי תורה, קוראים את שתי המילים: **"חֶזֶק וְנַתַּחֲזֶק"**, כלשון המקרא ודקדוקו בשמואל-ב י, יב (ולא שלשה מילים: "חזק חזק ונתחזק"), וה'בעל קורא' חוזר ואומרם.
 בשבתות מיוחדות מנגנים את חצי הקדיש שאחר הקריאה בניגונים מיוחדים.
 בהגבהת התורה יש מזמרים בנעימה את הפסוקים מ'וזהאת התורה' עד 'ויאדיר'.

שנים ושלושה ספרי תורה

כאשר קוראים בשני ספרי תורה מניחים את ספר התורה השני על הבימה לשמאל ספר התורה הראשון לפני הגבהת הראשון. אין פושטים את ספר התורה השני לפני שכרכו את הראשון במפה שלו.
 עושים 'מי שבירך' לאחר העולים בספר התורה הראשון בעת שפושטים את ספר התורה השני, וכן עושים 'מי שבירך' לעולה בספר התורה השני בעת שפושטים את ספר התורה השלישי.
 אין מניחים ספר תורה ראשון הגלול אצל ספר התורה השני הפתוח לפני אמירת קדיש, אבל מניחים את השלישי שעומדים לקרוא בו לשמאל השני.
 מגביה ספר התורה הראשון מוסר את ספרו אחר גמר הגלילה למי שהחזיק לפני כן את ספר התורה השני, והמגביה השני מוסר את ספרו לשי"ץ לפני אמירת 'הללו'.

הפטרה

את ההפטרה קורא העולה למפטיר בעצמו מתוך ספר אפירתא, היינו אוסף של פרשיות נביאים השייכות לשבתות השנה והמועדים, כתוב בדיו על גבי קלף. האזכרות שבו נכתבו לשם קדושה ויש בו ניקוד וטעמים. קבועים לו שני עמודים בשני צדיו ונגלל כספר תורה. הוא עטוף במעיל וכרוך במפה ('ווימפל') כספר תורה. מניחים את הספר בארון מיוחד לתשמישי מצוה ולא בארון הקודש.
 מכבדים נערים כבני אחת עשרה ושתיים עשרה ב'הוצאה' ו'הכנסה' של ספר אפירתא.
 הקהל אינו אומר את ההפטרה בקול רם עם המפטיר.
 בברכות שאחר ההפטרה הנוסח הוא: 'ולעלות נפש ונתקום נקם במהרה בימינו'.

תפילות שאחר ההפטרה

גורסים 'יקום פורקן' ולא 'פֶּרְקָן' (וכן הגירסא בנוסח 'על הנסים... ועל הפורקן').
 שי"ץ קורא בלחש, כדי שלא לעורר יגון, מתוך ספר הזכרת הנשמות המכונה 'ממורבנד' את לשון ההזכרה של שלושת הנפטרים האחרונים שהלכו לעולמם ושנרשמו בו, וכן את לשון ההזכרה של שלושה נפטרים קודמים שהזכרתם נעשית לפי סדר הופעתם בספר. יש הנותנים סיכת בטחון במקום גמר ההזכרה, כדי לידע היכן להתחיל את הזכרת שלושה הבאים בשבת שאחריה. רישום ב'ממורבנד' נעשה תמורת תשלום הולם לקהילה או לבית הכנסת (בפפד"מ גבו על כך כ"א זהובים).
 ברוב השבתות שאומרים בהן יוצרות וזולתות, אין מזכירים נשמות. אכן מזכירים בשבת שובה, שבתות הפסקה של ארבע פרשיות, ושבתות הספירה ובין המצרים. אף אין מזכירים נשמות בשבתות בהן מברכים את החודש או שאין אומרים בהן תחנון אם חל אותו יום בחול.
 'מי שבירך' של קהל אומר השי"ץ בלבד בקול רם ונעימה.
 אין אומרים 'אב הרחמים' אלא ב'שבת שחורה', היינו בשתי שבתות של גזירות תתנ"ו, שבת שלפני שבועות ושבת שלפני תשעה באב.

שני פסוקים ראשונים ואחרונים של 'אשרי' נאמרים בזמרה.

ברכת החודש

בברכת החודש אין מכריזים את המולד ואין מבקשים צרכים בשבת באמירת התחינה 'יהי רצון וכו' שתחדש עלינו.

הש"ץ לוקח את ספר התורה בידו ומכריז: ראש חודש פלוני יהיה ביום פלוני. אם חל ראש חודש בשבת מוסיף: הבא עלינו לטובה. חל ראש חודש בשבת וביום א' אומר: ביום השבת הבא עלינו לטובה ולמחרתו ביום הראשון. או: ביום הששי ולמחרתו ביום השבת הבא עלינו לטובה. חל ראש חודש ביום ראשון בלבד אומר: ראש חודש פלוני יהיה למחר ביום הראשון". לשני ימי ראש חודש מכריז: ראש חודש... יְהִי בַיּוֹם הַזֶּה... וביום ה... הקהל אינו חוזר על הכרזת 'ראש חודש פלוני יהיה', אלא מתחיל מיד באמירת 'יחדשהו הקב"ה'. אומרים את נוסח 'יחדשהו' הקצר. הש"ץ חוזר עליו בניגון של יום טוב או יום המצוין שחל באותו חודש. בניגון זה ממשיכים לנגן גם את תחילת 'אשרי'.

מוסף שבת

בקדושת מוסף הגירסא היא: 'ה' אחד, אחד הוא אלקינו'. הקהל אומר רק את הפסוק 'שמעי עד אחד', וממתין לש"ץ שיאמר עד 'להיות לכם לאלקים', ואז עונה הקהל 'אני ה' אלקיכם'. לעתים, בעיקר לכבוד אירוע מיוחד, מנגן הש"ץ את הקדושה או קדיש 'תתקבל' בניגון נבחר. בכל שבת אומר הציבור 'אין כאלקינו' בנעימה משותפת. שיר היחוד ושיר הכבוד נאמרים אחר 'עלינו'. הפסוקים שנדפסו בסידורים מסוימים אחר שיר הכבוד, הם תוספת מאוחרת מאוד, ולא נהגו לאומרים. בסוף התפילה אומרים שיר של יום ושיר מזמור לאסף'.

מנחה של שבת

במנחה של שבת עולי התורה, וכל המתעסקים בספר התורה, מתעטפים בטלית, ואין מסירים אותה עד אחר קדושה. מברכים את כל עולי התורה ב'מי שבירך' גם בקריאת התורה של מנחה. אומרים 'שים שלום' ולא 'שלום רב'. משבת בראשית ועד שבת שלפני שבת הגדול, לפני אמירת 'עלינו', אומרים בחלק מהקהילות 'ברכי נפשי וט"ו שיר המעלות', ולאחריהם קדיש יתום. בשבתות שבין פסח לעצרת אומרים בכל שבת פרק אחד במסכת אבות. בשבתות שבין שבועות ל"ז בתמוז אומרים בכל שבת שני פרקים. אחר י"ז בתמוז אין אומרים פרק כלל. אומרים קדיש יתום אחר פרקי אבות ולא קדיש דרבנן.

ערבית מוצאי שבת

לפני ערבית של מוצאי שבת מזמרים בניגון ידוע 'לדוד ברוך' ו'למנצח בנגינות'. ש"ץ אומר 'והוא רחום' ו'ברכו' בנעימה ממושכת. הקהל אומר 'יתברך וישתבח' בעת שהחזן מאריך בנגינת 'ברכו'. אחר קדיש 'תתקבל' אומרים 'ויתן לך'. אין אומרים את תוספת הפסוקים כמנהג פולין. בקטע המתחיל 'ישראל נושעי' לפני הפסוק 'כי בשמחה תצאו' אומרים גם את הפסוק 'ופדויי ד' ישובו ובאו ציון ברינה ושמחת עולם על ראשם ששון ושמחה ישיגו ונסו יגון ואנחה', שנשמט משם בסידורים החדשים. (נדפס בין פסוקי התוספת כמנהג פולין בקטע המתחיל 'בית יעקב'). ש"ץ מבדיל לפני 'שיר המעלות אשרי', ומטעימים את הילדים מן הכוס. אחר הבדלה אומרים 'שיר המעלות אשרי' בניגון ידוע, ולאחריו קדיש יתום. אחר ערבית של מוצאי שבת מקפלים את הטליתות שלא קופלו בשבת, ומחליפים הפרוכת והמכסאות משבת לשל חול.

ראש חודש

ערבית

מאריכים באמירת 'ברכו' בניגון מוצאי שבת, כנהוג בכל יום שאין בו תחנון, אך לא באמירת 'הוא רחום'. ליל ראשון של ראש חודש לפני תפילת שמונה עשרה, מכריזים: 'יעלה ויבא'; בערבית ליל ב' מכריזים: 'ראש חודש'. אם רק יום אחד ראש חודש, מכריזים בלילו: 'ראש חודש'.

שחרית

מאריכים באמירת 'ברכו' בניגון מוצאי שבת. 'הודו ויאנא' שבהלל, בניגון המיוחד המרמז על אותו חודש, כגון ניגון של חג החל באותו חודש. בהלל בפסוקי 'אמרו נא' מכוין הש"ץ להוציא את הציבור כאשר הוא אומרם בקול רם והציבור שותק. יש הנוהגים לומר **בלחש** עם הש"ץ גם את פסוקי 'אמר[ו] נא', אבל מקפידים על ענייה משותפת ומסודרת של 'הודו' על כל אמירת 'אמרו' של ש"ץ, כפי הדין, ואין משבשים את סדר הענייה מתוך רצון לומר את פסוקו של הש"ץ בקול רם. אין הפסקה בין חצי קדיש למוסף. יש החולצים תפילין לפני הקדיש, ויש שחולצים אחר מוסף. במוסף של חודשי שנה מעוברת אין מוסיפים 'ולכפרת פשעי' (מלבד בחודש העיבור עצמו אדר שני).

שבת ראש חודש

בערבית הש"ץ אומר 'ברכו', 'מלכותך', 'ונאמר' ו'השכיבנו', בניגוני שבתות שקוראים בהן בשני ספרי תורה. לפני תפילת העמידה של ערבית ליל שבת מכריזים כמו בר"ח שחל בחול. אומרים יוצר של שבת וראש חודש 'אלקינו אלקים אמת'. מנגנים אופן 'לך אלים', 'אמת ויציב' הקצר ואומרים 'על הראשונים' בנעימה. זולת 'אמונתך אמת'. קדיש אחר קריאת התורה בניגון מיוחד לשבת ראש חודש. במוסף אומרים 'אתה יצרת'. בין פסוקי קרבן שבת לפסוקי קרבן ראש חודש אומרים: 'זה קרבן שבת וקרבן ראש חודש כאמור'. בחזרת הש"ץ בקדושה אומרים 'אלקיעם יזריחי' של שבת ראש חודש. קדיש 'תתקבל' בניגון נבחר.

ברכת הלבנה

בברכת הלבנה באמירת ג' פעמים 'כשם שאני רוקד כנגדך' מקפצים פעם אחת בכל אמירה. בסוף סדר ברכת לבנה אין אומרים 'עלינו' ולא קדיש יתום ואין יוצאים במחול בשירת פיוטי שבת.

סדר ליל פסח

בדיקת חמץ

אור ליי"ד (וכשחל י"ד בשבת אור ליי"ג) בודקים את החמץ לאור הנר. בודקים מיד אחר תפילת ערבית, ולא יבדוק בטרם התפלל, ואין לאכול לפני הבדיקה. המדקדקים נוטלים ידיהם לפני הברכה, כדי שיברכו בנקיות. יש נוהגים ללבוש סרבל של בית הכנסת היינו מעיל עליון לבדיקת חמץ, וכן לכל מצוה הבאה לקיצין, ויש שמורידים את המעיל אחר הברכה כדי להקל על הבדיקה. יש הנוהגים לפני הבדיקה להניח עשרה פתיתי לחם במקומות מפורזים, ויש שנמנעים מכך. לפני הבדיקה יברך, ויזהר שלא לדבר בין הברכה לבדיקה. וראוי שלא לדבר בשעת הבדיקה דברים בטלים שלא יסיח דעתו מן הבדיקה: "ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם, אשר קדשנו במצותיו, וצונו על ביעור חמץ". ישמור את החמץ שבדק בתיבה או שקית, ומיד אחר הבדיקה יבטל כל חמץ שברשותו הבלתי ידוע לו שהוא נעלם ממנו, ויאמר: "כל חמירא וְחמירא דאיפא בְּרשותי, וְדלא חמתייה, וְדלא בערתייה, לְבטיל וְלְהוי כְּעפרא דארעא". אם אינו מבין את הלשון הארמית, עליו לומר את נוסח הביטול בלשון שמבין. וכך הוא התרגום בספר מהרי"ל ללשון אשכנז של ימיו, יידיש מערבית קמאית: "אל אורהפא און אלי זויאר טייק דש דא איז אין מיינר גיוואלט דש איך ניט האב גיזעהן און ניט האב אויז גירוימט עש זאל זיין פר שטערט און זאל זיין אז אשין דיר ערדן". כך הוא התרגום של ה'משנה ברורה' ליידיש מזרחית מאוחרת: "אללען חמץ אדער זויער טייג וואס עם איז אין מיינ רשות (זאל זיין הפקר אונד) זאל ניט זיין גירעכניט נאר אזוי וויא ערד אין גאס". וכך הוא תרגום רו"ה בהגדות רעדלעהיים וכן תרגום ה'קיצור שולחן ערוך' לגרמנית ספרותית מדוברת במרכז ומערב אירופה: "אללער זויערטייג, אונד אללעס געזייערטע וועלכעס זיך אונטער מיינער רשות (באטמאסיגקייט) בעפינדעט, דאס איך ניכט געזעהען אונד ניכט וועגגעשאפט האבע, זאל פערניכטעט אונד דעם שטויבע דער ערדע גלייך געהאלטען זיין". המבין לשון הקודש ולא ארמית, יאמר: "כל שאור וְחמץ שישנו בְּרשותי, שלא ראיתיו וְשלא בערתי, יְהייה כְּעפר הָאָרֶץ". המבין אנגלית, יאמר: which I, All leaven and leavened products in my possession have neither seen nor removed, shall be deemed of no value and ownerless like the dust of the earth.

ביעור חמץ

בדורות עברו היה השמש קורא ברחוב היהודים לבוא לשריפת חמץ. בקהילות רבות הונהג לשרוף את החמץ באופן מאורגן ומסודר בחצר בית הכנסת או במקום קבוע אחר. החמץ שנמצא נוהגים לשמרו עד שעת הביעור ולשרפו בערב פסח בתחילת שעה ששית, ועכשו נהגו לשרפו בסוף חמשית, ומבטלים פעם שנית ואומרים 'כל חמירא', והביטול ודאי שצריך לאומרו דוקא לפני שעה ששית, כדי לקיים מצות שריפה בחמץ שלו: "כל חמירא וְחמירא דאיפא בְּרשותי, וְדלא חמתייה, וְדלא בערתייה, וְדלא בערתייה, לְבטיל וְלְהוי כְּעפרא דארעא". המבין לשון הקודש ולא ארמית, יאמר: "כל שאור וְחמץ שישנו בְּרשותי, שְׂרָאיתיו וְשלא ראיתיו, שְׂבַעְרתי וְשלא בערתי, יְהייה כְּעפר הָאָרֶץ". המבין אנגלית, יאמר: All leaven and whether I have seen them or not, whether I removed them, leavened products in my possession or not, shall be deemed of no value like the dust of the earth. כשחל ערב פסח בשבת צריך לבער בערב שבת לפני חצות, ובשבת לפני שעה ששית צריך לבטלו כדינו.

תענית בכורות

תענית בכורות נהגו מקדם להשלים ויש מי שהקל לאכול קמעה אחרי השעה התשיעית, כדי שלא להיכנס לחג מעונה. בכורים קטנים שלא הגיעו למצוות, אבותיהם מתענים עליהם. אם האב חלש, יכול לפדות את תענית בנו הקטן. בדורות האחרונים נתפשטה בכמה מקומות ההנהגה, שהבכור פוטר עצמו מתענית על ידי סיום מסכת שסיים בעצמו. יש שהקילו עוד יותר שאף מי שלא נשתתף בלימוד המסכת ובא אל הסיום הזה אך כדי לפטור עצמו מן התענית, גם הוא נפטר מסיומו של חברו, ויש מפקפקים בהיתר זה. נוהרים מאוד שלא לאכול בבית הכנסת, לא סעודת סיום ולא סעודת מצוה אחרת, מלבד שתיית יין לקידוש, להבדלה ולברית מילה. אם חל ערב פסח בשבת, הבכורים מקדימים להתענות ביום חמישי שלפניו.

עירוב חצרות

הנהיגו קדמונינו לעשות עירוב חצרות במצה שמתקיימת ימים רבים ואינה מתעפשת, ולכן קבעו לערב החצרות בערב פסח, שהוא זמן אפיית המצות.

לפנים בישראל היו מכינים לעירוב זה מצה גדולה ביותר שנאפתה מקמח שנאסף מכל בני הקהילה, ובדורות האחרונים אחר שהורגלו לאפות מצות במאפיות ציבוריות ואין אוספים קמח מבני הקהילה, יש נהגו לאפות מצה גדולה מיוחדת לשם עירוב חצרות ולהקנותה לבני הקהילה באופן המבואר להלן.

שיעור מצת העירוב הוא כשש ביצים, וי"א כשמונה ביצים, כאשר מספר בעלי הדירה או החצר הוא יותר מי"ח, אבל כשמספר הדיירים אינו עולה על י"ח, די ליקח בשביל כל אחד ואחד שיעור גרוגרת שהוא שליש ביצה, וי"א שליש ותשיעית ביצה.

כדי להימנע מברכה לבטלה, אין מברכים על העירוב אלא אם ברור לחלוטין שעל פי הדין אותו המקום חייב בעירוב.

בקהילות בהן מתפללים ערבית של ליל פסח מבעוד יום, עושים עירובי חצרות לפני 'ברכו', ובקהילות המאחרות להתפלל ערבית בלילה, עושים כן לפני תפילת מנחה או קבלת שבת.

הרב, או החשוב שבקהל, עולה ל'אלממור', נוטל את המצה ומוסרה לידי השמש או אחד מבני הקהילה ואומר לו בלשון הקודש (או בשפה אחרת המובנת להם): זְכָה בְּעִרְוֵב זֶה לְאַחֵינוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הַדְּרִים פֶּה עֲמָנוּ וְשִׁבּוֹאוּ לְדוֹר בְּמִשְׁפַּח הַשָּׁנָה בְּעִיר הַזֹּאת [בְּחֶצֶר הַזֶּה, בְּבֵית הַזֶּה] שִׁסְמְכוּ עָלָיו לְטַלְטֵל עַל יְדוֹ מְרֻשּׁוֹת לְרֻשּׁוֹת בְּשַׁבָּתוֹת וּבְיָמֵי טוֹבִים הַבָּאִים.

השמש מגביה את המצה טפח ומתכוון לזכות עבורם ואומר: הֲרִינִי זֹכָה. הרב נוטל את המצה מידי השמש ומברך בקול רם (אין לברך בשם ומלכות בבית כנסת בעיר שעושים בה עירוב חצרות כללי מטעם רבני העיר): בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ עַל מִצְוֹת עִרְוֵב. וממשיך ואומר: בְּדֵן עִרְוָא יְהֵא שְׂרָא לְנָא, לְאַפּוֹקִי וְלַעֲיִילִי וְלַטְלִיטְוִלִי, בְּרַחֲבוֹת וְהַחֲצוֹת וְהַבְּתִים, וּמִהַבְּתִים לְחֲצוֹת וְהַרְחוּבוֹת, וּמִהַרְחוּבוֹת וְהַחֲצוֹת לְבֵתִים, וּמִבֵּית לְבֵית, וּמִחֶצֶר לְחֶצֶר, וּמִגַּג לְגַג, וּמִהַבְּתִים וְהַחֲצוֹת לְגִגוֹת, וְלִכְל אֶתְר דְּצָרִיךְ לָךְ, בְּכָל שַׁבָּתוֹת הַשָּׁנָה וְיָמֵי טוֹבִים, לָנוּ וְלְכָל הַדְּרִים וְהַעֲתִידִים לְדוֹר בְּעִיר הַזֹּאת.

בכמה מקומות הורגלו לקרוא כן מתוך נוסח הרשום ב'ממורבוך' המונח על הבימה. אין באמירה זו נוסח אחיד, ויש אומרים זאת בנוסחים אחרים.

מניחים את העירוב בבית הכנסת במקום משומר שלא יאבד ושלא יאכלוהו עכברים או מזיקים אחרים, ונהגו לתלותו סמוך לתקרה במערב בית הכנסת במקום גלוי לעין בתוך קופסת עץ מפוארת, שדלתה בצורת מגן דוד וניתן לראות דרכה את המצה. אם התעפשה מצת העירוב במרוצת השנה או התליעה, עושים מחדש עירוב חצרות כפעם בפעם, כפי הצורך.

במשך דורות רבים, כאשר מצת העירוב נאפתה מקמח הנאסף מהקהל, היו מחלקים בערב שבת הגדול בין בני הקהל את מצת העירוב של אשתקד, ולאותה שבת בלבד היו עושים עירוב מפת של חמץ. משחדלו לאסוף קמח לאפיית המצה, לא חילקה בערב שבת הגדול, אלא שרפיה עם החמץ בערב פסח, וכן היה מנהג הקדמונים.

בעיר או שכונה שאסור לטלטל בהם בשבת, אין עושים עירוב חצרות, אך כדי שלא תשתכח תורת עירוב, יש העושים עירוב חצרות בלא ברכה.

עירוב תבשילין בחוץ לארץ

בחוץ לארץ כשחל ערב פסח ביום רביעי, צריכים לעשות בערב יום טוב עירוב תבשילין. (בארץ ישראל לא יחול לעולם יום טוב ראשון של פסח ביום ו', ולכן אין צורך בעשיית עירוב תבשילין בערב פסח).

בקהילות הותיקות בהן מתפללים ערבית מבעוד יום, נהגו להכריז על עירוב תבשילין בבית הכנסת, בין מנחה לערבית, כדי להזכיר למי ששכח, שילך וישוב לביתו לעשותו, והקהל היה ממתין בתפילת ערבית עד שחזרו השוכחים לבית הכנסת. וכיום יש קהילות המקציבות לכך 5 או 10 דקות.

בדורות האחרונים יש קהילות אשר שינו את מועד ההכרזה, והזכירו בפומבי את ענין עירוב תבשילין בתפילת שחרית של ערב יום טוב, ושוב לפני תפילת מנחה.

יש נוהגים ללבוש סרבל של בית הכנסת היינו מעיל עליון לעירוב תבשילין, וכן לכל מצוה הבאה לקיצין. נוטלים מצה אחת, ומניחים עליה כזית תבשיל, כגון בשר, ביצה או דג, לוקחים אותם ביד ואומרים את הברכה הזו: "בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ עַל מִצְוֹת עִרְוֵב. בְּהֲדִין עִרְוָא יְהֵא שְׂרָא לְנָא לְמִיפָא וְלְבִשְׂלָא וְלְאַטְמָנָא וְלְאַדְלָקָא שְׂרָגָא וְלְמַעְבַּד כָּל צְרָכָנָא מִיּוֹמָא טַבָּא לְשַׁבָּתָא לָנוּ וְלְכָל הַדְּרִים בְּעִיר הַזֹּאת". המבין לשון הקודש ולא ארמית, יאמר: "בְּזֶה הָעִרְוֵב יִהְיֶה מִתֵּר לָנוּ לְאַפּוֹת וְלְבִשְׂל וְלְהַטְמִין וְלְהַדְלִיק נֵר וְלַעֲשׂוֹת כָּל צְרָכֵינוּ מִיּוֹם טוֹב לְשַׁבָּת, לָנוּ וְלְכָל הַדְּרִים בְּעִיר הַזֹּאת". המבין אנגלית, יאמר: By means of this Eruv may we be permitted to bake, cook, keep food warm, kindle lights and prepare on the festival all that we require for the Sabbath, we and all the inhabitants of this city.

שומרים את העירוב לסעודות השבת, ומשתמשים במצת העירוב ללחם משנה בשתי הסעודות הראשונות, ואוכלים אותה לסעודה שלישית, ויש האוכלים אותה כבר בסעודה שניה.

הכנת הסדר

מעמידים על שולחן הסדר כלי כסף או זהב הן לשימוש והן לנוי, להראות דרך חירות. מני קדם היו פורסים באשכנז יריעות לנוי, בדומה לנוי סוכה, כמבואר במהרי"ל, ועד ימינו נהגו שעל קיר החדר תולים מפת-פסח מיוחדת, המכונה 'צ'עה'ל', בערך מטר וחצי גובהה וקרוב לחצי מטר רוחבה, מעוטרת בציורים רקומים, עניני החג, מאמרי התעוררות, שמות הרוקמים וכיו"ב. לעורך הסדר מכינים 'כר ליל הסדר' עם כיסוי רקום ומעוטר, על מושב מיוחד, רצוי ספה. מי שיכול מהדר אחר קערת כסף נאה וכוסות כסף מיוחדים שחרוטים בהם ציורים וכיתובים מענין החג. במשפחות רבות בעל הבית או מי שעורך את הסדר לובש סארגנס (קיטל) ומצנפת לבנה בליל הסדר, להזכיר את יום המיתה בעת שנוהגים בנימוסי בני מלכים. אם הוא אָבֵל, יש הלוּבשים את הסארגנס תחת בגדיו. במשפחות אחרות נוהג עורך הסדר ללבוש בגדי יום טוב חגיגיים.

ברכת הבנים

נוהגים לברך את הילדים בשבתות ובימים טובים אחר התפילה, בלילה, בבוקר ובמוצאי היום, טרם יציאה מבית הכנסת או בכניסה לבית, וגם הבנים הגדולים מקבלים ברכה מאבותיהם. בליל הסדר, לעתים שוכחים האבות לברך את בניהם, מחמת טרדות הלילה, אך דוקא ליל זה מסוגל ביותר לברכה, שבו ניתן יצחק אבינו ברכתו ליעקב, מפני שבו "אוצרות טללים נפתחים".

הדלקת נר יום טוב

הדלקת נר של יום טוב נעשית על ידי הנשים אחר תפילת ערבית, לפני התחלת הסדר, ובפרט בזמנינו שיש תאורה בבית מלבד הנר ואין באים בערב מבית הכנסת אל בית אפל. כמו בשבת מצוה מן המובחר להדליק בשמן זית, במנורת השבת בעלת ששה או שמונה הקנים, שהדליקו בה מדורי דורות המכונה 'שבת לאמפא', המשתלשלת מהתקרה מעל מקום האכילה. בהדלקת נר יום טוב מקדימות הנשים את ברכת הנר להדלקתו, בלא פרישת ידים לפני הנר. נהגו מקדם שנשים מברכות 'שהחיינו' על הדלקה זו, וצריכות לכון גם שאר המצוות שנעשות בליל הסדר. אם חל בשבת, מדליקות בערב שבת, ומקדימות את ההדלקה לברכה, כדרך בכל ערב שבת, אלא שמוסיפות ברכת 'שהחיינו'.

סדר הקערה

נוטלים שלוש מצות שנאפו בשמות 'כהן', 'לווי' ו'ישראל', ושניתנו בהן סימנים מיוחדים, כגון חורים או סימון קוים (חור אחד: 'כהן', שני חורים: 'לווי', שלושה חורים: 'ישראל'), ומניחים אותן על קערת הסדר, את 'ישראל' למטה, את 'לווי' באמצע ואת 'כהן' למעלה. בעת האפיה נהגו לעשות מצה רביעית, מצת ספק, שאם תתקלקל אחת משלוש המצות המיוחדות, יקחו אותה. מאז ומעולם היו אבותינו אופים את המצות לפסח ביד, ואכלו איפוא 'מצות יד' בכל ימות הפסח. בדורות האחרונים, מאז המהפכה התעשייתית, כשהתפתחו מכונות ממונעות בקיטור וחשמל, והאדם חדל מלפתח מיומנות בעבודות יד, נוצר מצב בו זריזות האדם היתה בנסיגה לעומת המכונה שמהירותה ודיוקה הלכו והשתפרו. העיד מרן החת"ס על עצמו כי הקפיד שהמצה תשהה מתחילת נתינת המים בקמח ועד הוצאתה מהתנור, שתיים עד שלוש דקות בלבד! כיום אין זריזות כזו קיימת. בהתחשב במצב החדש, הנהיגו גדולי רבותינו שבאשכנז, ובעקבותיהם רבים מגדולי ישראל בארצות אחרות, לאפות את המצות לפסח במכונות. כך באו לעולם 'מצות מכונה'.

רבים מבני אשכנז ובנותיה ובראשם חכמי ישראל, אכלו מצות מכונה שמורות גם בליל הסדר והניחום בקערה לצאת בהן ידי חובה דאורייתא. ממילא נשכחה אצל רבים מסורת סימון שלוש המצות של 'כהן', 'לווי' ו'ישראל'.

לפנים בישראל, הניחו את המצות בבסיס הקערה, ומעל כל אחת מהמצות הניחו מפה להפריד ביניהן. מעל כיסוי הבד של המצה העליונה הניחו את הכרפס והחומץ, המרור והחרוסת, הזרוע והביצה. בדורות האחרונים, התקינו אבותינו שבאשכנז מבנה קערה משוכלל, בן ארבע קומות, להניח בשלוש התחתונות את המצות, ובעליונה את שאר המינים. מי שהיו בידו האמצעים לקיים בהידור 'זה אלי ואנוהו', רכש קערה כזו מכסף מפותחת פיתוחים נאים. לשם נוי מצוה יש שהתקינו גם קעריות נאות מיוחדות להנחת חפצי המצוה בהן, כגון עגלת טיט קטנה מכסף לחרוסת.

על פי מסורת אשכנז, וכפי שהובא להלכה בשולחן ערוך על ידי הרמ"א, מסדרים את הכל באופן שיהיה נוח לבעל הבית ליטול כל דבר, ומה שצריך לו תחילה יהיה מונח הכי קרוב אליו, מפני שאין מעבירין על המצוות. לפיכך מניחים סמוך לו בצד ימין את הכרפס וקרוב לו בצד שמאל את הכלי עם החומץ או מי מלח. מעט רחוק יותר מניחים את המרור ואת החרוסת, ולאחריהם בקצה האחרון את הביצה הצלויה ולצדה את

הזרוע, שהיא עצם שנצלתה ונותר בה כזית בשר. (בסדרי ההגדות בימינו מדפיסים את סדר הקערה של האריז"ל והגר"א ז"ל, וכמעט נשכח לחלוטין סדר הקערה של הרמ"א על פי מסורת אשכנז).
החרוסת נעשית מחתיכות קטנות של תפוחים חמוצים או תמרים או תאנים עם אגוזים ושקדים, אשר נילושים יחד עם מעט חומץ או יין. אף מוסיפים מעט קינמון וזנגביל. יש הזורים מעל החרוסת רצועות דקות של קינמון זכר לתבן על הטיט. יש המוסיפים רימון או אגס.

סדר קידוש

קדש. מוזגים כוס ראשון ומקדשים עליו. מקדשים רק אחר צאת הכוכבים.
בשבת לא נהגו לומר 'שלוש עליכם' לפני קידוש.
לארבע כוסות מהדרים אחר יין אדום, ולא לוקחים יין לבן כמנהג המקומות שחששו לעלילות דם.
לפנים נהגו בכל תפוצות ישראל ליטול שיעורים קטנים, אולם משהעלה הצליח שבדורות הללו נשתנו השיעורים, ולפיכך צריך להחמיר וליטול שיעורים גדולים יותר ממה שהיה נהוג, קבע מרן החת"ס ששיעור רביעית הוא חצי 'זיידל' אוסטרי. כיון ששיעור זה אינו נהיר בזמננו, מפני שהיו בימיו כמה שיעורי 'זיידל' לפי איזורים שונים, יש שחישבו שחצי 'זיידל' הוא 125 גרם, ויש שחישבו שהוא 134 גרם, ויש שחישבו שהוא 200 גרם. (לפי הגר"ח נאה שיעור רביעית הוא 86 סמ"ק, ולפי החזו"א שיעור רביעית הוא 150 סמ"ק).
לא ימוזג בעל הבית בעצמו את ארבע הכוסות, אלא אחר, דרך חירות.
מוזגים כוס גם לילדים, אפילו לקטנים בעריסה ותינוקות בני יומם.
מכנינים כוס של אליהו גבוה משאר כוסות לכבוד ולתפארת. מוזגים אותו לפני הקידוש. יש נוהגים למלאו בארבעה שלבים, כל פעם שמוזגים את אחד מארבעה הכוסות למסובים, ממלאים בו רבע כוס, עד שבמוזגת כוס רביעי, מתמלא כוסו של אליהו לגמרי.
בעת הקידוש מקפידים שהמצות תהיינה מכוסות, ושלא ישימו על השולחן לפני הקידוש מצות נוספות, שלא יראה הפת בושתו.
כל אחד מהמסובים אומר בעצמו את הקידוש, גם הנשים.
בשבת מתחילים את הקידוש באמירת 'ויכולו'. חל ליל פסח במוצאי שבת אומרים בקידוש לפני ברכת 'שהחיינו' ברכות נר והבדלה וסימנו: 'יקנה"ז'.
בברכת 'שהחיינו' יכוונו לפטור גם את כל המצוות הנעשות בליל זה.
היות והנשים מברכות 'שהחיינו' בהדלקת נר יום טוב, אין להן לברך כאן 'שהחיינו' פעם שניה.

היסבה

מסיבים על צד שמאל ושותים את רוב הכוס.
באשכנז נחשבו הנשים לחשובות, והצריכום גדולי אשכנז להקפיד על הסיבה.

אגוזים

אחרי כוס ראשון יש הנוהגים לחלק אגוזים לילדים, החל בקטן שבהם וכלה בגדול.

ורחץ

בעל הבית, דרך שררה, נוטל ידיו לצורך טיבול ראשון, משום שהוא דבר שטיבולו במשקה, אף שאין מקפידים באשכנז על נטילה זו בשאר ימות השנה. שאר המסובים אינם נוטלים ידיהם אפילו בליל פסח. בעל הבית נוטל בכלי שמובא אליו אל השולחן דרך שררה ואדם אחר שופך את המים על ידיו. אין בעל הבית מברך 'על נטילת ידיים'.

כרפס

על פי המהרי"ל הכרפס של חז"ל הוא 'איפוך' ('אפיא', 'אפיך', *Apium graveolens*) היינו סלרי, *Celery*.
Sellerie. לפי החת"ס אוכלים אותו חי דווקא, ולפי ה'קרנן נתנאל' וה'נחל אשכול' טוב יותר לאכלו מבושל.
יש הלוקחים לכרפס ירקות אחרים כמו פטרוזיליה, צנון או שחליים (צמח חרדלי).
המנהג הפשוט באשכנז הוא לטבול את הכרפס בחומץ ולא במי מלח.
בעל הבית לוקח פחות מכזית כרפס וטובלו בחומץ ומברך 'האדמה'. יש מרבתינו שיעצו לכיון לפטור גם את המרור בברכה זו (וי"א שלשיטתם אין להפסיק בשיחה שאינה מענין הסעודה עד אחר אכילת מרור), ויש מרבתינו הסבורים שהמצה פוטרת את המרור בתוך הסעודה. ואחר שאכל את הכרפס, נותן הוא ממנו גם לשאר בני הבית.

יחץ

יקח את המצה האמצעית מג' המצות ויבצענה לשתיים, ויכוין לבצוע חלק אחד גדול מהשני להצפינו לאפיקומן, בתוך נרתיק בד מרוקם בעיטורים מתאימים.

נהגו שעורך הסדר משלשל על כתפו את האפיקומן המונח במפה ומהלך אנה ואנה, ומספר לבניו: **"ככה יצאו אבותינו ממצרים** (שמות יב, לד): **"מִשְׁאֲרֹתֶם צֹרֶת בְּשִׁמְלֹתֶם עַל שְׂכָמְכֶם"**. יש העושים כן עם מקל ביד, על שם הכתוב בשמות יב, יא: **"וּמְקַלְכֶם בְּיַדְכֶם"**. יש שלהליכה זו מניחים גיגית מלאה מים בחדר, ומדלגים עליה, זכר לקריעת ים סוף.

לאחר מכן מצניעים את האפיקומן שבתוך המפה המיוחדת, בין כר לכסת תחת מראשותיו. יש הנוהגים, כדי להשאיר את הילדים עירניים, להניח להם לגנוב את האפיקומן, ולקבל תמורתו מתנה כלשהי.

בזמן רבותינו הראשונים לא נהגו כן, אלא בליל הסדר יש שהיו משתעשעים עם ילדיהם בצורות שונות, בין היתר בכך שהיו 'חוטפים' את מה שלפניהם ומחזירים להם דרך משחק, והילד היה נהנה מתשומת הלב. אף בדורות האחרונים לא היתה גניבת אפיקומן מקובלת בקרב רבים מבני אשכנז, ויש מגדולי האחרונים באשכנז שהתנגדו לגניבה זו בחריפות. לפיכך במקום להעניק 'מותנת אפיקומן' על החזרת הגניבה, יש הנותנים לילדיהם 'פרסי יושר' על שלא שלחו ידם בגניבה. ויש אבות המחביאים את האפיקומן, ומי מהילדים שמצליח למצוא, מקבל פרס עבור תגליתו.

מגיד

באמירת ההגדה יכוין כל אחד לקיים מצות עשה דאורייתא של סיפור יציאת מצרים, ונכון לפרש את ההגדה לנשים וילדים לפי הבנתם. נהגו לתרגם את ההגדה ללשון אשכנז (ובימינו בכל ארץ לפי הלשון המדוברת בה), כדי שייבנו הבנים ושאר המסובים.

יש נוהגים לפתוח את הדלת לפני אמירת 'הא לחמא', כדי שמי שעומד בחוץ ישמע את הכרזת 'כל דכפין ייתי ויכול', יכנס ויצטרף לסעודה.

מגלים את המצה ומסירים את הביצה והזרוע (שהן זכר לפסח וחגיגה) מתוך הקערה (שלא יראה כמגביה קדשים בחוץ), ומגביהים אותה – כל המסובים יחד – ואומרים 'הא לחמא', ואחר כך מחזירים את הביצה והזרוע לקערה.

מוזגים כוס שני (ורבע כוס של אליהו).

יצוה להסיר את הקערה מעל השולחן כדי שישאלו התינוקות: **"הלא עדיין לא אכלנו?"**. וישב להם, שאסור לאכול בטרם שישפרו בשבחו של מקום ובספור יציאת מצרים. שכן מצוה בשאלה, כמו שנאמר: **"כי ישאלך בנך"**.

תינוק שואל 'מה נשתנה' בניגון יפה. אם אין שם תינוק, אשתו שואלת. ואם אין לו אשה ולא זולתו לשאול, הוא שואל את עצמו.

לפני אמירת 'והיא שעמדה', מכסים את המצות ומגביהים את הכוס. אחר כך מניחים את הכוס מהיד וחוזרים ומגלים את המצות, וממשיכים 'צא ולמד'.

כשאומר 'דם' יתן אצבע ידו (יש המקפידים על זרת ויש על קמיצה) בכוס היין ויטיף לחוץ פעם אחת, וכן באמירת 'ואש', וכן באמירת 'ותימרות עשן'. ויש שלא נהגו להטיף מהיין באמירת מילים אלה.

בכל אחת מעשר המכות מטיף באצבעו טפה מן היין וזורקה לחוץ, וכן בסימן דצ"ד עד"ש באח"ב.

לפני אמירת 'לפיכך אנחנו חייבים' מכסים את המצות, כדי שלא יראה הפת בושנו, ומגביה כל אחד ואחד את כוסו ואומרים זאת בקול רם. לאחר מכן יש המניחים כאן את הכוס מידם ומגלים את המצות, ויש הממשיכים לאחוז את הכוס עד 'גאל ישראל' וברכת הגפן שאחריה, ואז מגלים את המצות.

מי שהניח כוסו אחר 'לפיכך' חוזר ונוטלו שנית ומכסה את המצות, כדי שלא יראה הפת בושנו, וכולם מברכים ברכת 'אשר גאלנו' ו'הגפן', ושותים את רוב הכוס השני בהיסבת שמאל. אלה שהחזיקו את הכוס בידם עד כאן, מגלים עתה את המצות המכוסות.

רחצה

בעל הבית נוטל בכלי שמובא אליו אל השולחן דרך שררה ואדם אחר שופך את המים על ידיו. גם שאר המסובים נוטלים ידיהם כדרכם, ומברכים על נטילת ידיים.

מוציא מצה

מצות עשה של אכילת מצה משומרת בליל פסח, היא היחידה שנשארה לנו מכל מצות אכילה שבכל התורה, שהרי אין לנו לא פסח ולא קדשים, לא תרומה ולא מעשר שני, רק מצוה זו אחת לשנה.

יקח את המצות כסדר שהניחן, הפרוסה בין שתי השלימות ויאחז שלשתן בידו ויברך 'המוציא' בכוונתו על העליונה, ויברך 'על אכילת מצה' בכוונתו על הפרוסה. ואחר כך יבצע כזית מן העליונה השלימה וכזית שני מן הפרוסה, ואין טובלים במלח (ויש הטובלים במלח), ויאכל בהסיבה שיעור שני הזיתים מרוסקים בבת אחת.

יש נהגו (היינו ה'נחל אשכול'), שרק אחר שגמר אכילתו, יחלק מהמצות גם לשאר המסובים, והם מברכים לעצמם.

אם מרובים המסובים, יש נהגו (היינו היד הלוי), שאחדים מבני הבית מחלקים למסובים ממצות שלימות נוספות, שלא מן הקערה, ורק בעל הבית ורעייתו מברכים ואוכלים ממצות הקערה, בעוד השאר מברכים ואוכלים ממצות שלפניהם בזמן אחד עם בעל הבית.

כפי המקובל לחלק גם למסובים משתי המצות שבקערה דוקא, ובפרט לפי המנהג בכל שבת ויום טוב, שבעל הבית מוציא בברכתו את המסובים בברכת 'המוציא', יש נהגו (היינו מרן היחוס סופר) לעשות לפי הסדר הבא: בעל הבית לוקח את ג' המצות, דהיינו את העליונה עם התחתונה והפרוסה באמצע, ומברך 'המוציא', והמסובין עונים 'אמן' ולא מברכים 'המוציא' בעצמם, כדי שיצאו בלחם משנה, ואז פורס בעל הבית כזית לכל אחד מהמסובים, ואחר כך לוקח את המצה הפרוסה ופורס כזית נוסף לכל אחד מהמסובים, ולאחר שחילק לכולם, לוקח את שיעור שני הזיתים סמוך לפיו ומברך עם המסובים ביחד ברכת 'על אכילת מצה', ואוכלן יחדיו.

שיעור כזית יש בו דעות שונות, ומרן החת"ס הורה שהוא חצי ביצה בינונית שבזמנינו (ומקפידים כיום על לפחות 15 גרם, וי"א 22 גרם, ויש מחמירים 32 גרם). ועוד הורה החת"ס ששיעור 'כדי אכילת פרס' הוא לכל הפחות שתי דקות ולכל היותר תשע דקות. ואין מזרזין אלא למזורזין.

אם אי אפשר לו לאכול את שיעור שני הזיתים ביחד, יאכל תחילה את של 'המוציא', ואחר כך את של 'אכילת מצה'.

מרור

מה שהיה מקובל מני קדם באשכנז בתור מרור הוא חסה, והיא נזכרת בפוסקים בתור 'לטוגא', או 'לאטיד' או 'סאלאטי'.

כיון שהחסה לא היתה תמיד מצויה בארצות הקרות בתקופת פסח, או שגדלה רק בחממות של רוזני ארץ והיתה יקרה מאוד, או שלא היה אצלם מי שיבדקנה כראוי מתולעים קטנות, היו שנטלו מינים אחרים. לעתים כאשר השיגה היד לרכוש חסה רק כדי 'מרור' ולא הספיקה ל'כורד', נטלו ירק אחר ל'כורד'.

התחליף הנפוץ הוא 'חריין', הנקרא כיום בעברית 'חזרת', והנוכח בפוסקים בשם 'תמכא', 'מעררעטיד' או 'קריין'.

מחמת חריפותו הגדולה, יש שהשתמשו בעלי החריין ולא בשורשו; יש שאכלו שיעור כזית חזרת קשה לא מגוררת, אך הזיקו לבריאותם מחמת חריפותו; יש שכדי להפיג את החריפות שרו את החזרת מעת לעת, שלא כדין; אחרים אכלו כמות שהיא, אך מחמת חריפותה לא אכלו הימנה שיעור כזית, שלא כדין.

עצה ידועה, אם לא ניתן היה להשיג חסה, היתה לגרר את החזרת בערב פסח אחר חצות ולהניחה בקערה, יש אומרים קערה מגולה ויש אומרים קערה מכוסה, כדי להפיג את החריפות. יש הסבורים שאין יוצאים ידי חובה בחריין מגורר, ויש הסבורים שאין ליקח 'חריין' כלל, מפני הסכנה לבריאות, וכן מפני שאינו מר אלא חריף.

נוטלים כזית מרור (לפחות 18 גרם חסה, ומהדרים ליקח 25 גרם) וטובלים אותו בחרוסת, וחוזרים ומנפצים את החרוסת מעליו, ומברכים 'על אכילת מרור', ואוכלים אותו בלא הסיבה.

כורד

יקח כזית מן המצה השלישית התחתונה וכזית מרור ויכרכו עם המצה, ויאכלם בהסיבה בלא טיבול ובלא ברכה. בהגדות הקדומות אין נוסח אמירה לפני האכילה. מקצת ראשונים, ביניהם רבי יהודה משירליאון ורבי שמחה משפירא, נהגו לומר תחילה: אָמְרוּ עָלָיו עַל הַלֵּל הַזֶּה שֶׁהָיָה פְּרֹכֵן בְּיַחַד וְאֶקְלֵן בְּבֵת אַחַת. לְקַיֵּם מַה שֶּׁנֶּאֱמַר (במדבר ט, יא) עַל מִצּוֹת וּמְרִים יֵאָכְלוּ. בהגדות המאוחרות יותר פשטו נוסחי אמירה אחרים: (בְּלֹא טְבוּל וּבְלֹא פְּרֹכָה. זְכֹר לְמִקְדָּשׁ פְּהֵלֵל) כֵּן עָשָׂה הַלֵּל בְּזִמְן שֶׁבֵּית הַמִּקְדָּשׁ הָיָה קַיֵּם. הָיָה פְּרֹכֵן פֶּסַח מְצֵה וּמְרוֹר וְאוֹכֵל בְּיַחַד. לְקַיֵּם מַה שֶּׁנֶּאֱמַר (במדבר ט, יא) עַל מִצּוֹת וּמְרִים יֵאָכְלוּ. בדור תלמידי מהרי"ל יש שאמרו בקצרה: זְכֹר לְמִקְדָּשׁ כְּמוֹ שֶׁעָשָׂה הַלֵּל. או: זְכֹר לְמִקְדָּשׁ פְּהֵלֵל. גִּירְסָא אַחֲרַת בְּמִקְצַת הַגְּדוּת דְּפּוֹס: זְכֹר לְמִקְדָּשׁ פְּהֵלֵל [הַזֶּה]. שְׁאֵמַר עַל מִצּוֹת וּמְרִים יֵאָכְלוּ.

שלחן עורד

בסעודת ליל פסח רבים נוהגים לאכול ביצים קשות, זכר לחורבן, בתחילת הסעודה. יש הנוטלים מהביצה שבקערה, ויש המכנינים ביצים אחרות לאכילה זו (יש הנוהגים במבושלות ויש הנוהגים בצלויות), ויש המוסיפים ביצים בתוך המרק.

מבואר בפוסקים שאשכנז היא מקום שאין אוכלים בו צלי בליל פסח, לא צלי בהמה ולא צלי עוף, אבל התירו אכילת דג צלוי, שאינו ממין שחיטה.

נזהרו באשכנז כשמכנינים את הבשר, לא להזכיר עליו שם פסח, אלא לומר: "בשר זה ליום טוב", שלא יראה כמקדישו לקרבן פסח.

מאכל של פסח שנהגו בו בכל תפוצות אשכנז, הוא ה'קנידל', העשוי מקמח מצה. ולא חששו גדולי אשכנז לאכילת 'שרויה' בפסח, בפרט במצות דקות שלנו שאין בהם פירורי קמח, ואדרבה, כתבו שאי אכילת מאכל חביב שנהגו בו מקדם קדמתה יש בו משום ביטול שמחת חג מדאורייתא.

צפון

לאחר גמר כל הסעודה יקח בעל הבית את פרוסת המצה לאפיקומן, מתוך הנרתיק המיוחד בו הוצפנה, ויתן גם לכל בני ביתו, ויאכלו ממנה כזית, ויש המהדרים לאכול שיעור שני כזיתים. צריך לאכול את האפיקומן לפני חצות, ויש מגדולי אשכנז שלא הקפידו על כך, מפני שאפיקומן הוא מדרבנן וסיפור יציאת מצרים הוא חיוב דאורייתא, ואפשר שאין מצות סיפור יציאת מצרים אחר חצות, אם סיים סעודתו ואין מצה ומרור מונחים לפניו. נהגו לתלות בקיר הבית או להניח במגירה חתיכה קטנה ממצת אפיקומן של שני הלילות, זכר ליציאת מצרים, וכסגולה לשמירה מפורעניות ומזיקים בדרכים. יש שמניחים בכיס חתיכה זו בצאתם לדרך. **לפיכך ראוי לזכור עתה לשמור חתיכת אפיקומן לצורך זה.** יש שאוכלים חתיכה זו בשנה שאחריה, בתוך החמין של שבת הגדול (במידה והחתיכה לא התליעה), ויש ששורפים אותה עם החמץ בערב פסח.

ברך

אחר אכילת אפיקומן מוזגים כוס שלישי (ורבע כוס של אליהו) ומברכים עליו ברכת המזון. לפי ההלכה הרווחת באשכנז יש **להסיר** פת שלמה מהשלחן כשמברכין ברכת המזון, שלא יראה כעובדי עבודה זרה שהיו עורכים לגד שלחן, ועוד דאין ברכה מצויה בדבר שלם, דהוי כמו דבר שבמידה שאין הברכה מצויה בו. ואף שאין זה מצוי תמיד בכל ימות השנה להשאיר פת שלמה על השולחן, הרי בימי הפסח מונחות על השולחן מצות שלמות, וצריך לזכור להסירן. באשכנז לא נהגו ליטול מים אחרונים בשאר ימות השנה, אך יש מרבתינו הראשונים שנטלום בליל פסח, כדי להראות חירות, כדרך שנוטלים ידים לכרפס, אף שבשאר ימות השנה אין מקפידים ליטול ידים לדבר שטיבולו במשקה. אחר ברכת המזון מברכים על היין ושותים בהסיבת שמאל את רוב הכוס.

שפוך חמתך

לפני שאומרים 'שפוך חמתך' פותחים את הדלת להודיע ולזכור כי ליל שימורים הוא. מנהג ישן הוא שבעת הפתיחה אומרים: **"אליהו ומשיח יבואו"**. יש נהגו שבעת הפתיחה אדם מחופש לאליהו הנביא נכנס או נופל לתוך הבית, לבשר את הגאולה, כדי להראות אמונתו החזקה בגאולה העתידה. יש שהשתמשו בבובת אדם נופלת לתוך הפתח. הפוסקים התנגדו לאלה שהפכו מנהג זה לתעלול של קלות ראש.

הלל

מוזגים כוס רביעי (ורבע אחרון בכוס של אליהו) וגומרים עליו את ההלל. נהגו לומר הלל בנעימות קול ובלחנים ערבים. ראוי להחזיק את הכוס ביד ימין עד אחר ברכת 'בורא פרי הגפן'. יש נהגו שקטן מקריא בנעימה 'הודו' ו'אנא', וביארו ראשונים שעושין כן כדי שלא ישנו וכדי לחנכם במצוות, ולכן אין זה בגדר ביזוי המבואר בגמרא לגבי 'הודו', אך מי שנוהג כן ראוי שגדול יאמר עמו, שעיקר הענייה תהא על אמירת הגדול. 'הודו' ו'אנא' נאמרים בניגון הידוע של פסח ('אדיר הוא'). אין חותמין את 'יהללך' בברכת 'מלך מהולל', אלא ממשיכים מיד באמירת הלל הגדול שיש בו כ"ו כי לעולם חסדו. חותמין להלן בברכת 'שתבח' עד סופה.

פיוטים אחר ההגדה

אחר גמר הסדר נוהגים בני אשכנז לומר גם את הפיוטים בלשון אשכנז. הפיוט בלשון אשכנז (יידיש-דייטש) 'אללמעכטיגער גאטט' הוא מעין תרגום של הפיוט 'אדיר הוא' ומושר באותו ניגון עצמו של 'אדיר הוא'. מכל תרגומי הפיוטים של ההגדה, נתחבב 'אללמעכטיגער גאטט' ביותר, הן על גדולי ישראל והן על המוני בית ישראל. אף שבהגדות המאוחרות נשמטו שאר התרגומים, נמצאו מדפיסים שהמשיכו להדפיסו. עד ימינו אלה, גם בקרב משפחות שכבר מתקשות להבין את משמעותן המדוייקת של המילים הללו בגרמנית עתיקה, ממשיכים לשיר אותו ברוב רגש. מחמת חשיבות הפיוט הזה, מאחלים איש לרעהו בבית הכנסת בליל פסח: 'באו גוטי' (בנה טוב).

גם לשני הפיוטים 'אחד מי יודעי' ו'חד גדיא' יש תרגומים מחורזים בלשון אשכנז, המשולבים בכל בית. עד היום יש משפחות שמזמרות אותם בניגונים מקובלים, יחד עם לשון הפיוט בלשון הקודש. יש שנתנו לילדים (מרן החת"ס נתן לבנותיו הצעירות) לזמר את התרגום, כדי שישארו נעורים עד סוף ההגדה. יש משפחות בהן נהגו לזמר אחר 'חד גדיא' את השבח 'אין כאלקינו' בלשון אשכנז: 'עז גיבט קיין גאט וויא אונזער גאט'.

אחר גמר הסדר

כשהולך לשכב ולישן קורא פרשת שמע בלבד וברכת 'המפיל', בידך אפקיד רוחי, ותו לא צריך. אנשי מעשה אינם נועלים את דלתות בתיהם בבריח, כדי להראות את חוזק אמונתם בשמירתו של הקב"ה בליל זה. נהגו במשפחות אחדות, להשאיר את קערת הסדר על השולחן עד למחרת היום, ולהניח את כוסו של אליהו מכוסה כל הלילה על השולחן, וליקח אותו לקידוש היום למחרת.

ברית מילה

'זכר' בשבת ראשונה אחר הלידה

בשבת הראשונה לאחר הלידה, אין היולדת מדליקה את נרות השבת אלא בעלה. ברוב תפוצות ישראל עדיין מקיימים מנהג זה שקראוהו בדורות שלפנינו בקצרה בשם: 'זכר' (קרוב לימינו נתחדש במזרח אירופה לקרותו בשם: 'שלוש זכר').
בליל שבת שלפני ברית המילה, אחר הסעודה, 'הולכים אצל זכר', ואוכלים שם מיני תרגימא, פירות ומשקים.
אחר ערבית שבת מכריזים בבית הכנסת בשם אבי הבן על הזמנת הקהל למסיבה זו.

וואכנאכט

לילה שלפני המילה עושים סעודה בבשר ויין בבית היולדת, בהשתתפות הסנדק והמוהל, וי"א שהיא סעודת מצוה. בט' הימים שמר"ח אב, אוכלים מאכלי חלב.
רבים נהגו ללמוד שם עניני מילה, כגון בראשית פי"ז וכ"א עד פסוק ח', שמות פי' ד' פסוקים יח-כו (יש עם ביאור רשר"ה וכיו"ב), ס' יהושע פי' ה', משנה שבת פרק י"ט, והגמרא שם, גמרא נדרים לא ע"ב.
בליל זה קורים קריאת שמע אצל היולדת במנין עשרה גדולים, אף אם חל בליל יום כיפור וליל הסדר שאין עושים שם סעודה לכבוד המילה.
יש המאספים נערים אל התינוק לקרוא אצלו קריאת שמע.
לנערים מחלקים מיני אגוזים בקליפתם, להורות על תיקון הבריאה בידי האדם, כמאמרם ז"ל לענין מילה (תנחומא, תזריע, ה).

הכנות לפני תפילת שחרית

מקדימים את המילה ככל האפשר, משום 'וישכס אברהם בבוקר', ומשתדלים לערוך את ברית המילה בבית הכנסת בסיום התפילה.
אבי התינוק, לבוש בגדי שבת, מביא לבית הכנסת נר גדול של שעה כדי דליקת שלשה ימים (המכונה: 'יודש-קערץ', היינו נר ברית מילה). מדליקו לפני החזן. עוד מביא עמו י"ב נרות שעה קטנים שדולקים עד אחר המילה, כנגד י"ב שבטים (המכונים: 'שְׁבִטֵימְשֵׁע'), ומעמיד ו' נרות בצד צפון של ארון הקודש וכן ו' בדרומו. (יש המעמידים ד' בצד דרום, ד' בצד צפון, וד' הנוספים בדי' פינות ה'אלממור'. ויש שמעמידים מנורה בת י"ב קנים מאחורי כסא של אליהו).
תולים פרוכת מיוחדת של ברית מילה.
מכינים את שני הכסאות, או כסא כפול, אחד לאליהו ואחד לסנדק. מכינים תחילה את של אליהו ושמים עליו כר יפה, ולאחריו מכינים את כסא הסנדק. פני הכסאות לנוכח ארון הקודש.
מביאים בד מיוחד שמשמש כחיתול בברית המילה, בד לבן בגודל מטר על מטר, המכונה 'יודש-ווינדל' (חיתול המילה), ולאחר זמן עושים ממנו מפה לספר תורה 'ווימפלי'.
הסנדק טובל במקוה לפני התפילה.

סדר התפילה

'אדון עולם' מנגן ש"ץ בניגון נבחר.
'רוממות א-ל בגרונו' מנגן ש"ץ בניגון ברית מילה עד 'ויברך דוד'.
'וכרות עמו הברית' נאמר בסירוגין על ידי המוהל והסנדק. (כאשר יש 'פורע', הוא קודם לסנדק). אם המוהל או הסנדק אינו יודע או אינו יכול לומר זאת, אומר אבי הבן או אחר עם הש"ץ. כל אחד אומר בלחש גם את חציו של הפסוק שאומר רעהו בקול רם, וכן כל הציבור אומר עמם בלחש.
'שירה חדשה' ו'צור ישראל' מנגן ש"ץ בניגון מיוחד.
תחנון אין אומרים, אבל 'למנצח' אומרים.
'א-ל ארך אפים', אם חל בשני וחמישי, אומרו ש"ץ בניגון יפה.
ביום קריאת התורה, הסנדק הוא חיוב לעלות לתורה, ואם אפשר גם המוהל (ולאחריו הפורע).
'ליאשרי' ו'למנצח' המוהל עובר לפני התיבה, אם בר הכי הוא, ודוחה אבל ו'אהרציט.
אחר קדיש 'יתקבלי', עדיין לא אומרים 'עלינו', ואומרים מיד שיר של יום, שיר היחוד (במקום שאומרים אותו בכל יום) ו'שיר מזמור לאסף', ואז מכניסים התינוק לברית.
ברית מילה בחודש אלול, תוקעים בשופר אחר הברית, בגמר אמירת 'עלינו'.
יש שאינם חולצים התפילין עד אחר הברית.
אם חל בתענית ציבור, אומרים בסליחות את החטאנו 'זכור ברית אברהם'. אין אומרים תחנון (אבל אומרים 'א-ל ארך אפים' ו'למנצח').

שחרית כשהברית אינה בבית הכנסת

כשאין יכולים למול את הילד בבית הכנסת מחמת אונס, והסנדק, או המוהל או אבי הבר, נמצאים בבית הכנסת, נוהגים ברוב מנהגי שחרית של ברית מילה כדלהלן:
 תולים את פרוכת המילה ומדליקים נרות של ברית המילה בבית הכנסת.
 אומרים 'וכרות' לסירוגין.
 'שירה חדשה' ו'צור ישראל' נאמרים במנגינה מיוחדת.
 אין אומרים תחנון.
 הסנדק הוא חיוב לעלות לתורה, ואם אפשר גם המוהל.
 בשבת, אם בשעת אמירת 'וכרות', לפחות אחד משלושה בעלי הברית הראשיים (היינו, הסנדק או המוהל או אבי הבר), נמצא בבית הכנסת, אומרים יוצר, אופן וזולת של ברית מילה, וכן 'אלקיכם' במוסף. אבל אם איחרו להגיע אחר אמירת 'וכרות', אף שבשעת היוצרות כבר נמצא אחד מהם, אין אומרים את הפיוטים כלל.
 מיד אחר התפילה מזדרזים בעלי הברית ללכת למקום התינוק ולמול אותו בהקדם.

סנדקאות

ה'געפאטער', ה'סנדק' וה'עמידה לברכות', שבמדינות פולין חילקום לשלשה כיבודים, הכל סנדקאות הם ושייכים לאיש אחד בלבד הוא, הסנדק (געפאטער) הוא תרגום בלשון אשכנז למילה 'סנדק'. כך נהגו באשכנז מימות רבותינו הראשונים עד הדור האחרון. כל שכן 'חייקעס' וכיו"ב לא נהגו בהם באשכנז.
 אשת הסנדק היא הסנדקת, ה'געפאטערין', והיא שמביאה אותו בפתח עזרת הנשים לידי בעלה הסנדק.
 אין אבי הבר מכבד אדם בסנדקאות, אף אם הוא גדול בתורה, אם כבר כיבדו בסנדקאות בבר קודם.
 אם כובד בעבר אצל אותה משפחה בסנדקאות חלקית בלבד, היינו רק הבאת הילד, או רק החזקתו על הברכים או רק עמידה לברכות – יכול עתה לקבל סנדקאות שלמה.
 יש המקילים לאבי הבר ליטול לעצמו סנדקאות יותר מפעם אחת, אך לא יתן כן לאחרים.
 הסנדק נותן מתנות שונות: כגון חיתול המילה, יין ומשקים לסעודת הברית, עוגיות וכיו"ב בליל 'וואכנאכט' ואחר הברית. אם אבי הבר מתקשה בפרנסתו, משלם הסנדק את כל הסעודה. מנהג נפוץ היה שהסנדק נותן לתינוק גביע כסף (וחורטים בו את שמות הסנדק והרדך הנימול).
 בדורות עברו יולדת לא היתה יוצאת מביתה לברית המילה, והסנדקת היתה נותנת לה מתנה (געפאטערשאפט) בשעה שנוטלת ממנה את התינוק להביאו לברית. כיום שמסיעים את היולדת עצמה לברית מילה והיא נוכחת בה, אין היא זקוקה לפיצוי תנחומים זה.
 מחמת ההוצאות הגדולות, נוסדו חברות לסנדקאות, שחבריהן חסכו כספי צדקה כדי להיות סנדקים אצל מעוטי יכולת ולדאוג לכל צרכיהם.

הכנות לברית מילה

מלבישים את התינוק בבגדים נאים. בדורות עברו היו תולים על צוואר התינוק סרט עם מטבעות זהב וכסף, או מטבעות עתיקות.
 מייחדים שני גביעי כסף, אחד לברכה ואחד למציצה. רגילים היו לעשות את שני גביעי הכסף של ברכה ומציצה כתאמי צביה, פיו של זה נכנס לפיו של זה ושומרים עליהם ככלי אחד. על האחד כתוב 'כוס של ברכה' ועל השני 'כוס של מציצה'.
 מכינים בד לבן בגודל ממוצע של מטר על מטר, 'יודש-ווינדל' (חיתול המילה), שממנו עושים אחר כך את המפה של ספר תורה המכונה 'ווימפלי'.

סדר ברית מילה

מלים התינוק בסוף תפילת שחרית הנערכת עם מנהגי תפילה של ברית מילה. אחר קדיש 'תתקבל' אין ממשיכים כבכל יום באמירת 'עלינו', אלא אומרים מיד שיר של יום, שיר היחוד (במקום שנהוג לאמרו), 'שיר מזמור לאספי' וקדיש יתום שלאחריהם. ממתנינים באמירת 'עלינו' עד לאחר הברית, ויש שאינם חולצים תפילין עד לאחר גמר הברית.
 הסנדקת מביאה את התינוק מבית היולדת לעזרת נשים. משם מוסרת אותו לבעלה הסנדק תוך בית הכנסת, דרך פתח שביניהם, וממתינה בפתח זה עד גמר המילה והחזרתו אליה. אם הסנדקת אינה טהורה, מעבירה את התינוק אל בעלה בעזרת ילד או ילדה.
 בעת הכנסת התינוק כל הנוכחים קמים בפניו ואומרים בקול רם:

בְּרוּךְ הַבָּא !

הסנדק נוטל את התינוק מידי אשתו ומוליכו אל הכסא. המוהל נוטל את הנער מידי הסנדק, מניחו על הכסא שהכין לאלוהו ואומר:

זֶה הַפֶּסַח שֶׁל אֱלֹהֵינוּ זְכוֹר לְטוֹב:

(למנהג פפד"מ אין אומרים את הפסוקים האלה: לישועתך קויתי יי: שְׁבִרְתִּי לִישׁוּעָתְךָ יי: ומצותיך עשיתי: אליהו מלאך הברית. הנה שלך לפניך: צמוד על ימיני וסמכני: שְׁבִרְתִּי לִישׁוּעָתְךָ יי: שֶׁשׁ אֲנִכִּי עַל אֲמַרְתְּךָ. כְּמוֹצֵא שֶׁלֵּל רַב: שְׁלוֹם רַב לְאַהֲבֵי תוֹרְתְךָ. וְאֵין לָמוּ מִכְשׁוֹל:)

אֲשֶׁרִי תִבְחַר וּתְקַרֵב יִשְׁפֵן חֲצִרֶיךָ:

הקהל עונה: נִשְׁבְּעָה בְּטוֹב בֵּיתְךָ, קְדוֹשׁ הַיְכָלְךָ:

המוהל נוטל את התינוק מכסאו של אליהו, והסנדק מתיישב על הכסא המיועד לסנדק, ומניח המוהל את התינוק על ברכי הסנדק.

יש המחלקים את המילה לשני מוהלים, אחד מל ואחד פורע ומוצץ, ואין עושים כן בשבת. המוהל מברך ברכת 'על המילה', והפורע מברך 'בורא פרי הגפן' ו'ואשר קידש'.

המוהל מגלה את ערלת התינוק. יש הנזהרים שלא לגעת בערלה בטרם אמר את הברכה, ויש נוהגים לתפוס את עור הערלה בין האצבעות לפני הברכה. המוהל מברך בקול רם:

בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ עַל הַמִּילָה:

המוהל חותך את הערלה בזריזות ומשליך אותה עם האיזמל לתוך כלי שבו עפר לח. מיד אחר החיתוך אבי הבן מברך:

בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ לְהַכְנִיסוֹ בְּבִרְיָתוֹ שֶׁל אֲבִיהֶם אֲבִינוּ:

אין מברכים ברכת 'שהחיינו' (יש המברכים בבן בכור כשאב בעצמו מל אותו), ותיכף אחר ברכת 'להכניסו' הקהל עונה:

כִּשֶׁם שֶׁנִּכְנַס לְבִרְיָת כֵּן יִכְנַס לְתוֹרָה וּלְחֻפָּה וּלְמַעֲשֵׂים טוֹבִים:

המוהל ממחר לעשות את הפריעה, ולאחריה נוטל מעט יין בפיו לפני המציצה מה'כוס של מציצה', ולתוכו גם פולט את דם המציצה. בגמר הפריעה והמציצה חובש המוהל את מקום המילה, ומחיל את התינוק בחיתול המילה שממנו עושים את היווימפלי.

עתה נוטל המוהל התינוק מן הסנדק, ונעמד הסנדק ממושבו, ובעמדו מחזיר המוהל התינוק לידי הסנדק. את הברכות האחרונות, 'בורא פרי הגפן' ו'ואשר קידש ידיד', אומר המוהל, ורוחץ תחילה את ידיו ופיו. אם יש צורך גדול, אפשר לכבד מישהו מן הנוכחים באמירת ברכות אלה.

נותנים בפני המברך 'טבלה' ובה נוסח הברכות. יש שעשו טס של כסף שברכות מילה כתובות עליו. המברך נוטל את הכוס בידו, וראוי לו להפוך פניו למזרח (כיוון ירושלים) בשעת הברכה. בברכתו מכוון המברך להוציא את הסנדק ידי חובת ברכת הגפן.

נהגו מקדמת דנא לקרוא לתינוק על שם אבותיו. הילד הראשון מצד האב והשני מצד האם וחוזר חלילה. לפעמים מתפשרים ונותנים לו שמות משני הצדדים, ושם מצד האב קודם תמיד. אף גדולי ישראל כהחת"ס קראו בניהם על שם אבותיהם ולא על שם רבותיהם.

המברך פותח ואומר:

סברי [מורה מוריניו הרב] מרגן ורבנן ורבנותי

בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם בּוֹרֵא פְּרִי הַגֶּפֶן:

בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם, אֲשֶׁר קִדְּשׁ יְדִיד מִבְּטָן, וְחַק בְּשָׂאָרוֹ שָׁם, וְצִאָּצְאָיו חָתַם בְּאוֹת בְּרִית קוֹדֶשׁ, עַל כֵּן בְּשִׁכְרָא זֵאת אֵל חַי חֵלְקֵנוּ צוּרֵנוּ צְנִיָּה לְהַצִּיל יְדִידוֹת שְׂאֵרְנוּ מִשַּׁחַת לְמַעַן בְּרִיתוֹ אֲשֶׁר שָׁם בְּבִשְׂרָנוּ. בְּרוּךְ אַתָּה יי כּוֹרֵת הַבְּרִית:

אֱלֹהֵינוּ וְאַלְהֵי אֲבוֹתֵינוּ, קָיָם אֶת הַיְלֵד הַזֶּה לְאַבִּיו וּלְאִמּוֹ (כשהאב מוהל

יאמר: קָיָם אֶת בְּנֵי הַיְלֵד הַזֶּה לִי וּלְאִמּוֹ), **וַיִּקְרָא שְׁמוֹ בְּיִשְׂרָאֵל פְּלוֹנִי בֶר פְּלוֹנִי. יִשְׁמַח הָאָב**

בְּיוֹצֵא חֲלָצָיו. וְתִגַּל אִמּוֹ בְּפָרִי בְטָנָה (כשהאב מוהל יאמר: אִשְׁמַח בְּיוֹצֵא חֲלָצָי. כשנפטר

האם יאמר: וְתִגַּל אִמּוֹ בְּפָרִי בְטָנָה). **כִּפְתוּב. יִשְׁמַח אָבִיךָ וְאִמְךָ וְתִגַּל יוֹלְדֶתְךָ:**

וְנֶאֱמַר וְאֶעֱבֹר עָלֶיךָ וְאֶרְאֶךָ מִתְּבוֹסֶסֶת בְּדַמֶּיךָ. וְאִמְרָ לְךָ בְּדַמֶּיךָ חַיִּי:

וְאָמַר לָךְ בְּדַמֶיךָ חַיִּי : (ונותן באצבעו מהיין בפי התינוק, ויש שנהגו ליתן מתוך כוס המציצה שבו מעורב הדם). **וְנֶאֱמַר זָכַר לְעוֹלָם בְּרִיתוֹ. דְּבַר צְוֶה לְאַלְף דּוֹר : אֲשֶׁר כָּרַת אֶת אַבְרָהָם וּשְׁבוּעָתוֹ לְיִשְׁחָק : וַיַּעֲמִידָהּ לְיַעֲקֹב לְחֹק לְיִשְׂרָאֵל בְּרִית עוֹלָם : וְנֶאֱמַר וַיִּמָּל אַבְרָהָם אֶת יִצְחָק בְּנֹו בֶן שְׁמוֹנֵת יָמִים כְּאֲשֶׁר צְוֶה אוֹתוֹ אֱלֹהִים : הוֹדוּ לַיִּי כִּי טוֹב, כִּי לְעוֹלָם חֲסֵדוֹ : הוֹדוּ לַיִּי כִּי טוֹב, כִּי לְעוֹלָם חֲסֵדוֹ : פְּלוּנִי זֶה הַקָּטָן גְּדוֹל יְהִיָּה, כְּשֵׁם שְׁנַכְנַס לְבָרִית כֵּן יִכְנַס לְתוֹרָה וּלְחֻפָּה וּלְמַעֲשֵׂים טוֹבִים. אָמֵן :**

ליתום מאב אומרים נוסחא זאת :

אֱלֹהֵינוּ וְאֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ קִיַּם אֶת הַיְלֵד הַזֶּה לְאִמּוֹ וְלְקַרְוָבֵיו וְלְכָל מְשֻׁפְחָתוֹ וַיִּקְרָא שְׁמוֹ פְּלוּנִי כְּשֵׁם אָבִיו. אִתָּהּ יִי אֱלֹהֵינוּ אֱלֹהֵי כָל בֶּשֶׂר אָבִי יְתוּמִים תְּהַיָּה לוֹ לְאָב וְהוּא יְהִיָּה לָךְ לְבֵן, וְתִהְיֶה כְּנִסְתוֹ לְבָרִית כְּפָרָה לְאִמּוֹ וְלְכָל קְרוֹבָיו. תִּתְעַנֵּג נַפְשׁ הָאָב בְּגֵן עֵדֶן בְּיוֹצֵא חֲלָצָיו וְהָאֵם בְּעוֹלָם הַזֶּה תִּגַּל בְּפָרִי בְטָנָה, וַיִּתְקַּים בּוֹ מִקְרָא שְׁפָתוֹב וְאֶעְבּוֹר עֲלֶיךָ וְאֶרְאֶךָ מִתְּבוּסָסֶת בְּדַמֶיךָ. וְאָמַר לָךְ בְּדַמֶיךָ חַיִּי : וְאָמַר לָךְ בְּדַמֶיךָ חַיִּי : וְנֶאֱמַר זָכַר לְעוֹלָם בְּרִיתוֹ. דְּבַר צְוֶה לְאַלְף דּוֹר : אֲשֶׁר כָּרַת אֶת אַבְרָהָם וּשְׁבוּעָתוֹ לְיִשְׁחָק : וַיַּעֲמִידָהּ לְיַעֲקֹב לְחֹק לְיִשְׂרָאֵל בְּרִית עוֹלָם : וְנֶאֱמַר וַיִּמָּל אַבְרָהָם אֶת יִצְחָק בְּנֹו בֶן שְׁמוֹנֵת יָמִים כְּאֲשֶׁר צְוֶה אוֹתוֹ אֱלֹהִים : הוֹדוּ לַיִּי כִּי טוֹב, כִּי לְעוֹלָם חֲסֵדוֹ : הוֹדוּ לַיִּי כִּי טוֹב, כִּי לְעוֹלָם חֲסֵדוֹ : פְּלוּנִי זֶה הַקָּטָן גְּדוֹל יְהִיָּה, כְּשֵׁם שְׁנַכְנַס לְבָרִית כֵּן יִכְנַס לְתוֹרָה וּלְחֻפָּה וּלְמַעֲשֵׂים טוֹבִים. אָמֵן :

ואם הילד אין לו אב ואם יאמר המוהל ברכה זו במקום אלהינו ואלהי אבותינו :

תְּשַׁלַּח אֶסוּתָא דְחַיִּי וְרַחֲמֵי מִן גְּדָם מְרָא שְׁמִיָּא לְאַסְאָה יְת רַבִּיָּא הַדָּן וַיִּתְקַרֵי שְׁמָהּ פְּלוּנִי וַיִּתְסַא כְּמָה דִּי אִתְסִיו מִיָּא דִּי מְרָה עַל יְדֵי מִשָּׁה בְּמַדְבְּרָא וְכַמִּיָּא דִּירִיחוֹ עַל יְדֵי אֱלִישָׁע, כֵּן יִתְסַא בְּעַגְלָא וּבְזִמְן קָרִיב, כְּאֲמֹר וְאֶעְבּוֹר עֲלֶיךָ וְאֶרְאֶךָ מִתְּבוּסָסֶת בְּדַמֶיךָ. וְאָמַר לָךְ בְּדַמֶיךָ חַיִּי : וְאָמַר לָךְ בְּדַמֶיךָ חַיִּי : וְנֶאֱמַר זָכַר לְעוֹלָם בְּרִיתוֹ. דְּבַר צְוֶה לְאַלְף דּוֹר : אֲשֶׁר כָּרַת אֶת אַבְרָהָם וּשְׁבוּעָתוֹ לְיִשְׁחָק : וַיַּעֲמִידָהּ לְיַעֲקֹב לְחֹק לְיִשְׂרָאֵל בְּרִית עוֹלָם : וְנֶאֱמַר וַיִּמָּל אַבְרָהָם אֶת יִצְחָק בְּנֹו בֶן שְׁמוֹנֵת יָמִים כְּאֲשֶׁר צְוֶה אוֹתוֹ אֱלֹהִים : הוֹדוּ לַיִּי כִּי טוֹב, כִּי לְעוֹלָם חֲסֵדוֹ : הוֹדוּ לַיִּי כִּי טוֹב, כִּי לְעוֹלָם חֲסֵדוֹ : פְּלוּנִי זֶה הַקָּטָן גְּדוֹל יְהִיָּה, כְּשֵׁם שְׁנַכְנַס לְבָרִית כֵּן יִכְנַס לְתוֹרָה וּלְחֻפָּה וּלְמַעֲשֵׂים טוֹבִים. אָמֵן :

בגמר הברכה כולה, המוהל נותן לסנדק לשנות את היין. מעט מן היין נותן בפי התינוק הנימול, גם לקטנים העומדים שם, ושולחים את הכוס ליוולדת שתטעם מכוס הברכה. בסוף הברית הש״ץ קורא בקול רם 'עלינו לשבח', וכולם אומרים עמו. הסנדק מחזיר את התינוק לסנדקת הממתינה לו בפתח עזרת הנשים. כסא של אליהו נשאר במקום המילה, מעוטר בכרים ומפות, עד שלישי למילה, ועד אז דולק גם הייודש-קערץ'.

הערלה

מיד אחר החיתוך, לפני הפריעה, משליך המוהל את הערלה עם האיזמל לתוך כלי שיש בו חול לח (בוץ, רקק). אם המילה בשבת מכינים את החול מבעוד יום. בגמר המילה מטמינים בחול את הערלה. משאירים את הערלה בחול עד השלישי למילה. מנהג קדומים להביא מחתה של אש, כדי להעלות ריחה של הערלה לפני הקב״ה כמו קטורת, וכן הוא מנהג פרנקפורט לשרוף את הערלה. בקהילות באדן, לאחר שהוציאו את הערלה מהחול, נהגו לשרוף את הערלה דוקא בנרות ברית המילה. (נקל לשרפה בלהבת הנר בעזרת פִּינְצֶטָה). לפי מנהג וורמיישא המוהל תיכף אחר החיתוך זורק את הערלה והאיזמל על כסא של אליהו, ולאחר המילה טומנים את הערלה בחול בצד ארון הקודש במקום המיוחד לכך. ובשבת משאירים את הערלה עם האיזמל על כסא של אליהו עד מוצאי שבת.

סעודת ברית מילה

יש העושים את הסעודה תיכף אחר הברית, ויש שעורכים אותה בצהרים. דורשים מענין המילה, מזמרים ושרים. לפני ברכת המזון אומרים 'שיר המעלות' בניגון, ואין אומרים 'נודה לשמד'. המוהל מברך ברכת המזון, אם בר הכי הוא.

בברכה השניה של ברכת המזון, לפני 'ככתוב ואכלת ושבעת', אומרים את הפיוט מיוחד לברכת המזון של ברית מילה, שתיקנו רבנו אפרים מבונא: 'אלקים צוית לידידך בחירך'. המברך אומר בקול רם, והמסובים משיבים בקול רם על כל חרוז וחרוז: 'ברית עולם'.
בסוף ברכת המזון, לפני 'ממרום ילמדו', אומרים את נוסח 'הרחמן' של ברית מילה שתיקן רבנו אפרים מבונא: 'הרחמן הוא אשר חנן את הילד הזה'.

מילת שני תינוקות

לשני תינוקות מכינים נרות כפולים, ב' נרות גדולים ('יודש-קערץ') וכ"ד נרות קטנים. הנולד ראשון יש לו קדימה בכל, והסנדק שלו דוחה בעליה לתורה את סנדקו של השני, כשאי אפשר לקרוא לשניהם.
שני המוהלים אומרים 'וכרות', ונדחה הסנדק. מביאים את שני התינוקות יחד לביה"כ. סנדקית הילד הראשון הולכת ראשונה, ושל השני אחריה. סנדק הילד הראשון נוטל שלו ראשון, ואחריו השני.
בכניסתם קוראים לעבר שניהם: 'ברוך הבא' (ויש קוראים: 'ברוכים הבאים'). המוהל הראשון מברך ברכת 'על המילה' אחת לשניהם, והמוהל השני עונה 'אמן' ויוצא בברכתו. ובברכת 'בורא פרי הגפן' ו'אשר קידש' מברך המוהל השני גם עבור הראשון.
אם תאומים הם, מברך האב 'להכניסם' בבריתו של אברהם אבינו. והקהל אומר (גם כשאינם תאומים): 'כשם שנכנסו לברית כן יכנסו וכו'.

תחינת המוהל נאמרת בלשון רבים: 'אלקינו ואלקי אבותינו קיים את הילדים האלו לאביהם ולאמם ויקרא שםם בישראל פלוני ופלוני בני פלוני, ישמח האב ביוצאי חלציו ותגל אמם בפרי בטנה... אלו הקטנים גדולים יהיו, כשם שנכנסו לברית כן יכנסו וכו'.

מכינים שלושה כוסות, אחד לברכה ושנים למציצה. ולכל אחד מהתינוקות מטעימים מכוס של ברכה באמירת 'בדמיך חיי'.
כאשר אין מלים את שניהם יחד, יש להמתין עד גמר מילת הראשון, ואז להביא השני, ולברך עליו את כל הברכות בפני עצמו.
באמירת 'הרחמן' של רבנו אפרים מבונא שבברכת המזון, אומרים הכל בלשון רבים.

מילה בשבת

מדליקים את נרות המילה מערב שבת, ונוטלים גדולים יותר שידלקו כשיעור הנצרך. מנגנים בתפילה באותם מקומות כמו מילה שחלה בחול. מלים את התינוק אחר מוסף לפני 'עלינו'.
הסנדק שותה מן היין אף שהוא לפני קידוש. בשחרית אומרים יוצר 'אפוני אימיו', אופן 'אזורי אימה', זולת 'אות ברית'. 'אמת ויציב' הקצר ואומרים 'על הראשונים' בנעימה. (אין אומרים את הגאולה 'יום ליבשה').
במוסף אומרים 'אלקיים אני זוכר הברית'. פיוטים אלה נאמרים גם כאשר אין הברית בבית הכנסת, אבל נמצאים בו אחד מבעלי הברית, אבי הבן, או המוהל, או הסנדק, אם הגיעו לתפילה לפני אמירת 'וכרות'.
ביום טוב, אף אם חל בשבת, אין אומרים פיוט ברית מילה כלל.

התפילה כשברית המילה בימים מיוחדים

אם חל בשבתות מיוחדות שאומרים בהם פיוטים מענין היום, מקצת פיוט ברית מילה דוחים פיוט היום, ואין מנהג אחיד בכל קהילות אשכנז איזה דוחים.
לפי מנהג ק"ק פפד"מ ובנותיה אומרים בהן את פיוט ברית המילה דלהלן (והשאר של אותו היום):

- **שבת חול המועד פסח** – 'אלקיים' דמילה.
- **שבת חול המועד סוכות** – 'אופן' ו'אלקיים' דמילה.
- **שבת חנוכה** – יוצר דחנוכה, 'אופן' דמילה, 'זולת' דחנוכה, 'אלקיים' דחנוכה.
- **שבת ראש חודש** – יוצר דראש חודש, 'אופן' דמילה, 'זולת' דראש חודש, 'אלקיים' דמילה.
- **שבת בראשית, ארבע פרשיות, שבת הגדול, שבת נחמו, שבת שובה** – 'אופן' ו'אלקיים' דמילה.
- **שבת ראש חודש שחל בחנוכה או בפרשת שקלים או בפרשת החודש** – 'יוצר' של השבת, 'אופן' ו'אלקיים' דראש חודש, 'זולת' דמילה.
- **שבת הפסקה ושבת פנויה בחודש אדר או ניסן** – יוצר של השבת, 'אופן', 'זולת' ו'אלקיים' דמילה.
- **שבתות שבין ראש חודש אייר לשבועות, שבתות בין המצרים** – 'יוצר', 'אופן' ו'אלקיים' דמילה, 'זולת' דשבת.

- **ראש חודש אב שחל בשבת** – 'יוצרי' ו'אופני' של ראש חודש, 'זולתי' של בין המצרים, ו'אלקיכם' של מילה.
- **ראש השנה** – סמוך לסוף ברכת הזכרונות לפני 'כי אתה זוכר כל הנשכחות' החזן אומר בקול רם את החרוז הראשון של הפזמון 'זכור ברית אברהם'. (המנהג הישן היה לומר את הפזמון כולו או לפחות את שני חרוזיו הראשונים ושני חרוזיו האחרונים).
- **הושענא רבה** – בפיוט 'אנא אזון חין' לפני החרוז 'אנא הבט' אומרים את החרוז הראשון של הפזמון 'זכור ברית אברהם'.
- **בתענית ציבור ובכל יום שאומרים בו סליחות** – לפני 'זכור לנו ברית ראשונים' אומרים את החרוז הראשון של הפזמון 'זכור ברית אברהם'.

מילה בתשעת הימים מר"ח אב

בתשעת הימים מר"ח אב, בלילה שלפני המילה בסעודת 'וואכנאכט', אוכלים מאכלי חלב, לא בשר ולא יין. בסעודת הברית כל הקרואים, אפילו יותר ממנין, אוכלים בשר ושתיים יין, עד חצות של ערב תשעה באב. בעלי הברית, היינו אבי הבן, הסנדק והמוהל מסתפרים ומכבסים בגדיהם. ובמקצת מקומות נהגו לאסור בשבוע שחל בו ט"ב, ויש שאסרו מראש חודש אב. בעלי הברית לובשים בגדי שבת בשחרית שבה עורכים את ברית המילה, ובשבת חזון לובשים בגדי שבת גם בלילה שלפניו בלכתם אל ה'וואכנאכט'. ברית מילה בשבת חזון, מותר לבעלי הברית להתרחץ בחמין בערב שבת. בשחרית למרות שיש ברית מילה אומר השי"ץ את כל קטעי התפילה המיוחדים לכך בניגון מיוחד לימי חול של בין המצרים. בשני וחמישי אומרים 'א-ל ארץ אפים' בניגון הפזמון 'שעה נאסר'. שי"ץ משפיל קולו בסוף חצי קדיש שאחר קריאת התורה.

שלישי למילה

עושים סעודה קטנה ביום שלישי למילה אחר חצות, בהשתתפות ציבור מצומצם. יש נוהגים לרוחץ אז את התינוק, במעמד נשים נכבדות מהקהלה. חל בשבת, צריך להחם את המים לפני כניסת השבת. חל ביום טוב, יכול להחם מים לשתייה ולהרבות עבור הרחצה. (בימינו יש המשתמשים ביום טוב במים שהוחמו בדוד שמש). מכבים את ה'יודש-קערץ'. לפני כיבוי יש השורפים בו את ערלת הנימול. את הכסא של אליהו מחזירים למקומו ביום זה.

מנהגי יולדת בצאתה לבית הכנסת

יולדת, בין אם ילדה זכר בין אם ילדה נקבה, יוצאת לראשונה מביתה בשבת בבוקר, כחודש אחר הלידה, וביציאתה הראשונה פניה מועדות לבית ה', והולכת בליווי חברותיה לתפילת שחרית, לבושה בגדי יום טוב. בפיוט 'א-ל אדון' החזן מנגן לכבודה 'שמחים בצאתם' בניגון מיוחד. בעל היולדת הוא חיוב לעלות לתורה, ובברכתו מכויין לצאת חובת תודה בשביל אשתו, והיא עונה 'אמן' על ברכתו. הבעל עושה 'מי שבירך' לאשתו ולתינוק ונודר עבור אשתו סכום כלשהו למאור בית הכנסת, במקום הקרבת קרבן יולדת וקרבת תודה. אם ילדה נקבה, זמן קריאת השם הוא בשבת זו, ולא לפני כן. יש הנותנים לבת שם בישראל ב'מי שבירך' זה, ויש שנותנים את השם רק בבית היולדת, ב'חול קרייש'. אשה אינה מברכת 'הגומלי', ואין בעלה מברך עבורה ברכה זו. קדיש 'תתקבל', אחר מוסף, אומר החזן בניגון יפה. בגמר התפילה מלוות חברותיה וקרובותיה את היולדת לביתה, ושם מכבדת אותן ב'קידוש', עוגות ומשקאות. בצהרים עורכים בבית היולדת 'חול קרייש'.

סדר 'חול קרייש'

בשבת בה הולכת היולדת לבית הכנסת, עושים לתינוק או התינוקת 'חול קרייש'. ביום המילה קיבל הילד שם קודש שבו עתיד להיקרא לתורה, ובשבת שיולדת הולכת לבית הכנסת נותנים לו שם חול, שהוא כינויו בפי הבריות, כגון יצחק - איצק, אליעזר - ליזר, אלכסנדר - סנדר, מרדכי - מוטל, יחזקאל - חזקי. יש שאינם נותנים לו כינוי חול אלא חוזרים על שם הקודש שלו, להודיע כי שם הקודש ישמש אותו גם בחיי החולין. כך הוא סדר 'חול קרייש': אחר סעודת שבת באים לבית היולדת נערים שעדיין לא הגיעו למצוות.

מלבישים את התינוק בגדי הדר כביום המילה, מקשטים את עריסתו, מכסים אותו בטלית מצויצת, ומניחים חומש ויקרא למראשותיו.
 הנערים יושבים סביב השולחן או עומדים סביב עריסת התינוק ואומרים את הפסוקים הקבועים לחול קרייש, כפי שנדפסו בסידורים 'עבודת ישראל' ו'שפת אמת'.
 כשסיימו אמירת הפסוקים, מרימים הנערים יחדיו את עריסת התינוק, וקוראים בקול רם: "חול קרייש! איך יקראו לתינוק? פלוני! פלוני! פלוני!" - וחוזרים על כך ג' פעמים.
 נותנים לנערים, טרם לכתם, שקית של פירות, אגוזים ודברי מתיקה כיוצא בהם.
 אף לתינוקת נקבה עושים 'חול קרייש', ואליה באות נערות, אבל אין אומרים אצלה את הפסוקים ולא מניחים חומש בעריסתה.

הבאת 'ווימפל' לבית הכנסת

בברית המילה כורכים על התינוק חיתול או בד ואותו היו מכנים 'יודש-ווינדל' [=חיתול ברית מילה], וממנו עושה אם הילד, או אדם אחר, מפה לספר תורה המכונה 'ווימפל' או 'מפה' (בהיגוי אשכנזי: Mappe).
 בד החיתול הוא בערך בגודל מטר על מטר, וגוזרים אותו לארבע רצועות שוות ברוחב 25 ס"מ. רצועות אלה מחברים בתפירה לכדי רצועה אחת ארוכה.
 מציירים עליה, או רוקמים, את שם הקודש של הילד, תאריך לידתו, וברכה שיזכו לגדלו לתורה לחופה ולמעשים טובים. מוסיפים לזה ציורים ועיטורים שונים, כגון ליד שם הילד 'יהודה' ציור אריה, ליד שם החודש ציור מזל אותו חודש, ליד המילה 'תורה' ציור ספר תורה, ליד המילה 'חופה' ציור חופת חתן וכלה, וליד 'מעשים טובים' קופה של צדקה, וכיוצא באלה. לדוגמא, כך הוא נוסח ה'ווימפל' של רבנו עקיבא איגר זי"ע: "הילד עקיבא בן הר"ר משה גינז שנולד למוז"ט יום ר"ח מרחשון תקכ"ב לפ"ק, ה' יזכה לגדל אותו לתורה [כאן ציור: איש ובידו ס"ת] לחופה [הציור: חופה ושושביניה] ולמעשים טובים [הציור: יונה], אמנ".
 יש המוסיפים פסוקים ועיטורים בשולי ה'ווימפל'.
 יש המביאים את ה'ווימפל' לבית הכנסת בהיות הילד בן שנה, ויש במלאות לו שלוש שנים - וזוהי לו הליכתו הראשונה לבית הכנסת.
 המקדיש את ה'ווימפל' לבית הכנסת, צריך להקדישו לפני השבת שבה מביאו.
 אף שלב בית דין מתנה עליו שיהא הווימפל ראוי גם לשימוש אחר, כגון כריכת ספר אפטרותא, יש המהדרים להתנות כך בפה מלא.
 בשבת אחר יום הולדתו מביאה האם עמה את הילד וה'ווימפל' לתפילת שחרית. בקריאת התורה בא הילד אל אביו והווימפל בידו.
 האב עולה לתורה ועושה 'מי שבירך' לילד אחר עלייתו.
 בהגבהה וגלילה מכבדים את קרובי הילד.
 הילד מכובד במצות 'הושטה' של הווימפל שלו לידי הגולל ('הושטה' היא מצוה קבועה בכל קריאת התורה, היינו מי שמושיט לגולל את ה'ווימפל' לשם כריכתו על ספר התורה מושיט גם את המעיל והרימונים).
 אחר כך מרים האב את בנו כדי שיקיים מצות 'עץ חיים' (היא מצוה קבועה בכל קריאת התורה, היינו שמכבדים אדם מיוחד לאחוז בעצי חיים כדי לסייע בהחזקת הספר התורה כהוגן בשעת הגלילה). לבסוף נותנים לילד להניח את הרימונים על עצי החיים.
 האב מוליך את הילד אל הרב, כדי שיברכו בהנחת ידיו על ראשו.
 אחר התפילה יש המחלקים מגדנות בבית הנער לכל הבאים שם לברכו.
 לבני שלוש התירו משבת זו ואילך בהרבה מקומות להביאם לבית הכנסת כפעם בפעם.
 בשבת הבר-מצוה שלו, הנער גולל את ספר התורה עם ה'ווימפל' שלו.
 תספורת המכונה 'חאלקא' בגיל שלוש לא היתה מקובלת אצל אבותינו וקדמונינו באשכנז (ויש הנמנעים מ'חאלקא' מחשש חוקות הגוי), ונהגו לספר שער הילד לפני גיל זה לכבוד יום טוב, או כששערו גדול למדי.

פדיון הבן

החייב בפדיון

ישראל שנולד לו בן זכר והוא בכור לאמו, אף על פי שאינו בכור לאביו, חייב לפדותו. כהן וכן לוי פטור מפדיון בנו, וכן אם האם היא כהנת או לוייה, פטור האב מפדיון בנו. הנולד אחר הנפל, הוא בכור לנחלה ואינו בכור לכהן.

המועד

הבכור ראוי לפדיון אחר שעברו עליו שלשים יום, וביום שלשים ואחד פודים אותו, ולא משהים עוד את המצוה.

אין פודים בכור בלילה, משום דאיתקש לקדשים ואין פודים קדשים בלילה, וגם שהוא זמן שהמזיקים שולטים בו, לכן פודים את הבכור ביום, ונהגו לפדותו בזמן סעודה שאוכלים בה בשר, שהוא בצהרים, אף אם לא אוכלים בה בשר, ובכך יש פירסומי מילתא טפי. ואין דוחים את הפדיון לשעה מאוחרת אחר הצהרים, שלא להשהות את המצוה יותר מדי, וגם שלא להתחיל סעודה גדולה לפני זמן מנחה קטנה, שהוא עיקר זמן התפילה לדעת פוסקי אשכנז.

אומרים תחנון הן בתפילת שחרית אותו יום והן בתפילת מנחה, גם אם מתפללים במקום כינוס הציבור לעריכת פדיון הבן.

חל יום ל"א להיות בשבת או ביום טוב ממתנינים עד יום שלאחריו, ופודים בצהרי יום ראשון, ולא נהגו לפדות במוצאי שבת.

חל יום ל"א בחול המועד, יש הממתנינים עד אסרו חג, לפי שאין מערבין שמחה בשמחה, ויש הפודים בו ביום בלא סעודה.

חל יום ל"א בתענית ציבור, עושים את הפדיון והסעודה בליל כניסת יום ל"א, וצריך להיזהר שיהיה התינוק באותה שעה כבר בן כ"ט ימים וי"ב שעות ותשצ"ג חלקים.

חל יום ל"א בערב ראש השנה שנהגו להתענות בו, אוכלים בה הקרואים, וכן בשבוע שחל בו תשעה באב אוכלים בה הקרואים בשר ויין, ויש שהתירו רק מאכלי חלב ויין.

חל יום הפדיון בתענית בה"ב או יום כיפור קטן או תעניות אחרות שאינן חובה, הכהן ואבי הבן אם הם מן המתענים, מתפללים מנחה גדולה עם 'ויחלי' ו'יענו', ואוכלים בסעודת הפדיון. שאר הקרואים המתענים, אם התנו בעת קבלת התענית שיאכלו בסעודת מצוה זו, יכולים לאכול, ואם לא התנו עליהם להשלים התענית.

שיעור חמשה סלעים

מן התורה חייב האב לפדות את בנו בחמשה שקלים, והשקל האמור בתורה הוא סלע בלשון חכמים. לפיכך פודים את הבן בחמשה סלעים. רבותינו בכל הדורות שיערו את ערך חמשה הסלעים לפי מטבעות שבימיהם, וקשה היום לעמוד על טיבם המדויק וערכם. לפי חישוב רבותינו בדורות האחרונים, משקל סלע אחד נע בין 15.5 גרם כסף טהור לבין 17.4 גרם כסף. כך שבמתן מטבעות בערך של 100 גרם כסף ויותר, כפי שנהוג בזמנינו, ודאי יוצאים ידי חובה.

לאחר שקבל הכהן את חמשה הסלעים, בכסף או שוה כסף, מיד אבי הבן, אם ירצה הכהן, יחזירנו לו, אבל אבי הבן צריך לכוין ליתנם לכהן מתנה גמורה.

המעמד

מכינים סעודה, ואין עורכים אותה בבית כנסת. מלבישים את התינוק בבגדים נאים, וכן אבי הבן והכהן לובשים מלבושי יום טוב בשעת הפדיון והסעודה. אין מקפידים להניח את התינוק בתוך קערת כסף, ואין מעטרים אותו במיני מתיקה. הקרואים נוטלים ידיהם, והכהן בראשם. הכהן יושב בראש המסובים, ושאר הקרואים סביבו, סביב השולחן.

הכהן מברך 'המוציא' על הפת, ונותנים למסובים מפרוסת 'המוציא'. מיד אחר ברכת 'המוציא' פודים. האב מניח חמשה סלעים בתוך כלי נאה עשוי כסף, ומניחו לפני הכהן. מוזגים כוס יין ומציבים אותו לפני הכהן.

אופן הפדיון

האב נעמד מול הכהן, שיושב בדרך חשיבות כדי לקבל את מתנת הכהונה. האב לוקח את בנו ומניחו בזרועות הכהן היושב, ואומר:

אֲשֵׁתִי (פלונית) יִלְדָה לִי בֶן זָכָר (פלוני), בְּכוֹר, פֶּטֶר רָחֵם, וְהָרִי הוּא שְׁלֶךְ :
הכהן שואל את האב :

אִי-זֶה תִרְצֶה יוֹתֵר, אֶת בְּנֶךָ בְּכוֹרֶךָ זֶה, או חֲמִשָּׁה סְלָעִים דְּמֵי פְדִיּוֹנוֹ ?
האב נוטל את הכלי עם המעות בידו ומשיב :

אֶת בְּנֵי בְּכוֹרֵי אֲנִי רוֹצֶה יוֹתֵר, וְהָא לֶךְ חֲמִשָּׁה סְלָעִים בְּפְדִיּוֹנוֹ :
ואז מברך האב בקול רם ברכת 'על פדיון הבן' וברכת 'שהחיינו' ומכוין האב להוציא גם את הכהן בברכת 'שהחיינו' שחייב בה הכהן משום הנאת המעות הבאות לידו :

בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מִלֶּךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ עַל פְּדִיּוֹן הַבֵּן :
בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מִלֶּךְ הָעוֹלָם. שֶׁהַחַיִּינוּ וְקִיַּמְנוּ וְהִגִּיעָנוּ לְזִמְנֵי הַזֶּה :
בשעה שמברך נותן האב (יש הנותנים רק אחר גמר הברכות) לכהן את הכלי עם המעות, והכהן נוטל את המעות בלבד ולא את הכלי.

אחר ברכות האב אומר הכהן, ואומרים המסובים עמו :

בְּנֶךָ פְּדוּי. בְּנֶךָ פְּדוּי. בְּנֶךָ פְּדוּי :

הכהן מחזיר את הילד לידי אביו, ונוטל את כוס היין בידו ומברך :

בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מִלֶּךְ הָעוֹלָם בּוֹרֵא פְּרֵי הַגֶּפֶן :
ושותה הכהן, ונותן גם לאבי הבן לשתות.

יש נוהגים שהכהן נוטל את המעות ומוליכם בידו על ראש הבן ואומר : זֶה פְּחַת זֶה, זֶה חֲלוּף זֶה, זֶה מְחוּל עַל זֶה. יֵצֵא זֶה לַפֶּה. וְנִכְנַס זֶה הַבֵּן לְחַיִּים לְתוֹרָה וְלִירְאָת שְׁמַיִם. יְהִי רְצוֹן שְׁכֶשֶׁם שְׁנַכְנַס לְפְדִיּוֹן בֶּן יָכֵנס לְתוֹרָה וְלַחֲפָה וְלַמַּעֲשִׂים טוֹבִים :

הכהן מניח את ידיו על ראש הבן ומברכו :

יְשִׁימָךְ אֱלֹהִים כְּאַפְרַיִם וְכַמְנַשֶּׁה :

יְבָרְכֶךָ יְיָ וְיִשְׁמְרֶךָ : יָאֵר יְיָ פְּנֵיו אֵלֶיךָ וְיַחַנְךָ : יֵשֵׂא יְיָ פְּנֵיו אֵלֶיךָ וְיִשֵּׂם לְךָ שְׁלוֹם :

יְיָ שְׁמְרֶךָ. יְיָ צִלְּךָ עַל יַד יְמִינֶךָ : כִּי אוֹרֶךָ יָמִים וְשָׁנוֹת חַיִּים וְשְׁלוֹם יוֹסִיפוּ לְךָ : יְיָ

יִשְׁמְרֶךָ מִכָּל רָע. יִשְׁמֵר אֶת נַפְשֶׁךָ. אָמֵן :

הסעודה

המנהג לעשות סעודת בשר ויין בפדיון, לפרסומי מצוה, עם עשרה בני מצוה לכל הפחות, והיא סעודת מצוה. נוטלים ידים לסעודה. הכהן מברך 'המוציא' על הפת, ונותנים למסובים מפרוסת 'המוציא', ומיד עורכים את סדר פדיון הבן. בגמר הפדיון אוכלים ושותים ושמחים.

לפני ברכת המזון אין אומרים 'שהשמחה במעונו' (ויש מרבותינו הראשונים שנהגו לאמרו). לא נהגו באשכנז לחלק שיני שום וקוביות סוכר לקרואים שיביאוהו לבני ביתם, לשתתם בסעודת פדיון הבן, כפי שהתקבל אצל הנוהגים באכילת 'שיירים' בסעודת צדיק (יש מן האחרונים שהסתייגו מחלוקת השום). הרעיון שהאוכל מסעודת פדיון הבן עולה לו במקום פ"ד תעניות, נזכר בספרי חסידות, ויש מן האחרונים שכתבו שאין מקור לדבר בחז"ל והפוסקים, והוא שיחה נאה בפי הבריות. אם ביום הפדיון יש לכהן הפודה 'יאהרציטי', והוא מתענה כפי ההלכה, אינו רשאי לאכול בסעודת הפדיון.

בכור שנמצא בעיר אחרת

אם התינוק נמצא בעיר אחרת מזו בה נמצא האב, לא נהגו לפדותו על ידי שליח, אלא האב פודה את בנו ביום ל"א ללידתו שלא בנוכחות התינוק, ועושים ככל הסדר הנזכר לעיל, בלא שינוי. יש נוהגים שהאב נוטל בידו סדין קטן מקופל בצורת תינוק, ונוהג בו כאילו היה התינוק בעצמו, ורק באמירת המילים 'הרי הוא שלך' מוסיף ואומר : 'בכל מקום שהוא'.

עיכובים בפדיון

בכור שעברו שלשים יום מאז לידתו ולא נימול מחמת דבר המעכב את המילה, פודים אותו בזמנו, כי מילה ופדיון כל אחת מצוה בפני עצמה היא. ויש שנהגו להמתין עם הפדיון עד לאחר המילה. מת הבן בתוך שלשים ואפילו ביום שלשים, אין אביו חייב בפדיונו, ואם מת לאחר שלשים חייב האב לפדותו ולברך על הפדיון אבל אינו מברך 'שהחיינו'.

בן פטר רחם שלא פדאו אביו או שמת אביו לפני ל', מחוייב הבן לפדות את עצמו כשיגדל, ואז הוא בעצמו מברך: ברוך אתה יי אלינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על פדיון הבכור, וגם 'שהחיינו'. ונוהגים לתלות בצוארו טס כסף שכתוב עליו: 'בן בכור', למען לא ישכח לפדות את עצמו.

בר מצוה

התקופה שלפני הבר-מצוה

ג' תעניות ציבור לפני הבר מצוה, הנער צם כל היום כולו. נער שעדיין אין לו טלית, מקבל טלית לקראת הבר מצוה. חודשיים (יש המקדימים שלושה חודשים ויש רק חודש אחד) לפני זמן חיובו, מתחיל הנער להניח תפילין. לא נהגו לברך 'שהחיינו' על הנחת תפילין ראשונה. יש מגדולי פוסקי אשכנז שהורו לברך 'שהחיינו' על הנחת תפילין ראשונה ('שהחיינו' יברך כל בר מצוה בתחלת הנחת תפילין על כל מצות שעתיד לעשות כל ימיו), וכדי לצאת ידי כל הדעות, הנער כאשר מתעטף לפני כן בטלית חדשה שמקבל לקראת הבר המצוה, יכוון גם על התפילין החדשות.

קריאת הנער בתורה ועליתו

נער בר מצוה הקורא בתורה הוא חיוב לעלות לתורה בשחרית שבת או מנחה של שבת. עלייתו לתורה והשמחה הנלווית הם דווקא בשבת שאחר היום בו נעשה בן י"ג ויום אחד ולא בשבת שלפני הגיעו למצוות.

אין הנער עולה לתורה בחול לפני אותה שבת, אף אם כבר נעשה בן י"ג ויום אחד. מי שנעשה בן י"ג ויום אחד בשבת גופא, קורא באותה שבת, ויש מרבתינו שהורו להמתין עד השבת שלאחריה.

ביום טוב אין הנער קורא בתורה ונדחה לשבת שאחריו. יש נערים הקוראים את פרשת השבוע כולה, ויש שרק חלקים ממנה, לפחות בעלייתו לתורה. הנער בעלייתו קוראים לו באופן חגיגי לעלות לתורה ב'יעמוד הגבוה', בטון גבוה מן הרגיל: 'יעמוד...'. רגילים לקרוא אותו 'לששי', שהיא העלייה המכובדת אחרי 'שלישי', עלייה שבה מכבדים בשבת זו את אבי-הבן או את הרב.

אם אינו קורא בתורה, יש שנהגו ליתן לו מפטיר, וכדרך כל המפטירים אין קוראים לו בשמו בקול רם לעלות לתורה אלא מזמינים אותו בשקט. אין מניחים אותו לקרוא פרשת זכור, אבל יכול לקרוא את פרשיות שקלים, פרה והחודש.

ברכת 'ברוך שפטרני'

אחר שבירך ברכה אחרונה, לפני ה'מי שבירך', בא אביו אל הבימה, מניח ידיו על ראשו ומברך בקול: בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר פָּטַרְנִי מֵעֲנָשׁוֹ שֶׁל זֶה. ועונים 'אמן' על ברכתו. בדורות האחרונים יש שנהגו לומר את הברכה בלחש בלא שם ומלכות בנוסח: בְּרוּךְ שֶׁפָּטַרְנִי מֵעֲנָשׁוֹ שֶׁלֹּא.

מנהגי שמחה בקריאת התורה והתפילה

לפני קריאת התורה מנגן הנער 'ויעזור ויגן' בניגון המיוחד לבר מצוה. אין משליכים ממתקים על ראש הנער והמתפללים ואף אין מחלקים אותם בשקיות. קרובי הנער מכובדים בעליות, אבל אין מוסיפים על ז' קרואים יותר מהוספה אחת בשעת הדחק. בעלית 'שלישי' מכבדים את הרב או את אבי הנער. מנגנים בניגון נבחר את חצי הקדיש שאחר הקריאה. נער שקולו ערב ובקי בנעימות התפילה, מתפלל לפני התיבה מוסף או תפילה אחרת. אחר ההפטרה לפני אמירת 'יקום פורקן' הרב נושא דברי חיזוק ומוסר אישיים אל הנער העומד למולו. במנחה מכבדים את הנער במצות גלילה ב'ווימפלי' (מפה) שלו שהביא לבית הכנסת בקטנותו.

סעודת מצוה

אחר תפילת מוסף עורכים קבלת פנים לציבור במקום כלשהו מחוץ לבית הכנסת, ולאחריה עורכים סעודה למשפחה (בדורות שלפנינו יש שהקדימו זאת לליל שבת ויש שאיחרו לסעודה שלישית). בסעודה דורש הנער בענייני בר מצוה, כי עיקר שמחת מצוה של בר מצוה היא דרשתו. יש נערים המסיימים מסכת בסעודה זו. נער הבר מצוה מזמין ומברך בקול את ברכת המזון. למחרת השבת נהגו לעשות 'נאך בר מצוה מאלי', היינו 'סעודה שאחר בר מצוה', מחשש שמא טושטשה שמחה זו בתוך שמחת השבת, ובימינו הורגלו לערוך קבלת פנים או סעודה בליל כניסת יום הולדתו.

נישואין

אירוסין – הנחת קנס

שידוך, היינו התקשרות לשם נישואין, נקרא בפי האחרונים: אירוסין, אף שאין אלו אירוסין ממש כבלשון חז"ל. עם גמר המשא ומתן הכספי בין שני המחוטנים, לפני כתיבת ה'תנאים', הריהם מאשרים זאת בתקיעת כף. כותבים שטר 'תנאים' או 'כתב קישורי', ולפיכך יש מקומות שנהגו לכנות את חלקו הראשון של מעמד האירוסין בשם 'תנאים שרייבען' (כתיבת תנאים). ב'תנאים' קובעים בדרך כלל סכום כסף מסויים בתור קנס שיוטל על אחד משני הצדדים אשר יסוג מן האירוסין או לא ימלא כהוגן את כל סעיפי התנאים, ועל כן נהגו ברוב הדורות לכנות את כל מעמד האירוסין בשם: 'קנס לעגען' (הנחת הקנס). לפני נהגו לכתוב 'תנאים' בכתב יד בקלף על פי נוסח אשכנז שבספר 'נחלת שבעה' (סי' ח'), על ידי רב או סופר, בעותק אחד או שנים. בדורות האחרונים יש שהשתמשו בטפסי 'תנאים' מודפסים, שנוסחם הותאם לאופי החיים הכלכליים השונים והמשתנים. יש המכבדים את הרב בקריאת ה'תנאים'. העדים שייחדו אותם להעיד על התנאים אינם עושים קנין מאבי החתן ואבי הכלה ואינם חותמים על השטר, אלא כל צד מביא ערב קבלן אחד, ושני הקבלנים הערבים קונים זה מזה. הערבים שבידי כל אחד מהם ספר אחד, עושים קנין חליפין בשני הספרים ג' פעמים (ולא עושים קנין סודר כלל) על ההתחייבויות הנכתבות בשטר התנאים, וחותרים עליו תחילה שני המחוטנים ואחר כך שני הערבים הקבלנים. וכן לוקחים קנין סודר מן החתן ומן הכלה, שיקיימו מה שכתוב בתנאים. אחר גמר עריכת התנאים נוטלים קדירה, כוס או צלחת של חרס – ויש אוספים לתוכה צדקה מבין הנוכחים – ולבסוף שוברים את כלי החרס לרסיסים (עם הכסף שבתוכו). בעת שבירתו קוראים בקול: 'מזל טוב!!' יש הנוטלים רסיסים למזכרת. יש נוהגים לשרטט על הריצפה בגיר צורת מעגל גדול או צורת 'מגן דוד' ובתוכה אותיות מ' ט' ('מזל טוב'), כצורת 'אבן החופה' ('חופה שטיין') שהיתה קבועה מדורי דורות בכתלי בתי הכנסת, היא האבן שעליה היה החתן משליך את הכוס לשבירה לאחר גמר החופה. בתוך צורה זו מעמידים את החתן מול הכלה ועל אמצעה מפילות שתי האמהות את כלי החרס. אם אפשר הדבר, בו ביום, ולעתים אף באותה שעה, נהגו לערוך סעודה במסגרת המשפחה הקרובה, סעודה המכונה: 'קנס מאל' (סעודת קנס). בעת הסעודה משמיעים דברי תורה וברכה לכבוד החתן והכלה, ונותנים קולם בשירה וזמרה. בדורות עברו כיבדו בכך את החזן עם משורריו לומר דברי פיוט ולא פסוקים. באותו מעמד משלמים שני המחוטנים, בצינעה, את שכר השדכנות לשדכן. החתן והכלה מעניקים זה לזו מתנות.

תנאים נוסח אשכנז הישן

המגיד מראשית אחרית, הוא יתן שם ושארית, לאלה דברי התנאים והברית, שנדברו והותנו בין שני הצדדים בשעת הקנס, דהיינו בין כמר פב"פ, הבא בכח בנו הבחור פלוני מצד אחד, ובין כמר פב"פ הבא בכח והרשאה מספקת מבתו פלונית (ועל פי שאלת פיה) צד שני. ראשית דבר הבחור כמר פלוני הנ"ל ישא במז"ט ויקדש את הבתולה מרת פלונית הנ"ל ויסבלנה ויכניסנה לחופה כדת משה וישראל והיא תקבל הקידושין ממנו. וכמר פלוני יכניס לנדן בנו החתן כמר פ' סך פ' קודם החופה. גם ילביש את בנו במלבושי כבוד שבת וחול כראוי ולפי כבודו. גם יתן לבנו סבלונות וטבעת קידושין לפי כבודו. גם ישתדל שטר חליצה מכל בניו קודם החופה בחנם. וכמר פב"פ הנ"ל יכניס לנדן בתו הכלה פלונית סך פלוני מזומנים קודם החופה. וילביש את בתו הכלה במלבושי כבוד שבת ויום טוב וחול ובגדים ועציפים ורדידים לפי כבודו. גם יתן לבתו סבלונות לפי כבודו. [וכמר פ' הנ"ל יתן להזוג מזונות על שלחנו כאחד משאר אוכלי שלחנו שנה תמימה אחר החתונה, ולאחר כלות המזונות עוד ב' שנים דירה בביתו]. וכמר פלוני הנ"ל יתן לבתו קודם החופה שטר חצי חלק זכר בן פשוט, וכן מזוגתו מרת פלונית. (ואם יש עוד תנאים ביניהם – הכל לפי תנאים). ומחמת עידוד וקטט ח"ו, יתקן קודם החופה כתקנות קהלות שו"ם. והמעשר יחלוקו כמנהג המדינה. והחתונה תהיה למז"ט ולשעת ברכה והצלחה לזמן פלוני, על הוצאת שניהם ובמקום הממוצע לשניהם, או בתוך זה הזמן מתי שיתרצו שניהם. ואם ח"ו יעבור אחד מן הצדדים על התנאים האלו, הן על כולה או על מקצתה, יתן צד העובר ל'צד המקיים כן וכך. ועל זה נעשה ערב קבלן בעד החתן כמר פב"פ, וערב קבלן בעד הכלה ר' פב"פ. (הצדדים קבלו עליהם בהרם חמור ובשבויה דאורייתא לפנות את הערבות שלא יגיע להם שום חזק ח"ו). וליתר שאת וליתר עוז באו הערבים הקבלנים עצמם על החתום. והערבים הקבלנים

עשו קנין חליפין ספר במקום קנין סודר לאשר ולקיים כל הנ"ל. נעשה היום יום פלוני שנה פלונית פה בעיר פלונית.

נוסח תנאים חלקי על פי הנ"ל

המגיד מראשית אחרית, הוא יתן שם ושארית, לאלה דברי התנאים והברית, שנדברו והותנו בין שני הצדדים בשעת הקנין סודר, דהיינו בין הר'... הבא בכח בנו הבחור ר'... מועד אחד, ובין הר'... הבא בכח והרשאה מספקת מבתו מרת... ועל פי שאלת פיה, עד שני. ראשית דבר הבחור ר'... הנ"ל ישא במז"ט ויקדש את הבתולה מרת... הנ"ל ויסבלנה ויכניסנה לחופה כדת משה וישראל, והיא תקבל הקידושין ממנו. והר'... יכניס לנדן בנו החתן ר'... סך המדובר לעורך רכישת דירה ורהיטים. גם ילביש את בנו במלבושי כבוד שבת וחול כראוי ולפי כבודו. גם יתן לבנו סבלונות וטבעת קידושין לפי כבודו. והר'... הנ"ל יכניס לנדן בתו הכלה מרת... סך המדובר לעורך רכישת דירה ורהיטים. וילביש את בתו הכלה במלבושי כבוד שבת ויום טוב וחול ובגדים וצעפים ורדידים לפי כבודו. גם יתן לבתו סבלונות לפי כבודו. ושאר תנאים שביניהם – הכל לפי תנאים. ומחמת עידוד וקטט ח"ו, יעמוד כתקנות קהלות שו"ם. והחתונה תהיה למז"ט ולשעת ברכה והצלחה לזמן... על הוצאת שניהם ובמקום הממוצע לשניהם, או בתוך זה הזמן מתי שיתרצו שניהם. ואם ח"ו יעבור אחד מן הצדדים על התנאים האלו, הן על כולה או על מקצתה, יתן עד העובר לעד המקיים סך... ועל זה נעשה ערב קבלן בעד החתן ר'... וערב קבלן בעד הכלה ר'... והצדדים קבלו עליהם בחרם חמור ובשבעה דאורייתא לפצות את הערבות שלא יגיע להם שום היזק ח"ו. וליתר שאת וליתר עוז באו הערבים הקבלנים עצמם על החתום. והערבים הקבלנים עשו קנין חליפין ספר במקום קנין סודר לאשר ולקיים כל הנ"ל. נעשה היום... שנה... פה...

נאום	נאום	ערב קבלן
נאום	נאום	ערב קבלן

ימים שאחר האירוסין

אפילו עניי שבעניים נותן או שולח מתנות למשודכתו מיד אחר האירוסין. מאז שהתפתחו כלי התקשורת נהגו להודיע על המאורע למכרים וידידים באמצעות טלגרמות ומודעות בעתונים. בשבת שאחר האירוסין בשחרית משוררים לכבוד החתן, שנמצא בבית הכנסת, 'שמחים בצאתם' בפיט 'א-ל אדון'. קוראים לעלות לתורה ב'יעמוד הגבוה', במנגינה חגיגית המושרת בטון גבוה מן הרגיל: 'יעמוד החתן ר'...'. מזמרים לו 'אחד יחיד' לפני שעושים לו 'מי שברך'. חתן בזיווג שני אינו חיוב לעלות לתורה ואין מזמרים לו.

שמירת חתן וכלה

מדקדקים בשמירת חתן וכלה, ובדורות עברו לא היתה הכלה יוצאת מפתח ביתה שבעה ימים שלפני החופה ועד השבת שלאחריה. במקום שהדבר אפשרי נהגו שהחתן אינו יוצא מביתו בשבעת ימי המשתה, והריהו מתפלל בביתו עם מנין, הן מצד שמירה והן כדי שלא למנוע הציבור מאמירת תחנון. ביום החתונה החתן אינו יוצא מביתו ללא ליווי, ויש נזהרים שלא ילך לבדו החל משבת שלפני הנישואין. יש נהגו שחתן וכלה אינם הולכים לבית עלמין שלושים יום לפני החופה ושלושים לאחריה. אחרים נהגו שלא לילך בשנה ראשונה לבית קברות שטמונים בו הוריהם.

מועד הנישואין

אין עושים נישואים אלא במחצית הראשונה של כל חודש, במילוי לבנה, משום סימנא מילתא. נהגו להדר לעשות נישואים לבתולה ברביעי בשבת ולא למנה או גרושה בחמישי בשבת. נישואין בימי הספירה אסורים עד ערב שבועות, מלבד ר"ח אייר ובי"ח בו הוא ל"ג בעומר. לא נהגו להימנע מנישואין באלול, עשיית ומרחשון. לכתחילה עורכים את החופה ביום ולא בלילה, משום סימנא מילתא.

שבת לפני הנישואין – שפינהולץ

שבת לפני הנישואין נקראה לפני כן בשם 'שפינהולץ שבת' (ביטוי כעין 'שבת כלה'), וכך שמה של השבת בכמה מספרי המנהגים.

אם נמצא החתן בבית הכנסת בערבית, החזן לכבודו 'מלכותך' ויהשכיבנו בניגונים נאים. החתן הוא 'חיוב' לעלות לתורה בין שבעה הקרואים ולא למפטיר. קוראים לו לעלות ב'יעמוד הגבוה', במנגינה חגיגית המושרת בטון גבוה: 'יעמוד החתן ר'...'. מזמרים לו 'אחד יחיד' לפני שעושים לו 'מי שברך'. חתן בזיווג שני אינו חיוב לעלות לתורה ואין מזמרים לו. אין זורקים ממתקים ודברי מאכל על החתן וציבור המתפללים בבית הכנסת, ובכלל מקפידים מאוד שלא לאכול או להאכיל ילדים בתוך בית הכנסת, מלבד יין לקידוש, להבדלה ולברית מילה. חצי הקדיש שאחר קריאת התורה נאמר בניגון לכבודו של החתן. בתפילת מנחה החתן נשאר בבית הכנסת לאמירת 'צדקתך' (רק בקהילת וורמיישא נהגו שיוצא לפני 'צדקתך').

המנהג הישן היה שקרובים וידידים באים בליל שבת הן לבית החתן והן לבית הכלה לטעום שם קמעה, כעין שנהגו לילך אצל 'זכר' בשבת שלפני ברית מילה, וכיום התפשט הנהג לעשות סעודה קטנה של מיני תרגימא בבוקר אחר תפילת מוסף לקהל המתפללים עם החתן. אין נוטשים את הכלה בשבת חשובה זו בחייה, ומשפחה אוכלת עמה ומתגוררת עמה ושמחה עמה, וכן חברותיה שמחות עמה ומזמרות לה, כדרך שעושים בשבת זו לחתן.

סעודת סבלונות

חתן וכלה מותרים להיפגש גם בימים שלפני החתונה, עד יום החתונה עצמו. ומבואר באחרונים שאת סעודת הסבלונות עושים בלילה שלפני החופה, כדי לוודא שהחתן יראה את הכלה לפני החתונה משום שאסור לאדם לקדש אשה עד שיראנה. לפיכך, אם החתן והכלה נפגשו פעמים אחדות לפני כן, ואם בתקופה זו כבר העניקו זה לזה וזו לזה מתנות, אין חובה לקיים 'סעודת סבלונות'.

בלילה שלפני החופה עורכים את סעודת הסבלונות, שהיא סעודת מצוה (משנה ברורה). הקרואים יושבים אצל שולחנות ערוכים. יש שהקפידו שהחתן ישב באופן שיוכל לראות את הכלה בעת הסעודה. אחרי אכילת מנה או שתיים אבי החתן מוסר את הסבלונות עבור הכלה לידי אב"ד הקהילה או החשוב שבמסובים, והוא נוטלם מיד החתן, בא אל הכלה בליווי כלי זמר ומניחם בפניה על השולחן, וכדי שלא יהא חשש קידושין בהן אומר: "החתן שלח לך מתנות אלו שיהיו שלך אחרי הקידושין ולא עתה". אין הכלה בעצמה מקבלת את המתנות, אלא היושבים לצדה, והם עונדים עליה את התכשיטים שבמתנות. אחר כך מוסר אבי הכלה את מתנותיה לידי הרב, והוא מביאם בליווי כלי זמר אל השולחן שלפני החתן (ויש שנהגו לומר לו: "אלה הן המתנות מהכלה שיהיו שלך אחרי הקידושין ולא עתה"). החתן והכלה עצמם מתחילים לאכול רק אחר משלוח הסבלונות.

ממתנות החתן לכלה: תכשיטים, סדור תפילה מפואר ('סבלונות-תפילה') ומחזורים. ממתנות הכלה לחתן: סארגנס [=קיטל], טלית חדשה עם נרתיק וכן מתנות כמו מגילת אסתר מקלף. (במשך דורות רבים היה החתן נותן חגורת זהב או כסף, צעיף ועדיים. והכלה היתה נותנת לחתן נעלים וחגורת כסף). לפני ברכת המזון אומרים בניגון את הפיוט 'נודה לשמך בתוך אמוני'. רוקדים אחר ברכת המזון והחתן נפגש עם כלתו.

אם החתן אינו בחור אינו מקבל סבלונות, ואם הכלה אינה בתולה, אין היא מקבלת סבלונות, אבל גם אם אין סבלונות כלל החתן והכלה סועדים יחדיו בחוג המשפחה בלילה שלפני החתונה, בלא קרואים.

חופת מיין

לפי מסורת קדומה ששרשיה ב'מסכת סופרים' ונזכרת בהרחבה בספרי רבותינו הגאונים, הראשונים והאחרונים, מעשה הנישואין מורכב משתי כניסות לחופה. החופה הראשונה היא חופת 'מיין', והשניה היא חופת הטלית עם קידושין ואמירת ז' ברכות. לפני ישראל נערכה חופת 'מיין' לפני תפילת שחרית, וחופת טלית וקידושין נערכו אחר שחרית או אחר מנחה. בדורות האחרונים משלא נתאפשר עוד לאסוף רוב עם בשעת בוקר מוקדמת, יש העורכים את חופת 'מיין' לפני מנחה ואת חופת הטלית לאחריה או את חופת 'מיין' לפני ערבית ואת חופת הטלית לאחריה. יש גם העורכים את חופת 'מיין' סמוך לחופת הטלית, ללא הפסק תפילה בינתיים.

כך הוא סדר חופת 'מיין'. הקהל הולך להביא את החתן ממקום המצאו אל הכניסה לחצר בית הכנסת (מנהג מוגזא ופד"מ) או לפתח בית החתונות (מנהג וורמיישא). רב הקהילה – כאשר הוא מסדר הקידושין – או ממלא מקומו, מלווה את החתן למקום החופה, החתן בראש, הרב אחריו ויתר המלווים מאחוריהם. לפני החתן צועדים נושאי אבוקות בוערות וכנרים המנגנים את ניגון חופת 'מיין' העתיק (אשר מושר בחלקו בכל קהילות אשכנז בקריאת המגילה בפסוק 'ויתלו את המן').

בהגיע החתן למקום החופה, נוטלו הרב או ממלא מקומו בידו ומוליכו אל מושב חופת 'מייני' לשם המתנה על הכלה. החתן יושב, והמלווים עומדים אצלו. אחר שהגיע החתן למושב החופה, הולכים משם בעלי האבוקות והנגנים לבית הכלה או למקום המצאה, להביאה באותה צורה למקום החופה עם חברותיה, בתהלכה נפרדת של ציבור הנשים. בצאתה לחופה ועד שובה, פני הכלה מכוסות בבד. שתי נשים שושבינות או שתי האמהות, של החתן ושל הכלה הולכות לצדי הכלה.

הכלה שהיא מכוסת פנים נתמכת בשושבינות לצורך הליכתה. החתן שהוא גלוי עינים, אינו זקוק לתמיכה זו.

בהגיע הכלה לפתח החצר או הבית שבו אמורים לשבת יחדיו, מוליך הרב בידו את החתן לקראת הכלה, וחשובי הקהל מתלווים אליהם.

החתן נוטל את הכלה בידו, לשם קנין נישואין, מדין 'מסירתה זו היא כניסתה לחופה' (כתובות מח ע"ב), בעוד הרב ממשיך לאחוז ביד החתן, וכך כשהחתן אחוז בידה או לפחות בזר הפרחים שבידה, הולכים אל מקום ישיבתם המשותף, שזו היא החופה. בעת אותה הליכה שמוליך החתן את כלתו אל מקום ישיבתם המשותף, זורקים עליהם חטים תוך כדי קריאת: 'פרו ורבו'. לפי מהרי"ל קוראים כן שלוש פעמים. החתן והכלה מתיישבים במושב המיוחד לכך, לעתים בכלה או על גבי בימה, ויושבים יחדיו פרק זמן קצר.

בגמר החופה מוליכות השושבינות תחילה את הכלה לביתה או למקום מושבה באולם, ואחר לכתה נערים קטנים מוליכים את החתן לתפילה (בבית הכנסת), כשמאחוריהם הולכים הרב ויתר המשתתפים. חופת 'מייני' נוהגת רק בבתולה.

יום החופה

בתפילת שחרית מושבים את החתן במקום מכובד, ומדליקים לכבודו נרות בבית הכנסת. אם חופת מייני או חופה וקידושין נערכים מבעוד יום אין אומרים תחנון. אם הוא יום ב' או ה', חיוב הוא לעלות לתורה. חתן וכלה מתענים עד החופה בלבד שהיא לכתחילה מבעוד יום. מתענים גם בחודש ניסן, מפני שהוא כתענית שעות.

בדורות עברו נהוג היה שבצהרי יום הנישואין בחורים באים לשמח את החתן ובתולות באות לשמח את הכלה בשירה ולעתים אף בריקוד. כל אותו יום לא נהגו לומר בפניהם דברי כיבושים או חרוזים המביאים לידי עצב, התייפחות ובכיה. בדורות האחרונים נתפשט בין רבני גרמניה לשאת דרשת התעוררות קצרה לפני ברכת אירוסין.

החופה נעשית אחר זמן מנחה גדולה. חתן וכלה מקדימים ומתפללים לפני החופה. בברכת 'שמע קולנו' הם אומרים 'עננו' ולפני 'אלקי נצור' את סדר הוידי של יום כיפור. אם חל בראש חודש, יש נוהגים לומר רק את נוסח 'אשמנו'. המתפללים מנחה עם החתן אין אומרים תחנון.

כתובה

לפנים היו שהידרו לכתוב את הכתובה על גבי קלף, למען תעמוד ימים רבים. אמנם בכהאי גוונא צריך להיזהר שאם אירעה טעות בעת כתיבת הכתובה צריך לתקנה על ידי גרירת המילה או העברת קולמוס עליה, ולקיים את התיקון והמחיקה בסוף הכתובה (היינו שלפני המילים 'הכל שריר וקיים' יכתבו: "מילה פלונית היא על המחק, והכל שריר וקיים"). בזמננו שניתן להדפיס במדפסת את כל נוסח הכתובה באמצעות מחשב, כולל התאריך, השמות והסכומים, ניתן למנוע מראש תיקון טעויות כתיבה על ידי מחיקה, וראוי להשתמש בנייר היכול להשתמר, למען יעמוד ימים רבים (וניתן לעטפו בלמיניציה).

יש הכותבים בכתב אשורי, ויש בכתב רבני רגיל. השורה האחרונה חייבת להיות מלאה, ובשעת הצורך מותחים את שלוש המילים האחרונות 'הכל שריר וקיים'.

הרב בודק אם השמות נכונים. יש רבנים המביאים עמם טופס שטר כתובה נוסף למקרה של טעות. בכמה קהילות עדי כתובה הם בעלי תפקידים קבועים בקהילה ולפיכך ידועים בציבור. מיחדים שני עדים לכתובה ולתנאים האחרונים ושני עדים אחרים לקידושין, משום כבוד החתן והכלה ומשום פירסום הדבר (ובדורות האחרונים יש שמיוחדים את אותם העדים הן לשטרות והן לקידושין). אחר קריאת הכתובה או אחר גמר כל החופה, חותמים עליה העדים והחתן. העדים חותמים בימין תחתית הכתובה, זה על גבי זה כך: 'פב"פ עד', והחתן חותם בשמאל תחתית הכתובה כך: 'פב"פ החתן'. זהו נוסח הכתובה כמנהג אשכנז:

ברביעי בשבת [בכך וכך] ימים לחדש פלוני שנת המשת אלפים ושבע מאות [וכך וכך] לבריאת עולם למנין שאנו מונין כאן עיר [פלונית] איך ר' פלוני [המכונה פלוני] בן ר' פלוני [הכהן / הלוי] אמר לה להדא בתולתא פלונית [המכונה פלונית] בת ר' פלוני [הכהן / הלוי] הוי לי לאנתו כדת משה וישראל, ואנא אפלא ואוקיר ואיזון ואפרנס יתיכי כהלכות גוברין יהודאין דפלאין ומוקירין זונין ומפרנסין לנשיהון בקושטא, ויהיבנא ליכי מהר בתוליכי כסף זוזי מאתן דחזו ליכי מדאוריתא. ומזוניכי וכסותיכי וסיפוקיכי ומיעל לזותיכי כאורח כל ארעא,

ועביאת מרת פלונית [המכונה פלונית] בתולתא דא והות ליה לאנתו ודין נדוניא דהנעלת ליה מבי אבוה [ביתומה: מבי נשא] בין בכסף בין בדהב בין בתכשיטין במאני דלבושא ובשימושא דערסא חמשיין ליטריין, ועבי ר' פלוני [המכונה פלוני] [הכהן / הלוי] חתן דגן והוסיף לה מדיליה חמשיין ליטריין, סך הכל מאה ליטריין דכסף. וכך אמר ר' פלוני [המכונה פלוני] [הכהן / הלוי] חתן דגן אחריות שטר כתובתא דא קבלית עלי ועל ירתי בתראי להתפרע מכל שפר ארג נכסין וקנינין דאית לי תחות כל שמיא דקנאי ודעתיד אנא למקני, נכסין דאית להון אחריות ודלית להון אחריות כלהון יהון אחראין וערבאין לפרוע מנהון שטר כתובתא דא ותוספתא דא ואפילו מן גלימא דעל כתפאי בחיי ובמותא, מן יומא דגן ולעלם. ואחריות שטר כתובתא דא ותוספתא דא קבל עליי ר' פלוני [המכונה פלוני] [הכהן / הלוי] חתן דגן כחומר כל שטרי כתובות העשוין בישראל כתיקון חכמים דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי, וקנינא מן ר' פלוני בן פלוני [הכהן / הלוי] חתן דגן למרת פלונית בת ר' פלוני [הכהן / הלוי] בתולתא דא ככל מה דכתוב ומפורש לעיל במנא דכשר למקניא ביה, הכל שריר וקיים.

פלוני ב"ר פלוני החתן

פלוני ב"ר פלוני עד

פלוני ב"ר פלוני עד

נוסח כתובה לכלה גרושה, אלמנה, חלוצה וגורת:

בחמישי בשבת בכך וכך ימים לחדש פלוני שנת חמשת אלפים ושבע מאות וכך וכך לבריאת עולם למנין שאנו מונין כאן עיר פלונית איך ר' פלוני [המכונה פלוני] בן פלוני [הכהן / הלוי] אמר לה להדא [מתרכתא / ארמלתא / חלוצתא / גורתא] מרת פלונית [המכונה פלונית] בת ר' פלוני [הכהן / הלוי] הוי לי לאנתו כדת משה וישראל, ואנא אפלה ואוקיר ואזון ואפרנס יתיכי כהלכות גוברין יהודאין דפלחין ומוקרין וזנין ומפרנסין לנשיהון בקושטא, ויהיבנא ליכי כסף [מתרכותיכי / ארמלותיכי / חלוצתיכי / גירותיכי] וזוי מאה דחזו ליכי מדרבנן. ומזוניכי וכסותיכי וספוקיכי ומיעל לזותיכי כאורח כל ארעא, ועביאת מרת פלונית [המכונה פלונית] [מתרכתא / ארמלתא / חלוצתא / גורתא] דא והות ליה לאנתו ודין נדוניא דהנעלת ליה בין בכסף בין בדהב בין בתכשיטין במאני דלבושא ובשימושי דערסא עשרין וחמשיא ליטריין, ועבי ר' פלוני [המכונה פלוני] [הכהן / הלוי] חתן דגן והוסיף לה מדיליה עשרין וחמשיא ליטריין, סך הכל חמשיין ליטריין דכסף. וכך אמר ר' פלוני [המכונה פלוני] [הכהן / הלוי] חתן דגן אחריות שטר כתובתא דא קבלית עלי ועל ירתי בתראי להתפרע מכל שפר ארג נכסין וקנינין דאית לי תחות כל שמיא דקנאי ודעתיד אנא למקני, נכסין דאית להון אחריות ודלית להון אחריות כלהון יהון אחראין וערבאין לפרוע מנהון שטר כתובתא דא ותוספתא דא ואפילו מן גלימא דעל כתפאי בחיי ובמותא, מן יומא דגן ולעלם. ואחריות שטר כתובתא דא ותוספתא דא קבל עליי ר' פלוני [המכונה פלוני] [הכהן / הלוי] חתן דגן כחומר כל שטרי כתובות העשוין בישראל כתיקון חכמים דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי, וקנינא מן ר' פלוני בן פלוני [הכהן / הלוי] חתן דגן למרת פלונית בת ר' פלוני [הכהן / הלוי] חתן דגן [מתרכתא / ארמלתא / חלוצתא / גורתא] דא ככל מה דכתוב ומפורש לעיל במנא דכשר למקניא ביה, הכל שריר וקיים.

פלוני ב"ר פלוני החתן

פלוני ב"ר פלוני עד

פלוני ב"ר פלוני עד

תנאים אחרונים

לפני החופה מכינים שטר 'תנאים אחרונים' המפרט את פרטי תקנת שו"ם, בשני עותקים אחד לצד החתן ואחד לצד הכלה, ועדי הכתובה חותמים עליהם בחופה אחר הקידושין. יש הנוהגים לחתום את התנאים לפני החופה:

מוזל טוב יצמיח ויעלה, כגן רטוב עד למעלה. דברי הברית והתנאים האלה, שנדברו והותנו בין שני הצדדים בשעת החופה, דהיינו הר'... ובנו החתן ר'... צד אחד, והר'... ובתו הכלה הבתולה מרת... צד שני. ראשית דבר כמר פלוני הנ"ל נשא וקידש את הבתולה מרת פלונית הנ"ל בטבעת קידושין של זהב והכניסה לחופה כדת משה וישראל והיא קבלה הקידושין ממנו. וכמר פלוני הכניס לנדן בנו סך שהתחייב... ומלבושי שבת ויום טוב וחול, וסבלונות וטבעת קידושין לפי כבודו. [גם השתדל כמר פלוני שטר חליצה מכל אחיו קודם החופה, וכמר

פלוני אבי הכלה נתן לבתו שטר חצי חלק זכר בן פשוט]. וכמר פלוני הכניס לנדן בתו הכלה סך שהתחייב... קודם החופה, והלביש את בתו במלבושי כבוד שבת ויום טוב וחול, ובגדים וצעופים וסבלונות כולן לפי כבודו. ומעתה הזוג הנ"ל ינהגו יחד באהבה ובחיבה, ולא יבריחו ולא יעלימו ולא ינעלו לא זה מזו ולא זו מזה שום הברחה בעולם רק ישלטו שניהם שוה בנכסיהם. ואם ח"ו שיעשה כמר פלוני הנ"ל לזוגתו מרת פלונית איזו דברים שאינה יכולה לסבול וצריכה לבית דין אז תיכף ומיד יתן לה סך... לפיזור מזונות. וכן יתן לה כל חודש וחודש משך ימי הקטט, וכל בגדיה ותכשיטיה השייכים לגופה, וירד עמה לבית דין שלהם תוך ב' שבועות אחר בקשתה ממנו, ועל פי דברו יעמוד כל ריב וכל נגע, ואחר שנתפשרו תחזור מרת פלונית לבית בעלה וכל הנותר בידה מן המעות וכל בגדיה ותכשיטיה תחזירן למקומם הראשון. ומחמת העידור, כך נתקן. שאם יעדר ח"ו ר'... הנ"ל בשנה ראשונה אחר החופה בלי זרע קיימא מאשתו הנ"ל אז תחזיר מרת... הנ"ל ליורשי בעלה הנ"ל כל מה שהכניס. ואם ח"ו יעדר בשנה שנייה אחר החופה בלי זרע קיימא מזוגתו הנ"ל אז תחזיר מרת... הנ"ל החצי ממה שהכניס. ואם ח"ו שתעדר היא מרת... הנ"ל בשנה ראשונה אחר החופה בלי זרע קיימא, יחזיר כמר פלוני הנ"ל ליורשיה כל מה שהכניסה. ואם ח"ו שתעדר בשנה שניה אחר החופה בלי זרע קיימא ממנו יחזיר כמר פלוני הנ"ל ליורשיה החצי ממה שהכניסה לו. ובשנה השלישית אחר החופה ומשלישית ואילך, איזה מהן שיעדר, הדין חוזר לסיני שהבעל יורש את אשתו והיא נוטלת כתובה ותוספת. ובכל הזמנים הנ"ל היא נוטלת טבעת קידושין בראש בלי ניכוי ומגרעת כתובתה. וכל הנ"ל קבלו הזוג עליהם בחרם חמור ובשבועה דאורייתא ובקנין סודר לאשר ולקיים כל הנ"ל והנעשה. נעשה היום יום וכו' הכל שריר וקים.

פלוני ב"ר פלוני עד
פלוני ב"ר פלוני עד

שטר חצי זכר

כתוספת לנדוניה, לפני הכניסה לחופה נהגו שהאב נותן לבתו הכלה 'שטר חצי זכר'. זאת עושים כדברי ה'חתם סופר', כדי 'לחבב האשה על בעלה לומר: 'כבן אני חשוב אצל חמי, שמוריש את בתו חלק זכר'... הנהיגו דוקא כחצי זכר, שיהיה מעלת הזכר על הבת כמעלת הבכור על הפשוט בדין תורה, וכעין דאורייתא הנהיגו, ולעולם ירושה עיקר, ומהאי טעמא... הנהיגו להתנות לבר מקרקעות וספרים, מפני שעשו הירושה עיקר והוה ח"ו כעוקר דבר מן התורה, דרחמנא אמר ברתא לא תירות".

בדורות האחרונים נתבטל שטר זה במזרח אירופה, מכיון ש"בעוונותינו הרבים אין יד בית דין תקיפה, והולכים בדיני אומות העולם". מורי הוראה בימינו ציינו כי הנהיגים כן גם בזמן הזה מונעים בעיות של גזל כאשר בנות נוטלות חלק בירושה באמצעות צו ירושה המתקבל בערכאות.

'שטר חצי זכר' ניתן כהתחייבות ממונית מצד הכלה לטובת החתן, וכנגדה נותן צד החתן לטובת הכלה התחייבות ממונית של 'שטר חליצה', המובא להלן. בדרך כלל אם אין צד החתן נותן 'שטר חליצה', אין צד הכלה נותן 'שטר חצי זכר'.

אין שטר זה מהוה חלק ממעשה הנישואין ולכן קנין החופה שלם גם בלעדיו.
זה נוסח 'שטר חצי זכר':

זכרון עדות שהיתה בפנינו עדים חתומים מטה בכך וכך יום לחדש פלוני שנת חמשת אלפים ושבע מאות וכך וכך לבריאת העולם לזמן שאנו מניין כאן עיר פלונית, איך שבא לפנינו ר' פלוני ב"ר פ' ואמר לנו הוה עלי עדים כשרים ונאמנים וקנו ממני בקנין גמור אגב סודר מעכשיו ואף חתמו ותנו ליד בתי היקרה מרת פלונית תחי' שהיא אשת ר' פלוני להיות בידה וליוצאי חליצה שיהא לה מבעלה הנ"ל לעדות לזכות ולראיה, איך שרציתי ברצון נפשי הטוב שלא באונס והכרח כלל כי אם בלב שלם ונפש חפצה ודעה שלמה מיושבת, והנני מודה בפניכם היום כמודה בבית דין חשוב וראוי בהודאה גמורה שרידא וקימא דלא בהשטאה ודלא בהשבעה ודלא בהשנאה ודלא למהדר ביה מיומא דגן ולעלם, איך שיש בידי ממון בתי הנ"ל כך וכך אלפים... שהלוותה אותם לי מידה לידי במזומנים, והרי הם עלי ועל יורשי אחרי בחוב גמור ואמתי ברשות ובהלואה גמורה, ומחוייב אני לשלם סך הנ"ל לבתי הנ"ל או ליוצאי חליצה שיהיו לה מבעלה הנ"ל על פי תנאים המבוארים בשטר זה. וכך התניתי עמה, שזמן פרעון חוב הנ"ל לא יחול עלי ולא יגיע אלא שעה אחת קודם מותי, וכשיגיע זמן ההוא אין אני שואל ומבקש זמן אחר כלל, רק שמחוייב אני ובאי כחי אז לשלם כל סך הנ"ל לבתי הנ"ל או ליוצאי חליצה שיהיו לה מבעלה הנ"ל או לבאי כחה במעות מזומנים דוקא ובמטבע טובה דוקא העוברת לסוחר וכל שום סחורה בעולם (ואף כשיהיה לי שום סחורה אפילו טובה מאד מחוייב אני או יורשי אחרי וכל באי כחי לטפל בה ולמכרה אפילו בפחות מחצי שויה כדי לשלם החוב הנ"ל במזומנים דוקא). גם מחוייב אני לשלם כל הוצאות והיזקות שייגיעו מחמת עיכוב פרעון חוב הנ"ל ככל אופן גוף החוב. ואין אני ולא שום אדם בעולם נאמנים אפילו בשבועה חמורה למעט שום טענה בעולם הגורעת כח שטר חצי זכר רק אדרבה בתי הנ"ל או יוצאי חליצה שיהיו לה מבעלה הנ"ל וכל באי כחה יהיו נאמנים נגדי ונגד יורשי אחרי ונגד כל באי כחי בדיבור הקל בלי שום אלה

ושבועה ובלי שום קבלת חרם לומר שטר חצי זכר זה אינו פרוע, ולא נמחל שעבודו לא כולו ולא מקצתו. וגם על ההוצאות ועל ההזיקות הנ"ל ועל כל שאר ענייני החוב הנ"ל על הכל יהיו נאמנים לעולם הן לפני זמן הפרעון הן בזמן הפרעון הן לאחר זמן הפרעון עד דנכתב עליו תברא בשני עדים כשרים או עד דנקרע קרע בית דין. וכל נכסין וקנינין דאית לי תחות כל שמיא דקנאי ודעתיד אנא למקני נכסין דאית להון אחריות ודלית להון אחריות כלהון יהון אחראין וערבאין לפרוע מנהון חוב הנ"ל מנאי ואפילו מן גלימא דעל כתפאי בחיים ובמות מן יומא דגן ולעלם. אכן תנאי זה התניתי עם בתי הנ"ל שכשיגיע זמן פירעון הנ"ל ויאותרו בני הזכרים לירד לנחלה ולחלק עזבוני יהיה הברירה ביד בני הזכרים לשלם לה חוב הנ"ל או ליתן לבתי הנ"ל או ליוצאי חלציה שיהיו לה מבעלה הנ"ל וכנ"ל או לבאי כוחם חצי חלק זכר בן פשוט מכל נכסי שיימצאו לי בעת ההיא בראוי ומוחזק מאשראי ומטלטלין ומתכשיטין שיהיו לי אז חוץ מספרים וקרקעות, אזי כשיתנו לה החצי חלק הנ"ל הם פטורים משלם לה סך הנ"ל אף על פי שלא יגיע אותו חצי חלק לכדי ערך סך הנ"ל, מכל מקום יהא המותר מתנה ביד יורשי אחרי שלא לתבעם לעולם, כי על מנת כן נמסרו המעות לידי מעיקרא. אבל אם יעברו יורשי שלא יתנו לבת הנ"ל או ליוצאי חלציה כנ"ל החצי חלק כנ"ל כשירדו לנחלה לחלוק אז יעמוד כל השטר חצי זכר בתקפו שמחוייבים לשלם לה כל סך הנ"ל עד גמירא. גם הותנה שלא יגיע לו שום פטורין ומחילה על שטר חצי זכר זה מבתי הנ"ל או מבאי כחה אם לא כשיהיה מרצון בעל הנ"ל. גם קבלתי עלי בחרם חמור ובשבועה דאורייתא ובתקיעת כף בפועל על דעת רבים, ובפרט על דעת פלוני חתני הנ"ל, שלא אתן שום שטר לשום אדם בעולם כדי להבריה או להפקיע כח שטר זה בשום תחבולה וערמה בעולם. וכל התנאים הנ"ל הותנו בתנאי כפול בהן קודם ללאו ובתנאי קודם למעשה ובדבר שאפשר לקיימו ממש כתנאי בני גר ובני ראובן לכל הלכותיו. וכל הא דלעיל קבלתי עלי ועל יורשי אחרי בחוב גמור לאשר ולקיים כל הנ"ל בחרם חמור ובשבועה דאורייתא ובתקיעת כף בפועל ובקנין סודר כנ"ל. וכל מודעי דמודעי ומודעי דנפקי מגו מודעא וכל עדי מודעי שמסרתי כבר או שעתיד אני למסור על שטר חצי זכר כולם אני פוסל ומבטל לפניכם היום בביטול גמור בכל לישנא דאמרי רבנן דמבטלין בהון מודעות. ושטר חצי זכר לא יופסל ולא יוגרע מחמת שום ריעותא וגריעותא בעולם מכל מה שהפה יוכל לדבר והלב לחשוב ולהרהר, רק הכל יהא נדון ונדרש לטובת ולזכות וליפוי כח ותועלת של בעל השטר. ולעולם תהא יד בעל השטר על העליונה ויד המערער על התחתונה. ודברי המערער בטלין ומבוטלין חשובין כחרס הנשבר שאין בו ממש וכטוען אחר מעשה בית דין חשוב דלא יתעביד ליה דינא כלל לא בדיני ישראל ולא בדיני אומות העולם. ותמיד יהא שטר חצי זכר בתקפו ובחזקתו כל זמן שלא נקרע קרע בית דין או לא נכתב עליו תברא כתוקף כל שטרי חוב והודאות דנהיגי בישראל העשויין בתקנת חז"ל דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי. וקנינא מן ר' פלוני ב"פ לבתו היקרה מרת פלונית תי' שהיא אשת ר' פלוני הנ"ל בכל מה דכתוב ומפורש לעיל במנא דכשר למקני ביה.

פלוני ב"ר פלוני עד
פלוני ב"ר פלוני עד

שטר חליצה

ב'שטר חליצה' מתחייבים אחי החתן, אם חלילה ימות הבעל ללא ילדים, לחלוץ לאשה ללא פיצויים וללא התחמקות. על 'שטר חליצה' חותמים שני עדי הכתובה. האחים מחזקים את השטר על ידי קנין סודר, ואז חותמים העדים. בימינו יש שאינם כותבים שטר חליצה, אבל סמוך לפני החופה מתחייבים אחי החתן בעל פה כי במקרה של 'חס ושלום' יתנו חליצה. כיום נתבטלה התחייבות זו אצל יוצאי מזרח אירופה, ומהם הושפעו גם יוצאי אשכנז, ואין דעת רבותינו נוחה מכך. אולם, כיון שזו התחייבות ממונית מצד משפחת הבעל כלפי הכלה, ולא חלק מקנין החופה, אין כתיבת השטר והתחייבויות הכלולות בו מעכבות את מעשה הנישואין. זה נוסח 'שטר חליצה':

זכרון עדות שהיתה בפנינו עדים חתומים מטה בכך וכך בשבת בכך וכך ימים לחדש פלוני שנת חמשת אלפים ושבע מאות וכך וכך לבריאת עולם למנין שאנו מונין כאן עיר פלונית איך שבאו לפנינו האחים ר' פלוני ור' פלוני בני פלוני ואמרנו לנו הווי עלינו עדים כשרים ונאמנים איך שאנו מקבלים עלינו בחרם חמור ובשבועה דאורייתא בפועל ממש על דעת רבים שלא יהיה לנו התרה והפרה כלל כי אם על דעת אשת אחינו מרת פלונית ב"פ בעלת השטר וכתבו בכל לשון של זכות ייפוי כח בכל אופן המועיל ואף חתמו ותנו ליד האשה מרת פלונית ב"פ אשת אחינו פב"פ להיות בידה לעדות ולזכות ולראיה מחמת שרצינו ברצון נפשנו הטוב שלא באונס והכרח כלל כי אם בלבבות שלמות ובנפשות חפצות וברעה שלמה ומיושבת והננו מודים בפניכם היום כמודה בפני בית דין חשוב וראוי בהודאה גמירה שרירא וקיימא דלא בהשטאה ודלא בהשבעה ודלא בהשנאה ודלא למיהדר

ביה מיומא דגן ולעלם שאם ח"ו יעדר וימות אחינו פב"פ בעלה של מרת פלונית ב"פ הנ"ל בלי זרע קיים ותהיה אשתו מרת פלונית ב"פ זקוקה לחלוץ אזי איזה אח מאתנו אחים שתתבע אותו לחלוץ לה מחוייב הוא לפוטרה בחליצה כשרה בחנם שלא יקח ממנה או מכל באי כחה אפילו שוה פרוטה בעולם תכף ומיד אחר כלות ג' חדשים להעדרו של אחינו בעלה של הנ"ל ח"ו כשתהיה ראויה לחלוץ ובלבד שהיבמה תלך אחר היבם וכל זמן שלא יפטרנה בחליצה כשרה כנ"ל תהא היבמה ניוזנית מנכסי מיתנא ומוחזקות בהן כל הא דלעיל קבלו עליהם האחים הנ"ל בחרם חמור ובשבועה דאורייתא ובביטול כל מודעות ובפיסול כל עדי מודעות בעולם בכל לישנא דאמרי רבנן דמבטלי בהן מודעות ושטר חליצה זה לא יפסל ולא יגרע כחו בשום ריעותא וגריעותא בעולם מכל מה שהפה יוכל לדבר והלב לחשוב ולהרהר ויהא הכל נידון ונדרש לטובת לזכות וליפוי כח בעלת השטר וידה על העליונה ויד המערער על התחתונה ויהא כח לשטר זה כאלו נעשה בבית דין חשוב דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי וקנינא מן האחים ר' פלוני ור' פלוני בני פלוני על כל מה דכתוב ומפורש לעיל במנא דכשר למקניא ביה הכל שריר וקים.

פלוני ב"ר פלוני עד

פלוני ב"ר פלוני עד

כיסוי פני הכלה

הכלה מכסה את פניה ביום החופה משום צניעות ועינא בישא (לא לשם חופה כתחליף כלשהו לחופת 'מיין'), לפיכך לא החתן ואף לא הרב באים לכסותה, כשם שאינם מסייעים בשאר דברים הקשורים לבגדיה ומלבושיה.

נהגו שהכלה מכסה פניה לפני הליכה לחופת 'מיין'. במנהג עלזאס הקדום כיסתה הכלה את פניה רק אחר הקידושין.

בד הכיסוי הוא שקוף במידה כזו שהעדים העומדים בחופה מקרוב יוכלו לזהות את הכלה ולדעת על מי הם מעידים.

הולכה לחופה

מקום החופה אינו אחיד. פשוט המנהג מזה דורות רבים לעשותה תחת כיפת הרקיע, בחצר בית הכנסת. ובדורות האחרונים היו שהנהיגו לעשותה בתוך בית הכנסת.

מוליכים את החתן לחופה בזמן שצויין בהזמנות, ולא מתעתעים בציבור המוזמנים להתחיל את החופה בשעה בלתי ידועה בסתירה לזמן הרשמי עליו הודיעו ברבים.

לפני צאתם לחופה אב החתן מברך את בנו בברכת הבנים כדרכו בכל שבת, ואבי הכלה מברך כך את בתו, וכיוצא בהם הסבים משני הצדדים (ויש נוהגים שגם האמהות מברכות).

הכלה הולכת לחופה במיטב תכשיטיה. אם הכלה אלמנה, יש נהגו להסיר את תכשיטיה לפני החופה. על ראש החתן מניחים אפר במקום הנחת התפילין. בדורות עברו לא היה החתן לובש תכריכים (קיטל) בלכתו לחופה אלא הכלה, והחתן היה מעטף ראשו כאבל.

אבי החתן ואבי הכלה מוליכים את החתן לחופה (לפנים לא היו אוחזים בזרועות החתן, מפני שאין עיניו מכוסות ואינו זקוק לתמיכה). אם החתן יחד עם אם הכלה מוליכות את הכלה לחופה.

אין נרות ואבוקות בהולכה לחופה זו, אלא בהולכה לחופת 'מיין'.

לפנים כאשר היו מוליכים את הכלה ברגל מביתה עד לחצר בית הכנסת, נהגו להביאה תחת יריעה שעל גבי כלונסאות שארבעה נערים מחזיקים אותם, וכיום יש עושין כן בהליכתה הקצרה מהאולם ועד החצר.

כמו כן נהגו לפנים שנגנים עם כינורות הולכים לפני החתן בנגינה, וכן לפני הכלה (ונמנעו מכך אם החתן והכלה שניהם בזיווג שני). בדורות האחרונים, משחדלו להוליכם ברחובות קריה, נהגו לשיר לכבודם במקלה במקום החופה.

בבוא החתן אל מקום החופה שרים לכבודו במקלה, דרך תפילה בהגיית שם אדנות, את הפסוקים המתחילים במילים 'ברוך הבא'. יש השרים גם את הפיוט הקצר 'מי אדיר'. בבוא הכלה יש הפותחים שוב בשירת 'ברוך הבא'. (בכמה קהילות שרים גם את פסוקי 'מה טובו', ויש השרים את מזמור 'הללויה-אודה ה' בכל לבב', וכיוצא באלה).

אם החתן והכלה שניהם בזיווג שני, לא נהגו בשירה זו, אך אם אחד מהם בזיווג ראשון, שרים לכבוד שניהם.

ברוך הבא בשם יי. ברכונכם מבית יי: אל יי ונאך לנו. אסרו חג בעבותים עד קרנות המזבחה: אלי אתה ואורך. אלתי ארומקן: הודו ליי פי טוב. פי לעולם חסדו:

יש שמזמרים גם את הפיוט הזה (הנוסח הארוך, ע"פ בהמ"ז זולצבאך ת"ל, וכן מנהג דנמרק):
 מי אדיר על הפל / מי ברוך על הפל / מי גדול על הפל / מי דגול על הפל / מי הדור על הפל / מי נתיק על הפל / הוא יברך את הקתן ואת הפלה.

מנהג בני קופנהאגן להוסיף בנעימה את המילים הבאות:

אחד אל הינו. גדול ארונו. סימן טוב ומזל טוב. חתן עם הפלה / ברוכה הפאה. ברוכה הפאה. ברוכה הפאה.

יש המזמרים גם 'מה טוב':

מה טוב אהליך יעקב. משפנותיה ישראל: ואני ברב חסדך אבא ביתך. אשתחנה אל היכל קדשך ביראחך: וי אהבתי מעון ביתך. ומקום משכן כבודך: ואני אשתחנה ואכרעה. אברכה לפני יי עשי: ואני תפילתי לך יי עת רצון אלהים ברב חסדך. ענני באמת ישעך:

הקפות כלה סביב החתן לא מקובלות במסורת אשכנז. הקפות אלה נעשות בפומבי גדול לעיני קהל אנשים רב, על ידי שלוש נשים במיטב בגדיהן עם נרות בידיהן, באופן המושך תשומת לב גדולה, בפרק זמן ממושך כדי שבע הקפות, ולעתים מחמת הצפיפות נדחקות הנשים המקיפות אל העומדים שם. אין לבני אשכנז, שאבותיהם נמנעו מהנהגה זו, להקיף כן, "דלאו אורחא ליכנס אשה מקושטת בין האנשים", וידועים הם דברי רבי יהודה החסיד, שמכשול ראיית נשים בעת חתונה גדול הוא מן הרגיל, וצריך לזהר במיוחד "בבית החופה, שהנשים שם מלובשות עדיים, והכל מסתכלין והוא אינו מסתכל". עוד מבואר בראשונים שכיסוי החתן והכלה בטלית בשעת החופה הוא גם לשם צניעות, ויש מרבני אשכנז האחרונים שהקפידו שהקהל בעת כל מהלך החופה לא יוכל לראות את החתן והכלה אלא מאחוריהם.

חופת טלית

ראוי שיעמדו החתן והכלה כשפניהם כלפי דרום, כי הרוצה שיחכים – ידרים, ומסדר הקידושין כשפניו כלפי צפון.

כאשר עושים חופה בתוך בית הכנסת, פני החתן והכלה לכיוון ארון הקודש, ואחוריהם אל הציבור, ופני מסדר הקידושין אל הציבור. בבית הכנסת נהגו להציב שולחן לפני החתן והכלה, ועליו מניחים את היין, הכוסות, הכתובה וטלית למברכים. אם בנישואין אלה לא נערכה חופת 'מיין' עם לפידים, מניחים על השולחן גם זוג נרות על פמוטים.

לפני פריסת הטלית לשם חופה, יש רבנים שדורשים בפני החתן והכלה דרשת התעוררות קצרה. החופה היא הטלית, והחתן חופה בה את כלתו לפני שהרב מתחיל בסידור הקידושין וכך עומדים החתן והכלה כשהטלית עליהם עוד סוף כל ברכות הנישואין (לא כמנהג הספרדים המאחרים את פריסת הטלית עד לאחר הקידושין). את היריעה על גבי כלונסאות המשמשת להבאת הכלה למקום החופה, יש שמשאירים מעל ראש החתן והכלה, ויש נוהרים להסיר את היריעה לפני תחילת החופה, או להותירה מאחורי החתן והכלה, כדי שתהא החופה תחת כיפת השמים והכוכבים ולא תחת אוהל.

החתן מברך ברכת ציצית על הטלית, וגם ברכת 'שהחינו' אם חדשה היא, ומתעטף בה בכיסוי ראשו, ואחר כך פורש אותה גם על ראש כלתו. יש חתנים שאינם מברכים על הטלית ומשתמשים בטלית שאולה, והשמש או אחד העדים מעטף בה את החתן והכלה. אם אירע שהחופה היא בלילה, אין החתן מברך ברכת ציצית, אבל בטלית חדשה שלו מברך 'שהחינו'.

הטלית מונחת על החתן והכלה מתחילת ברכת האירוסין ועד גמר כל שבע ברכות הנישואין. אם הכלה אינה טהורה, מרימים קמעה את הטלית מראש הכלה מיד אחר נתינת הטבעת (ולכתחילה ראוי שהחתן לא יגע באצבעה בשעת נתינת הטבעת), ויש נוהגים להשאיר את הטלית על ראש שניהם עד גמר שבע הברכות גם כשאינה טהורה.

ברכות אירוסין וקידושין

מסדר הקידושין מתעטף בטלית לאמירת הברכות. הרב מברך ברכת אירוסין על כוס זכוכית צרה לבתולה וכוס חרסינה רחבה לאלמנה או גרושה לומר שפתחה פתוח. כוס זו מיועדת לשבירה אחר ברכות הנישואין. לפני ברכת הגפן אומר: 'סברי מרנן ורבנן ורבותי'.

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם בורא פרי הגפן:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על העריות. ואסר לנו את הארוסות והתיר לנו את הנשואות לנו על ידי חפה וקדושין. ברוך אתה יי מקדש עמו ישראל על ידי חפה וקדושין:

אחר הברכה השמש לוקח את הכוס מיד הרב ונותנו לחתן לשתות ממנו (לפי המנהג הקדום שותה החתן רביעית, ובדורות האחרונים הקילו בכך), והוא מחזירה לשמש אשר נותנו עתה לאם הכלה אשר נותנת לכלה לשתות הימנו. המברך אינו צריך לטעום מהיין.

החתן מוסר את הטבעת לידי הרב לפני הקידושין, והרב קורא: 'עדים!', ומראה לעדי הקידושין שיש בה שווה פרוטה.

נהגו הרבנים בכל הארצות, אף כשהחתן תלמיד חכם, להקריא מילה במילה את נוסח 'הרי את מקודשת', מלבד המילה 'לי' אותה כמובן אומר החתן לבדו.

ראוי לתחוב את הטבעת על האצבע (בין האגודל לאמה). יש המקפידים שהחתן יתחוב את הטבעת רק אחר גמר אמירת כל לשון הקידושין, ויש שאינם מדקדקים בכך ותוחבים באמירת המילה 'לי':

הרי את מקדשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל.

הקהל אומר: 'מזל טוב!' מיד עם גמר הקידושין, ואינו ממתין בכך עד לשבירת הכוס בגמר החופה.

הקראת הכתובה וקנינים

אחר הקידושין קוראים לעדי כתובה, ובכמה קהילות הם בעלי תפקידים קבועים בקהילה ולפיכך ידועים בציבור. הרב מקריא את הכתובה, ולפני הקראתה (לפחות לפני שמקריא את המילים 'וקנינא מן'), החתן בפני העדים עושה קנין על מה שהתחייב בכתובה. העדים והחתן חותמים על הכתובה אחר הקראת הכתובה או אחר גמר כל החופה. אם עושים גם תנאים אחרונים, אין מקריאים אותם. החתן וגם הכלה עושים בפני העדים קנין להתחייב על האמור בתנאים, לפני שהעדים חותמים עליהם. החתן מוסר את הכתובה לידי הכלה אחר לאחר הקראת הכתובה אחרי החתמת העדים והחתן.

ברכות נישואין

את ברכות הנישואין מברכים על היין בכוס שניה מזכוכית שפיה צר. כך לבתולה. לאלמנה או גרושה מברכים בכוס שניה של חרסינה שפיה רחב. את שבע הברכות אין מפצלים לשם כיבודים, אלא אחד מקרובי החתן מתעטף בטלית ואומר את שש הראשונות (המכונות 'ראשונה'), ואחריו אחד מקרובי הכלה מתעטף בטלית ואומר את האחרונה (המכונה 'שניה').

כיבודים אלה ניתנים בלי הכרזות בדומה לברכת המזון ושבע ברכות שאחריה שאין בהן הכרזות. הקהל אינו מרים קולו בשירה בין הברכות או באמצע אמירת הברכה האחרונה.

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם בורא פרי הנקן:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם שהפיל ברא לבורו:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם יוצר האדם:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר יצר את האדם בצלמו. בצלם דמות תבניתו. והתקין לו ממנו בנן ערי עד. ברוך אתה יי יוצר האדם:

שש תשיש ותגל העקרה בקבוץ בניה לתוכה בשמחה. ברוך אתה יי משמח ציון בבניה:

שמח תשמח רעים האהובים בשמחה יצירך בנן ערן מקדם. ברוך אתה יי משמח חתן וכלה:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר ברא ששון ושמחה חתן וכלה. גילה רנה דיצה וחדנה אהבה ואחנה ושלוש ורעות. מהרה יי אלהינו ישמע בערי יהודה ובחצות ירושלים. קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה. קול מצהלות חתנים מחפתם ונערים ממשפתה נגינתם. ברוך אתה יי משמח חתן עם הכלה:

אחר הברכה נותן המברך את הכוס לחתן לשתות ממנו (לפי המנהג הקדום שותה החתן רביעית, ובדורות האחרונים הקילו בכך), ואחר כך נותן הכוס לאם הכלה והיא נותנת לכלה לשתות הימנו.

את כוס הזכוכית של ברכות האירוסין דווקא (ולא של נישואין שאמרו עליו: 'והתקין לו ממנו בנן עדי עדי') זורק החתן ומשברו עם מקצת יין שבתוכו לסימן ברכה, בדומה לשפיכת יין הבדלה (אם נשאר יין רב, יש שנהגו לשפכו ארצה לפני זריקת הכוס, מדין 'ממשיכין יין בצנורות לפני חתן ולפני כלה'). בקהילות אשכנז הותיקות היה מנפצו אל אבן החופה הקבועה בקיר החיצוני של בית הכנסת, ורק כשהכלה אלמנה או גרושה היה זורקו ארצה.

אחר שבירת הכוס מסירים את הטלית מראש החתן והכלה, והנוכחים (או חברי מקהלה) שרים את מזמור קכח ישיר המעלות אשרי בנעימה ידועה.

שיר המעלות. אשרי כל ירא יי ההלך בדרךיו: יגיע כפיך כי תאכל. אשריך וטוב לך: אשתך כנפן פריה בירכתי ביתך. בניה כשתלי זיתים סביב לשלחנה: הגה פי בן יברך נבר. ירא יי: יברכה יי מציון וראה בשוב ירושלים כל ימי חייך: וראה בנים לבניה. שלום על ישראל:

אם שותה החתן רביעית בברכות אירוסין ונישואין, יברך ברכת מעין שלש בעת שירת המזמור.

יחוד

החתן והכלה הולכים אל חדר היחוד. יש נוהגים שאחר החופה החתן מקדים את כניסתו לבית, דרך שררה. לא הקפידו על יחוד הראוי לביאה ומעקב עדים, ובדאי לא על שכירת החדר, אלא על סעודה משותפת לשם חיבה בסיוע מלצרית.

במשך דורות רבים נהגו שבשלב כלשהו בסעודה זו משתתפים עשרה אנשים כדי שיוכלו לברך בה ז' ברכות. בסעודת 'יחוד' שאחר החופה אוכלים החתן והכלה תרנגולת וביצה לסימן ברכה. לפי שיטת ה'הפלאה' אם לא עשו יחוד הראוי לביאה אחר החופה כפי המנהג הישן באשכנז, ורוצים להחמיר ולחוש גם לדעת הרמב"ם שעיקר החופה הוא היחוד, אזי בלילה בלכת החתן והכלה לביתם, אפשר להביא עדים כאשר מתייחדים שם.

סעודת נישואין

בקהילות חשובות בדורות עברו תיקנו תקנות לצימצום מספר המוזמנים לסעודה. בכמה קהילות תיקנו שוילון יפריד בין אנשים לנשים, ולא התירו את נוהג בני הכפרים להושיב בסעודותיהם – הקטנות יותר – את הגברים והנשים באותו חדר. בכמה קהילות נהגו לגבות צדקה מן המסובים. במהלך הסעודה נישאות שתיים-שלוש דרשות קצרות בנות דקות ספורות ונאמרים דברי בדחנות לשמחת חתן וכלה. גם החתן עצמו דורש אלא שלעתים לא נותנים לו לסיים את דרשתו, ולרוב מקפידים שהחתן ישמיע כל דבריו עד תומם ללא הפרעה. לשבע הברכות מושיבים את הכלה מול פני החתן. את שבע הברכות אין מפצלים לשם כיבודים, אלא אחד המסובים אומר את חמש הראשונות (המכונות 'ראשונה'), ואחר אומר את האחרונה (המכונה 'שניה'), ולבסוף המזמן מברך 'הגפן'. מוזגים כוס אחת לברכת המזון וכוס אחרת לשבע הברכות. בגמר ברכת המזון לאחר ששתה המזמן מכוסו הריהו מערה מכוסו לכוס ז"ב של חתן, ושונה הימנו החתן ולאחריו שונה הימנו הכלה. ויש נוהגים לערב תחילה את תוכן שתי הכוסות, ולמוזג מהכוס הראשון לכוס שלישית, ואז המזמן שונה מתוך הכוס הראשון והחתן והכלה מתוך שתי הכוסות האחרים. הריקודים לכבוד החתן והכלה הם בעיקר אחר ברכת המזון. אחר הריקודים נהגו מני קדם ע"פ הגמרא להושיב את החתן והכלה על ספסל משותף כדי לשמחם ולזמר פיוטים לכבודם. תחת זאת מקובל כיום להושיבם ולהעמידם לשם צילומי מזכרת.

שבעת ימי המשתה

בברכת המזון של סעודת הנישואין ביום החופה בלבד מברכים את כל שבע ברכות הנישואין. מיום השני ואילך אין מברכין אותן כלל ולא אומרים 'שהשמחה במעונו' (ויש האומרים רק 'שהשמחה במעונו' ומברכים ברכת 'אשר ברא') מפני שערבה כל שמחה, ולרוב אין לנו פנים חדשות כדין הגמרא (שמרבים סעודה לכבודו), ואף אין סועדים בימינו בבית חופה כדין הגמרא. אומרים 'דוי הסר' ולאחר ברכת המזון במקום השבע ברכות הותר לומר את הפיוט לשבע ברכות 'יחיד וזולתו' לרבי יוסף קמחי. הסעודה בליל הראשון שלמחרת החתונה נקראה בשם 'סעודת קרובים', כי הוזמנו אליה קרובי משפחה בלבד. יש שעשו באחד משבעת ימי המשתה פעם אחת גם 'סעודת דגים' המכונה 'פיש מאהלי', לסימנא מילתא. אחרי שלושת הימים הראשונים לא הקפידו לערוך בכל אחד מיתר ארבעת הימים סעודה גדולה בהשתתפות מוזמנים. בשבעת ימי המשתה לפי מנהג דורותינו אין אומרים תחנון אם החתן בבית הכנסת, ויש קהילות המבקשות למנוע ביטול תחנון ובהן החתן יוצא מבית הכנסת לפני תחנון ובגמר אמירתו חוזר ונכנס, או שהחתן נמנע מלבוא לבית הכנסת ומתפלל בביתו.

שבת שאחר הנישואין

שבת שאחר הנישואין נקראה לפני שם 'שענק וויין', על שם היין שהיו שולחים אל החתן והכלה בשבת זו, וכך שמה של השבת בכמה מספרי המנהגים. לתפילת שחרית הולכת הכלה בליווי נשים לבית הכנסת בו מתפלל החתן. במקצת קהילות בקבלת שבת נהגו לשיר 'לכה דודי' בניגון מיוחד, לכבודם של חתן וכלה. נהגו לנגן לכבודו בערבית שבת זו 'מלכותך' ו'השכיבנו', אם לא ניגנו כן לכבודו בבית כנסת זה בשבת שלפני הנישואין. גם בשבת בגמר הסעודות המזמן בברכת המזון פותח ואומר 'דוי הסר'. לפניו כאשר חתן וכלה ישבו בבית חופה נהגו בשבת לברך שבע ברכות, משום ששבת, שר המנוחה, היא כפנים חדשות, אבל רק בשתי הסעודות העיקריות ולא בסעודה שלישית, ומאז שחדלו מלהושיבם בבית חופה אף בשבת אין מברכים אלא ברכת 'אשר ברא', כדין הגמרא כשאין אוכלים בבית החופה. בפיוט 'א-ל אדון' מזמרים בנעימה מיוחדת 'שמחים בצאתם', לכבוד החתן והכלה שבאו לבית הכנסת. החתן עולה לתורה לשלישי. קוראים לעלות ביעמוד הגבוה, במנגינה חגיגית המושרת בטון גבוה מן הרגיל: 'יעמוד החתן ר'...'. לאחר ברכתו בסיום הקריאה, לפני ה'מי שבירך', משוררים לכבודו את הפיוט 'אחד יחיד'. חתן בזיווג שני אין מזמרים לו. עושים לו שני 'מי שבירך', אחד רגיל והשני לנדבה מיוחדת (כגון תשמיש ספר תורה, או מאור בית הכנסת). חצי הקדיש שאחר קריאת התורה נאמר בניגון נבחר. בתפילת מנחה בדורותינו אין אומרים 'צדקתך' ויש מקומות בהם החתן יוצא מבית הכנסת לפני אמירת 'צדקתך'.

אבלות

ביקור חולים

בקהילות אשכנז נוסדו חברות 'ביקור חולים', שחבריהן מבקרים את החולים ודואגים לצורכיהם, כמו סיפוק תרופות, שמירה על החולה, סעד למשפחה, וכיו"ב. בקהילות אחדות היו חברות נפרדות לגברים ולנשים.

בכמה קהילות היתה תקנה קדומה לפיה אדם שנפל למשכב בחולי שיכול לבוא לידי סכנה ולא קם ממנו כעבור שלושה ימים, יבקרנה שנים מאנשי החברה קדישא' לשאול לשלומה ולהתפלל עמו אם מצבו חמור, וכעבור חמשה ימים על עשרה אנשי החברה קדישא' לבוא אל ביתו ולהתפלל עמו. הדבר אינו מבהיל את החולה כאשר זהו נוהג קבוע עם כל אחד מחברי הקהילה.

ידידים או חברי חברה קדישא' המבקרים חולה שמצבו חמור אומרים בביתו בלחש תפילות בעד החולה, המודפסים ב'קיצור מעבר יעבקי' של רו"ה (רעדעלהיים תקפ"ה), ב'תוצאות חיים' של ר"ז בער, ב'ספר החיים' למהדורותיו השונות, וספרים אחדים כיוצא בהם.

אם יש סכנה לחייו, מעודדים אותו לומר וידוי, באחד מהנוסחים שנדפס בספרים הללו.

בשבתות וימים טובים אין אומרים בביתו תפילות על החולה, אלא מזמורי תהילים אחדים.

בשבתות אחר תפילת הבוקר, נהוג היה שידידים ומכרים באים לבקר חולים. בימי חול מברכים את החולה: "ה' ישלח לך רפואה שלמה". בשבת אומרים לו: "שבת היא מלזעוק ורפואה קרובה לבא [עם שאר חולי ישראל]".

תפילות על חולה מסוכן

על חולה מסוכן אומרים בבית הכנסת פרקי תהילים בעשרה, ולאחריהם קדיש. לבקשת החולה או קרוביו עושים שינוי שם לחולה מסוכן, שסכנתו כה גדולה שכבר נתייאשו מהחלמתו בדרכי הרפואה.

אחר התפילה לפני שהציבור עוזב את בית הכנסת, עושים שינוי שם, וכדי להודיע על כך לציבור מדליקים נר אצל קופת הצדקה של בית הכנסת, וכן השמש בשעה שאוסף צדקה בקופתו במהלך התפילה, נושא עמו נר דולק. במקרים דחופים, מאספים את הציבור לשם כך גם בחצי היום.

הגבאי מוסר תנ"ך לידי נער שלא הגיע עדיין לגיל מצוות, והוא פותחו בדף כלשהו. הגבאי בודק איזה שם של זכר – אם החולה הוא זכר – מופיע ראשונה באותו עמוד. אם החולה נקבה, הריהו בודק איזה שם נקבה מופיע ראשונה באותו עמוד. שם זה נקבע כשמו החדש של החולה.

הרב פותח את ארון הקודש, ויש נוהגים שנוטל ספר תורה בזרועו, ואומר שלוש פעמים נוסח 'מי שבירד' דלהלן בהזכרת שמו הישן:

מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל ולאה, משה אהרן דוד ושלמה, מי שהמתיק מי מרה על ידי משה רבנו ומי ירדן על ידי אלישע ומי שרפא מרים מצרעתה ונעמן מצרעתו וחקקיהו מחליו ובנימין הצדיק הוא יברך את פלוני בר פלוני בעבור שנתן [שיתן ר' פלוני בר פלוני] עבורו לצדקה, בשכר זה הקדוש ברוך הוא ישלח לו רפואה שלמה על כל גופו ועל כל אבריו ויחן אותו ויעמידהו על ברייו אותו וכל שאר חולי עמו ישראל השתא בעגלא ויבזמן קריב. ונאמר אמן: על 'מי שבירד' זה הוא חוזר פעם נוספת בהזכרת שמו החדש. את השם החדש אומר הרב בקול רם.

בגמר אמירה זו, סוגר הרב את ארון הקודש.

בקהילות אחדות נהגו להקדים שלושה מזמורי תהלים, היינו מזמור כ (ל'מנצח לדוד'), לח (מזמור לדוד להזכיר), צא (יושב בסתר), ובכל אחד ממזמורים אלה לומר את הפסוק האחרון שלוש פעמים. לאחר מכן לומר תפילת 'מצלאני', 'מי שבירד' הנ"ל, ולבסוף, אחר סגירת הארון, שני מזמורים נוספים, מזמור ל (מזמור שיר חנוכה), מא (אשרי משכיל).

(בדורות האחרונים נתקבלו עוד צורות אחרות של תפילות על חולה ושינוי שמו, כמו שנדפסו בספר 'תוצאות חיים' וכיוצא בו).

ביציאה מבית הכנסת כל אחד מהמתפללים תורם לקופת הצדקה, ובשעת הניתנה יש אומרים: "צדקה תציל ממות".

ידידי החולה באים לבקרו ומודיעים לו את שמו החדש, ומנחמים אותו שמעתה ישתנה מזלו לטובה. אם החולה אינו יודע ששינוי שמו, וידיעת הדבר עשויה להטריף את דעתו, אין להודיעו עד שיבריא.

אם החולה לא הבריא, יש נוהגים לתת לו שם נוסף במהלך אותה מחלה.

שם זה שנוסף לו בעת מחלה, מקדימים אותו לשמו הקודם, כגון אם היה שמו 'חיים' ונוסף לו שם 'יאיר', קוראים לו: 'יאיר חיים', ואם לאחר זמן ניתן לו שם נוסף 'שמעון', קוראים לו 'שמעון יאיר חיים'. בשמו החדש הוא חותם ובו עולה לתורה. וכן בני עולים לתורה בשם אביהם שניתן לו בעת מחלה, וכן מזכירים בו את נשמתו. בכמה קהילות נהגו להזכירו בשמו החדש גם אם החולה נפטר בעת המחלה ולא קם ממנה.

בדורות האחרונים נהגו רבים לעשות לחולה 'פדיון נפש'. בחברה קדישא' של פפד"מ נהגו כך עבור חבר חולה מסוכן: בני החברה קדישא' מתכנסים ואומרים שלושה מזמורי תהילים: לח (מזמור לדוד להזכיר), מא (אשרי משכיל), כ (ל'מנצח לדוד'), ומתוך מזמור קיט (אשרי תמימי דרך') אומרים את הפסוקים

שאותיותיהם הראשונות מצטרפות לשמו של החולה. אחר כך לומדים מתוך ספר של"ה, מסכת פסחים, פרק י"ג מצוה, אות נ"ג, ואילך. לפדיון נפש נותן כל אחד שלוש פעמים ח"י, של מטבע אותו מקום. ממקצת מעות אלה קונים עבור החולה מאכל כלשהו, בדרך כלל סוכר, נותנים זאת לחולה לאכול, ויתרת הכסף מתחלקת לעניים או לומדי תורה.

לפי החת"ס אומרים את המזמורים המתחילים ב'אל תשחת', היינו מזמורים נו ('למנצח אל תשחת לדוד מכתם בברחו'), נח ('למנצח אל תשחת לדוד מכתם האמנם'), נט ('למנצח אל תשחת לדוד מכתם בשלח'), עה ('למנצח אל תשחת מזמור'), וכן את ה'יהי רצון' וה'ירבונו של עולם' הנדפס בתפלה על המקשה ללדת, ומפרישים את הפדיון, סך ק"ס פרוטות, לשם רבי מאיר בעל הנס, ואומרים: "א-להא דמאיר ענינא". אין עושים פדיון נפש בשבת, אך אם החולה המסוכן עצמו מבקש לעשות לו פדיון נפש בשבת, שומעים לו ועושים לו בדברים שאינם מוקצה, כגון אגוזים. בלא בקשתו, עדיף להתפלל עליו ולנדב צדקה עבורו, ולדחות את הפדיון עד אחר שבת.

ברכת הבנים לפני פטירה

אם יש לחולה בנים, ועדיין צלול הוא בדעתו, ראוי לו לברך את בניו לפני מותו. לפני הברכה ירחץ את ידיו ויניח שני ידיו על ראש כל אחד מהם ויאמר: **יְשִׁמְךָ אֱלֹהִים כְּאֶפְרַיִם וְכַמְנַשֶּׁה: יְבָרְכֶךָ יְיָ וְיִשְׁמְרֶךָ: יָאֵר יְיָ פָּנָיו אֵלֶיךָ וְיַחַנְּךָ: יִשְׂאֵא יְיָ פָּנָיו אֵלֶיךָ וְיִשְׁשֵׁם לְךָ שְׁלוֹם: וְנָחָה עָלֶיךָ רוּחַ יְיָ רוּחַ חֲכָמָה וּבִינָה רוּחַ עֲצָה וּגְבוּרָה רוּחַ דַּעַת וְיִרְאַת יְיָ.** אחר שברך את כולם יאמר: **הַמְלַאךְ הַגָּאֵל אֶתִי מִכָּל רָע יְבָרְכֶךָ אֶת הַנְּעָרִים וְיִקְרָא בָהֶם שְׁמֵי וְשֵׁם אֲבֹתֵי אֲבָרְהָם וְיִצְחָק וְיַדְגוּ לְרֵב בְּקִרְבֵּי הָאָרֶץ.** וישמיע באזניהם דברי חיזוק ותוכחה. אם יש לחולה אב או אם, קוראים להם לבוא ולברכו.

גסיסה

מצוה לעמוד על האדם בשעת יציאת נשמה. אצל חולה מסוכן דואגת ה'חברה קדישא' לתורנות שמירה בין חבריה, כגון שנים או שלושה חברים שומרים עליו במשך שתיים ביום ושלוש או ארבע שעות בלילה, ואז מחליפים אותם שנים או שלושה אחרים למשך שתיים-ארבע שעות נוספות, וכן הלאה, לפי משך הגסיסה. כל עוד החולה בדעה צלולה על מבקריו אלה להימצא בחדר סמוך, כדי שלא להכביד על החולה בנוכחותם. אם חושיו נחלשו ואבריו מונחים בלא תנועה, עליהם להיכנס לתוך החדר ולהתיישב מולו באופן שיוכלו לראות את תנועות פניו.

בעת יציאת נשמה רצוי שיהיו בחדר עשרה אנשים. אומרים אצלו, מזמורי תהלים, כפי שנדפסו ב'קיצור מעבר יעקב' של רו"ה (רעדעלהיים תקפ"ה), או ב'תוצאות חיים' של ר"ז בער, או ב'ספר החיים' למהדורותיו השונות. אם הגסיסה מתארכת, נמנעים משיחה בטלה, וחוזרים ואומרים את מזמורי התהלים. אצל גדולי תורה יושבים בחדר לומדי תורה ועוסקים בלימוד התורה בכל שעת הגסיסה עד יציאת נשמה או עד הקבורה. ויש ששוכרים אותם בכסף, ללימוד או לפחות לאמירת תהלים. לפי 'ספר חסידים', אם הגוסס בר הכי, מדברים אתו דברי תורה, כדי שתצא נפשו בדברי תורה. אומרים אצלו, ואם הדבר אפשרי יחד אתו, וידוי. הוידוי והשמות שנאמרים אצלו, מכוונים 'פֶּאֶרְזֶאָגֶעֶן' (הקראה).

כאשר מתחילה הגסיסה אם יש במקום בני משפחה במצב של חרדה העלולה להשפיע לרעה על החולה, עליהם לצאת מהחדר.

ביום חול נהגו אנשי ה'חברה קדישא' הנוכחים ליטול כל אחד נר בידו, או לפחות, להדליק נר מיוחד למראשותיו [בימינו יש המדליקים אור חשמלי, ובלילה – אור נוסף לתאורת החדר]. יש נוהגים לפתוח את חלון או חלונות החדר כבר בשעת הגסיסה. אם הגוסס הוא כהן, יש נוהגים לכסות את ידיו בבגד נקי. נוהגים שלא לגעת בו או להזיז את מטתו, אם לא לצורך רפואי. יש המניחים כסאות סביב המטה, כדי למנוע מהגוסס לשמוט את ידיו או רגליו מחוץ למטה בלא אפשרות להשיבם אל המטה. נשמט אבר מחוץ למטה, יש לכסותו אך אין להחזירו.

בעת יציאת הנשמה, גם בשבת, יעמדו הנוכחים על רגליהם ויביטו בפני הגוסס ויאמרו את ה'שמות' בקול, כפי הסדר של מוצאי יום כיפור. זקן אנשי ה'חברה קדישא' פותח והשאר אומרים אתו בקול.

כך הוא הסדר למנהג פראנקפורט ובנותיה:

יְיָ הוּא הַאֱלֹהִים: ז' פעמים
שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד: פעם אחת
בְּרוּךְ שֵׁם כְּבוֹד מְלִכּוּתוֹ לְעוֹלָם וָעֶד: פעם אחת **בלחש**

בקהילות אחרות הסדר הוא:

שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד: פעם אחת
 בְּרוּךְ שֵׁם כְּבוֹד מְלֻכּוּתוֹ לְעוֹלָם וָעֶד: ג' פעמים
 יְיָ הוּא הָאֱלֹהִים: ז' פעמים

למנהג האלברשטאדט נוהגים כנ"ל אך כדי שתצא נשמתו ב'אחד', חוזרים לבסוף ואומרים בעת יציאת הנשמה ממש:

שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד:

למנהג ק"ק יעדת ישראל' בברלין כך הסדר:

בְּרוּךְ שֵׁם כְּבוֹד מְלֻכּוּתוֹ לְעוֹלָם וָעֶד: ג' פעמים
 יְיָ הוּא הָאֱלֹהִים: ז' פעמים

שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד: חוזרים ואומרים עד יציאת נשמה

במקצת קהילות מוסיפים לומר פעם אחת:

יְיָ מְלֵךְ. יְיָ מְלֵךְ. יְיָ מְלֵךְ לְעוֹלָם וָעֶד:

יש קהילות בהן אחר פסוק 'שמע' אומרים פעם אחת:

וְאֶהְבֶּתְּ אֶת יְיָ אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לִבְבְּךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מְאֹדְךָ:

הגוסס עצמו, אם יכול, אומר 'שמע ישראל' בקול. את אמירת ה'שמות' ראוי לסיים בנשימתו האחרונה. אם גילה הגוסס סימני חיים אחר גמר השמות, חוזרים עליהם עד פטירתו. יש שאומרים את י"ג עיקרי האמונה בעת יציאת הנשמה, ובכמה קהילות נהגו אחר יציאת הנשמה לומר 'יגדל' ו'אדון עולם' בניגון קינה או בניגון ימים נוראים, ויש שמזמרים פיוטים אלה, בשלב מאוחר יותר, לפני שעומדים להוריד את הנפטר ארצה ('אבהעבני').

יציאת נשמה וקריעה

אחר יציאת הנשמה וגמר אמירת ה'שמות', ממתנינים כחמש עד עשר דקות, ויש המתנינים רבע שעה, ואז בודקים אם אין בו רוח על ידי הנחת נוצות פלומה רכות (או צמר גפן) על פי הנפטר ותחת אפו. (על בדיקת נוצות זו הקפידו רבותינו גם בדורנו, למרות התחדשות אמצעי בדיקה טכנולוגיים). בעת הבדיקה נוהרים שלא יהא בחדר שום משב רוח אף קל שבקלים. בדיקה זו נעשית גם בשבת ויום טוב. אם אין בו עוד רוח, מכבים את הנרות שהודלקו בעת הגסיסה. כל הנוכחים קורעים דבר מועט בשולי בגד עליון או תחתון, ונהגו לקרוע טפח בביטנה של הבגד (ומעולם לא הקילו שלא לקרוע כלל). קרובי הנפטר, היינו כל אחד משבעה הקרובים – אב, אם, אח, אחות, בן, בת, רעייה, בעל – קורעים קריעה כדון בשיעור טפח.

הן קטן והן קטנה אינם קורעים עד שיהו בני י"ב שנה ויום אחד.

וכך קורעים: חותכים את השפה למעלה בצואר בסכין בבגד העליון והאבל מטה את גופו על המת, וקורע עד טפח בצד ימין. על אב ואם צריך לקרוע בכל הבגדים שעליו, טפח בצד שמאל, מלבד הכתונת. צריך לקרוע מעומד.

בעת הקריעה הזקן שבחבורה או החשוב שבנוכחים אומר בקול רם בשם ומלכות: בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מְלֵךְ הָעוֹלָם דֵּינָּה הַיָּמָּה. כל השאר מברכים עמו.

[בכמה קהילות נהגו לומר לפני הברכה את לשון הפסוק: יְיָ נִתַּן וַיְיָ לָקַח יְהִי שֵׁם יְיָ מְבֹרָךְ: ולהוסיף אחר הברכה: הַצּוּר תָּמִים פָּעֵלוּ פִי כָל דְרָכָיו מְשֻׁפָּט אֵל אֱמוּנָה וְאֵין עֵז לְצַדִּיק וְיִשְׁרָאֵל: וְהַלֵּךְ לְפָנֶיךָ צְדָקָה כְּבוֹד יְיָ יִצְטַפֵּךְ: תִּשְׁפַּב בְּשֵׁלוֹם וְתִישָׁן בְּשֵׁלוֹם עַד פִּי יָבֵא מְנוּחָם מִשְׁמִיעַ שְׁלוֹם: ואחר כך לומר 'ויהי נועם', ו'יושב בסתר'].

הקריעה שנעשתה בעת יציאת נשמה מותר לתפרה מיד. אמנם האבלים שוללים רק לאחר ז', ומאחים לאחר ל', ועל אב ואם שוללים לאחר ל' ואין מאחים לעולם.

בשבת ויום טוב אין קורעים ואין מברכים, ואף אין משלימים במוצאי שבת, כך מנהג פפד"מ ובנותיה והכרעת החת"ס. ויש שקורעים לפני הקבורה.

בחול המועד מברכים וקורעים כל העומדים בשעת יציאת נשמה, ויש שאין מברכים ואין קורעים.

על ילד שעדיין לא החל ללמוד חומש, אין קורעים.

ישור אברי הנפטר

הטיפול בנפטר אחר יציאת נשמה נעשה בדרך כלל על ידי בני 'חברה קדישא'. בפטירת אשה, עוסקת בכך 'חברת נשים'.

סוגרים את פיו ועיניו של הנפטר ומיישרים את אבריו. יש נוהגים שבן הנפטר עוצם את עיניו באומרו את הפסוק: "ויוסף ישית ידו על עיניו" (בראשית מו, ד). גם אצל נפטרת עוצם הבן את עיניה, ולא הבת. אם פי הנפטר פתוח, קושרים מטפחת סביב הראש, היינו תחת הסנטר ומעל הראש, כדי לשמור על סגירת הפה. במקצת קהילות לא קשרו את ראש הנפטרת. בשבת ויום טוב נוהגים שלא לקשור קשר של קיימא, אלא בעניבה, היינו תחבת שני קצות הסרט לתוך הכריכה שנכרכה סביב הראש והלחיים. משמיטים את הכר שתחתיו ושאר כלי מיטה שתחתיו, ומביאים אותו לתנוחה אופקית מאוזנת, מקבילה לשטח הרצפה. מסירים טבעות מאצבעות נפטרת. מכסים את ראשו ורובו בסדין דק, מלבד כפות הרגלים עד לקרסולים שנשארים בלתי מכוסים. עתה פותחים את חלונות החדר בו נפטר. בשבת ויום טוב מותרת מתיחת האברים, מחשש שהגוף יקשיח עד מוצאי שבת, אך רק אחר שמניחים עליו פת (בפסח: מצה) וכדומה.

הורדת הנפטר ארצה ('אבהעבען')

הורדת הנפטר ארצה נעשית לפחות עשרים דקות אחר הפטירה, ויש הממתינים כשעה שלמה. בודקים את הנפטר אם הוא נקי, ובמידת הצורך מנקים אותו או מלבישים אותו בכתונת נקיה. היינו, מסירים את בגדי הנפטר מלבד הכתונת שלגופו, ואז מכסים אותו מלמעלה בסדין, כדי לפשוט מתחתיו בצניעות את הכתונת, ומקנחים הימנו לכלוכים במידה ונוצרו כאלה בעת הפטירה. בשבת ויום טוב נוהגים שבשעת ההורדה עדיין תהיה מונחת על הנפטר הפת (או המצה), והיא תשאר עליו עד מוצאי היום. אירעה הפטירה סמוך לצאת השבת או החג, ממתינים עם ההורדה את מוצאי שבת. במקצת קהילות כלל לא הורידו את הנפטר בשבת ויום טוב. כדי להורידו לריצפה ('אבהעבען'), נוטלים סדין נקי גלול עד מחציתו, תוחבים את חלקו הגלול תחת צד ימין אורכו של הנפטר עד לעמוד השדרה שלו, ואז מושכים את המחצית המגוללת אל הצד השני ופותחים שם את הגלילה, ועוטפים את גוף הנפטר לגמרי מראשו ועד רגליו. על המקום ברצפה בו עומדים להשכיב את המת, מניחים אלומות קש אחדות, או אבן, ולא כר וכסת או כל דבר אחר המקבל טומאה. ואז שנים או שלושה אנשים משכיבים אותו בעדינות על הריצפה מעל הקש או האבן, בקרבת חלון מאורר שאינו פונה אל השמש, כשרגליו מופנות אל פתח החדר. בעת הנחתו על הקרקע אומרים לפי מנהג וורמיישא: יִרְכְּבוּהוּ עַל פְּמִתֵי אֶרֶץ וַיֵּאָכֵל תְּנוּבַת שְׂדֵי וַיִּנְקְהוּ דְבַשׁ מִסְּלַע וַשְּׁמֵן מִחֶלְמִישׁ צוּר: אִם תִּשְׁכַּב לֹא תִפְחַד וְשִׁכְבָתוֹ וְעִרְבָה שְׁנֵתָךְ: לפי מנהג קהילות אחרות, אומרים: בֵּית יַעֲקֹב לְכוּ וְגִלְכָה בְּאוֹר יְיָ: אֵל אֱלֹהִים יְיָ דִבֶּר וַיִּקְרָא אֶרֶץ מִמְדִּיחַ שְׁמֵשׁ עַד מְבֹאוֹ: יְבֹא שְׁלוֹם יְנוּחוּ עַל מְשֻׁבְּוֹתֵם הַלַּיְלָה נִכְחוּ: כִּי עֶפְרַיִם אֶתָּה וְאֵל עֶפְרַיִם תִּשׁוּב: את ראש הנפטר מניחים מוגבה קמעה על קש מקובץ כמין כר; מותחים את הירכים והארכובות; את הזרועות והידיים מניחים פתוחים עם אצבעות ישרות, וקושרים יחדיו, באמצעות בד, את שני הרגלים המופנות כלפי מעלה. לחיבור הרגלים יש הקושרים יחדיו את אגודלי הרגלים באמצעות אלומת קש. ביום חול גם מחזקים את הראש בין שני גזרי עץ, וכן את הרגלים. מכסים אותו בסדין שחור, אך את הרגלים משאירים ללא כיסוי. מדליקים נר למראשותיו, אף ביום טוב. בשבת אסור להדליק נר אף על ידי גוי. מני קדם נהגו בכמה מקומות לשפוך את כל המים השאובים הנמצאים בכלים, גם של הדיירים הסמוכים, כדי שלושה בתים לכל צד, כדי להודיע על הפטירה בלי להוציא את הידיעה מהפה, שלא לבשר בפירוש בשורה רעה.

שמירת הנפטר

לעולם אין משאירים את הנפטר ללא שמירה, בין ביום ובין בלילה, משום כבוד הנפטר, לשם הברחת הרוחות ולמניעת בואם של שרצים ובעלי חיים. (בחדרי קירור בבתי חולים בימינו, מצויים לעתים מקקים וזוחלים ומעופפים אחרים, ואף כיום אין להקל ראש בזה). לפיכך מעמידים לפחות שני שומרים ליד הנפטר בכל זמן ההמתנה בין הפטירה ללויה, כדי שאם האחד יצטרך לצאת מן החדר, ישאר השני בשמירה. אצל נפטרת יש המהדרים שנשים תשמורנה עליה. נשים אינן שומרות על נפטר. השומר פטור מקריאת שמע ומכל המצוות, ואם שנים שומרים, זה משמר וזה קורא. אין לסעוד בפני המת, ואין ללמוד, לומר תהלים או להתפלל במחיצתו, אלא בחדר סמוך, או מאחורי מחיצה של עשרה טפחים המבדילה בין הנפטר לבין השומר. אם מחיצה כזו אינה מצויה במקום, ניתן לעשותה בעזרת כסאות אחדים. אם אורכת ההמתנה יותר מכמה שעות, צריך להחליף את השומרים כפעם בפעם. בקהילות קטנות עשו בני המקום תורנות שמירה, ובערים גדולות נוסדה לשם כך חברת 'שומר מצוה'. בכל מקרה על משפחת הנפטר לדאוג לכך שתהא לו שמירה.

אנינות

משעת פטירה עד גמר הקבורה, קרובי הנפטר – אב, אם, אח, אחות, בן, בת, רעייה, בעל – הם 'אווננים'.

האונן אסור באכילת בשר, שתיית יין, תשמיש המטה, רחיצה וסיכה, שמחה, שאילת שלום, תספורת ונטילת צפרנים, מלאכה, ישיבה על כסא ותלמוד תורה.
האונן פטור מקריאת שמע, תפילה, תפילין, כל מצוות עשה, כל ברכות הנהנין, ואפילו מעניית 'אמן' על ברכות אחרים. אינו רשאי להחמיר על עצמו לקיים מצוות ולברך.
אונן אינו אומר קדיש עד אחר הקבורה.

אם רוצה לאכול פת נוטל ידיו ואינו מברך על הנטילה ולא 'המוציא' וברכת המזון, ואין מזמנין עליו. מותר לו לנעול סנדל, ללכת לכל מקום שירצה ולהתעסק בצרכי המת והקבורה.
בשבת ויום טוב אין אנינות ומותר בבשר ויין. אבל אסור בדברים שבצינעא כדין אבל.
במוציא שבת לא יבדיל עד אחר קבורת המת, ואם נתאחר ההבדלה עד היום, מבדיל בלא נר ובלא בשמים, ואם לא היתה הקבורה עד יום ד' בשבוע, לא יבדיל עוד.

אין האונן מצטרף למניין. אף שאונן אינו הולך לבית הכנסת לצורך עצמו, הריהו הולך בשבת ויום טוב אם צריכים אותו להשלמת מנין, ואם יש מתעסקים אחרים, משלים מנין גם ביום חול, וכן משתתף בליל הסדר אף בליל שני של פסח. ביום הכיפורים הולך לבית הכנסת גם לצורך עצמו, כי קדוש היום לאדונו. אין מזכירים אותו ב'מי שבירך' ואין מעלים אותו לתורה.

אחר הקבורה אם לא עבר עדיין זמן תפילה יקרא שמע וישלים את התפילות שהתחייב בהן.
ביום הקבורה, אף שאינו יום המיתה, אין האבל מניח תפילין כלל, כי אסור לאבל להניח תפילין ביום ראשון לאבלו.

קטן שהגיע לחינוך, נוהג במקצת דיני אנינות שאינם למשא עליו.
חתן אחר חופתו משלים שבעת ימי המשחה, ולאחריהם יושב שבעה ימי אבלות.
על נפל, היינו תינוק שנפטר בטרם מלאו לו שלושים יום, אין נוהגים שום דיני אנינות.
במחוזות בהם בגזירת השלטונות עיכבו את הקבורה שלושה ימים, נהגו שעיקר האנינות היא ביום הקבורה, ובימים שלפניו מניח האבל תפילין ומתפלל. ואם טיהרוהו ושמוהו בארון סמוך לפטירתו, יש אומרים כיון שנתנהו בארון, פסקה אנינות וחלה אבלות. אך מנין ז' ו' מתחיל משעת סתימת הקבר.

ארון הקבורה

כפי המנהג מימי חז"ל נהגו באשכנז לקבור את המת בתוך ארון. קבורת קרקע אינה חיוב בחוץ לארץ, ולכן בכמה קהילות היה הארון נעשה שלם מכל צדדיו ונקבע במסמרים, ולא קברו את הנפטר במגע עם האדמה ממש בלי נסר מתחתיו.

אך יש שהקפידו להשאיר רווחים בין קרש לקרש, בכך שלא הידקו את הקרשים יותר מדי. ובפפד"מ לא נהגו לעשות ארון שלם כלל, אלא עם ניקובים כדי שיגע המת בעפר הארץ. בדורות האחרונים אסרו הרשויות לקבור בארון ללא תחתית, ולכן כאשר הארון היה מוכן, מלבד הגולל, היו מנסרים בקרש הרוחב למרגלות הארון תיכת עץ ברוחב טפח, ליצור שם פתח קטן, ויש שניסרו כך גם לצד ראשו, כדי שלנפטר תהא קבורת קרקע כלשהי.

בקהילות גדולות היתה 'חברה קדישא גמילות חסדים' או 'חברה קדישא דמטהרים' ממונה על עשיית ארון הקבורה.

לכתחילה נהגו להתקינו בבית הקברות או בחצר בית הכנסת, או באולם החיצון של בית הכנסת. בפפד"מ בדורות האחרונים היתה נגריה של 'חברה קדישא' בקומה התחתונה של אחד מבתי הכנסת הישנים.
בקהילות בינוניות חתך נגר מקצועי את הקרשים, ואילו חיבורם נעשה בידי אנשי 'חברה קדישא'.
בקהילות קטנות היה הש"ץ ממונה על כך, ומחוסר ברירה הוכן הארון בידי נגר מקומי.
ביום טוב נעשה הארון על ידי נכרי.

לצורך הכנת הארון נהגו למדוד את מידותיו המדויקות של הנפטר, כדי לקבוע את אורכו, רוחבו וגובהו של הארון. את מידותיה של הנפטרת, מודדת אשה.

בקהילות קטנות בדורות האחרונים יש שקבעו שלוש מידות קבועות של ארון, ולפי התאמתו הכללית של הנפטר בחרו בגודל המתאים.

נהגו בסדר קדימה קבוע, מי מנסר את העצים, מי דופק את המסמרים.
ארון זה הוא בסגנון שוה לכולם, לעשיר ולעני, עשוי מששה לוחות עץ בלתי מהוקצעים. חותכים ששה גזרי עץ בלתי משויפים באורך מספיק, מתוכם מיועדים שנים עבור הקרקע, שנים עבור הצדדים ושנים עבור הגולל. שני גזרי העץ המיועדים לקרקע מחוברים יחדיו על ידי שני חישוקים רחבים דיים, המחוזקים בחוץ על ידי ארבעה מסמרים. אחר כך מחברים את רצפת הארון אל שני קרשי האורך של הצדדים בעזרת חמשה מסמרים מכל צד. קרשי הרוחב בקצות הארון לראשו ולמרגלותיו, נחתכים לפי מידת רוחב הרצפה, מוכנסים בקצוות בין שני קרשי האורך על ידי שלושה מסמרים בכל מקום חיבור אל קרש אורך, ושני מסמרים בכל מקום חיבור אל קצה קרשי הרצפה. שני הקרשים מהם נעשה הגולל, מחוזקים יחדיו על ידי שני גזרי עץ קטנים ורחבים דיים, מהם העליון על ידי חמשה מסמרים והתחתון על ידי ארבעה, מצד חוץ.
יש שהכינו את הארון מחמשה גזרי עץ, אחד לקרקע, שנים לאורך צדיו, ושנים לגולל.

כורכים את חלקי העץ שבפנים הארון באופן מלא, כי יש לדאוג לכך שלא תישארנה כל בליטות מסמרים ועוקצי עצים, כדי שלא יקרעו התכריכים והנפטר לא ינוק. לבסוף מורחים גבס או סיד לח בצד הפנימי על החורים והסדקים, כדי למנוע נזילת נוזלים אפשריים, המתהווים מן הנפטר, בעיקר בימים חמים.

בדרך כלל הורגלו לעצב את הארון בצביון תיבה מרובעת ארוכה, שהמבנה שלה הולך וצר קמעה מראשו עד לרגליו, היינו שלצד ראש הנפטר הוא רחב מעט יותר מאשר למרגלותיו. במקומות בהן הארון הוא בעל מיבנה סימטרי, יש הרושמים את האות ר' לראש הארון, כדי לסמן שהוא צד הראש. שמו הפרטי ושם משפחתו של הנפטר, או הנפטרת, נכתבים בצבע שחור מתקיים בכתב אשורי על גבי קרש שאורכו כשבעים וחמש סנטימטר. אין משתמשים תשמיש של חול בשיירי הנסרים של ארון המת, אבל מסיקים בהם מים לחימום לצורך טהרה. מקפידים שלא לעטר את הארון בציורים ולא לרפד ריפוד רך את צדו הפנימי. לארון קבורה של מרביץ תורה משתמשים בלוח משולחן הישיבה בו לימד. יש שציוו לעשות את ארונם מקרשי הסוכה בה ישבו. נזהרים שלא לאכול במקום עשיית הארון. עם גמר עשיית הארון מביאים אותו לבית הנפטר. תינוק פחות מבן שנה, מניחים אותו בתוך 'ארון' קטן. יש שאין מחברים את ארונו במסמרים, אלא מניחים את הנסרים אחד אחד, ובתוך הקבר מקרבים אותם יחד, ואת גגו מציבים בשיפוע. תינוק פחות משלושים יום, נפל, מניחים בתוך קופסה. בארץ ישראל קוברין בקרקע בלא ארון.

תכריכים

בדורות עברו היו נשים תופרות את התכריכים ביום הפטירה, אם בחדר הנפטר, אם בעזרת הנשים, והחשיבו זאת למצוה רבה. נהגו לעשות את התכריכים מפשתן לבן (בדורות האחרונים גם מכותנה) ללא עיטורים מזהב או כסף. תופרים אותם בזהירות, כדי שהתפירות לא תיפרמנה ותפתחנה בעת ההלבשה, זהירות זו דרושה במיוחד מחמת שבתפירה זו אין לעשות שום קשר וכדומה. רקמת אותיות-שם וסימנים אחרים, וכן כפתורים, מרחיקים מבד התכריכים לפני השימוש בהם. צריך להקפיד על נקיון התכריכים ולמנוע מהם כל לכלוך או קרע. אם נמצא בהם חור, יש לתופרו לפני ההלבשה. מגיל בר מצוה ולמעלה מכינים את חלקי התכריכים הבאים: 'מצנפת', 'מכנסים', 'גרבים' (שקיות פשתן לרגלים), 'כתונת' (חולצה), 'סארגנס' (קיטל) 'תחתון', 'סארגנס' 'עליון', 'חגורה', 'פולדער' (או 'פאלטער' מעין סדין המשמש כשכמיה לכתפים), 'טלית' אחת ללא עטרה של כסף או זהב ועם ציצית פסולה. יש מקומות שהלבישוהו טלית גדול וגם טלית קטן, אף אם קטן הוא שלא הגיע למצוות, אם כך לבש בחייו. ואם נהג ללבוש רק טלית קטן, מלבישים אותו בטלית קטן בלבד. ויש שלקטן הפטור ממצוות לא הלבישו שום טלית, לא גדול ולא קטן. בכל מקרה פוסלים את הציציות לפני הקבורה. בדורות קודמים הלבישו לנפטר גם צווארון וצעף, אם כך לבש בחייו. כהן מקבל שתי מצנפות. נוסף לכך מכינים שקית עפר ארץ ישראל. בקבורה בחוץ לארץ נטלו עפר ארץ ישראל, שהובא ע"י שד"רים, והעדיפו עפר מסמיכות מקום לקברי נביאים, תנאים ואמוראים, וביותר מירושלים, מערת המכפלה וכיו"ב. כמות העפר שהכינו לבני 13 עד 21 היא כ-15 גרם; לבני 21 ומעלה כ-30 גרם. גם לנפטרים צעירים בני 12 עד 13, מכינים את כל אלה, מלבד עפר ארץ ישראל, ואם לא התעטפו בטלית גדול בחייהם, אף ללא טלית גדול, ובמקום זאת מכינים להם טלית קטן עם ציצית פסולה. לבני 4 עד 12, מכינים רק 'מצנפת', 'גרבים', 'כתונת', 'סארגנס' 'עליון', 'חגורה', 'פולדער' ושקית עפר, ואם לא התעטפו בטלית גדול בחייהם, אף ללא טלית גדול, אלא בטלית קטן עם ציצית פסולה. לבני שנה עד 4, מכינים רק 'מצנפת', 'כתונת', 'סארגנס' 'עליון', 'חגורה', 'פולדער'. תינוק פחות מבן שנה, נכרך בארבעה חיתולי פשתן. תינוק קטן מבן שלושים יום (נפל), נכרך בשלשה חיתולים, כנ"ל. לנשים עושים את אותם התכריכים, אך במקום מכנסים וטלית, עושים להן חצאית 'רעקלא' או 'שירצע' (סינר גדול הנכרך כעין חצאית-מעטפת סביב הגוף ונסגר בצד), ובמרכזו סינר קטן מעוטר, המונח מעל לסינר הגדול. במקום מצנפת עושים להן שביס אחד או שני שביסים.

טהרה – רחיצת הנפטר

בקהילות ותיקות היתה 'חברה קדישא גמילות חסדים' או 'חברה קדישא דמטהרים' ממונה על הטהרה. אנשי הח"ק הקרובים אל הנפטר (וכן נשות הח"ק הקרובות אל הנפטרת) קירבת 'פסולי עדות', אינם נוטלים חלק בטהרה או בעשיית הארון, ואף אין נוכחים בחדר בשעת הטהרה, אך מותרים להשתתף בהלבשתו. בדרך כלל מטהרים את המת בתוך ביתו. נפטרים שנקברים בעיר אחרת ממקום פטירתם, נטהרים בבית הטהרה שבבית הקברות בו הם נקברים.

לפני התחלת הטהרה מביאים את ארון הקבורה אל החדר בו מתבצעת הטהרה, ומציבים אותו על גבי שני כסאות. מתחילים בטהרה רק אחר שהוכנו הארון והתכריכים, המים החמים, המגבות ושאר האביזרים הנחוצים.

מטהרים שיש בידם פצע כלשהו, אינם נוגעים בנפטר כל עוד אינו לבוש. אדם יחיד אינו מתעסק בטהרה, ועוסקים בכך לפחות שנים או שלושה אנשים.

לפני הטהרה יש אומרים את התחינה 'אנא ה' אלקי החסד והרחמים', ויש המדליקים שני נרות בעת הטהרה.

בעת הטהרה נוהגים בכבודו של הנפטר כאילו היה חי. המטהרים שומרים על שתיקה מירבית, ואין מדברים בפניו דיבורים מיותרים, מלבד צרכי הנפטר ההכרחיים.

מניחים את הנפטר, בעזרת הסדין בו הורידוהו ממטנו, על קרש הטהרה ('מטהר ברעט', 'מטהר טיש'), כשרגליו לכיוון הפתח. אם התלכך הסדין מאז ההורדה, מחליפים את הסדין המלוכלך בסדין נקי.

משברים ביצה אחת על ידי מסמר במקום בו היה ראשו של המת מונח. יש הנועצים את המסמר בקרקע, דרך הביצה. יש השוברים גם קדירה של חרס.

ענה מפשיטים את כל גופו של הנפטר, בהקפדה שתהא הערוה מכוסה כל הזמן. אם לא ניתן לחלוץ את הכתונת מעל ראש הנפטר, קורעים אותה בשרוול ובחזית מלמעלה לכיוון מטה. כל נגיעה בנפטר נעשית בעדינות הגדולה ביותר.

כאשר מפשיטים את הבגדים בהם נפטר, יש אומרים את הפסוקים הבאים שבויקרא ו, ד; זכריה ג, ד; במדבר כ, כח-כט, וחציו השני של הפסוק בויקרא י, ו: וּפִשֵׁט אֶת בְּגָדָיו וְלָבַשׁ בְּגָדִים אֲחֵרִים וְהוֹצִיא אֶת הַדָּשָׁן אֶל מַחוּץ לַמַּחֲנֶה אֶל מְקוֹם טָהוֹר: וַיַּעַן וַיֹּאמֶר אֶל הַעֲמֻדִים לִפְנֵי לְאֹמֵר הַסִּירוּ הַבְּגָדִים הַצְּאִים מֵעָלָיו וַיֹּאמֶר אֵלָיו רֵאֵה הַעֲבֹרְתִי מֵעָלָיו עֹנֵד וְהַלְבַּשׁ אֹתוֹ מִשָּׂה אֶת אֶהָרֹן אֶת בְּגָדָיו וְיִלְבַּשׁ אֹתָם אֶת אֶלְעָזָר בְּנוֹ וַיִּמָּת אֶהָרֹן שֶׁם בְּרֹאשׁ הָהָר וַיִּרְדַּ מִשָּׂה וְאֶלְעָזָר מִן הָהָר: וַיֵּרְאוּ כָל הָעֵדָה כִּי גִוַע אֶהָרֹן וַיִּכְבּוּ אֶת אֶהָרֹן שְׁלֹשִׁים יוֹם כֹּל בַּיִת יִשְׂרָאֵל: וְאֶחֱיֶכֶם כָּל בַּיִת יִשְׂרָאֵל: יִכְבּוּ אֶת הַשָּׂרָפָה אֲשֶׁר שָׂרַף יי:

מוודאים שהגוף נקי, ומסירים בזהירות אגדים או תחבושות מיותרים, במידה ואין חשש הדבקה למתעסקים או נזילת דם הנפטר ותלישת עורו. את צפורני הידים והרגלים מנקים מלכלוך על ידי מסמר או אביזר דומה, ויש הגוזזים אותם.

עוטפים שוב את הנפטר כולו בסדין הנקי, שוטפים אותו דרך הסדין במים פושרים. במקצת קהילות נטלו את המים פושרים מתוך כלי חרס. את המים שופכים על הסדין שבו מכוסה הנפטר, ובעודו מכוסה כך בסדין זה, אך בידים מגולות, רוחצים אותו על ידי הסדין, עד שהגוף נעשה נקי. הנפטר צריך להיות מכוסה בסדין מכף רגל ועד ראשו בכל עת הרחצה. אסור לגלות שום חלק מגופו של נפטר, היינו אברים שאדם חי אינו מגלה אותם מצד דרך ארץ. צריך להיזהר שלא יכנסו מים לתוך פיו של הנפטר.

מתחילים בראש, וממשיכים לרחוץ עד לרגליו, עד שהגוף כולו נקי. סיימו לנקות את צד פניו, מטים את הנפטר על צדו השמאלי, מנקים את צד ימינו וחצי הגב שלו, אחר כך מטים אותו לצדו השמאלי ומנקים את צד שמאלו וחצי הגב שלו. נוהרים שגוף המת לא יתהפך כלפי מטה.

במקצת קהילות תחבו לנפטר צמר גפן בפי הטבעת, אחר שסיימו לטהרו בשפיכת ט' קבין. מעולם לא נהגו באשכנז לעשות טהרה פנימית, והרחיקוהו רבני אשכנז אף בדורות האחרונים כשהתקבלה טהרה זו בכמה ארצות.

טהרה – שפיכת תשעה קבין

עיקר הטהרה לא נעשה בהטבלת הנפטר במקוה, אלא בשפיכת תשעה קבין עליו. לפני שפיכת תשעה קבין יש המחליפים את הסדין הרטוב ששימש לרחצה, בסדין נקי ויבש, בלא שיתגלה גופו של הנפטר בעת החלפת הסדינים.

לטהרת ט' קבין ממלאים במים פושרים את גיגית הטהרה ('מטהר קעססעלי') לפחות עד השיעור המסומן עליו כתשעה קבין (בדורות האחרונים חישובם בדרך כלל ל-18 ליטר, והמחמירים חישובם בין 23 ל-26 ליטר). מחמת כובד המים, יש השופכים את תשעת הקבין מתוך שתים או שלוש גיגיות, אבל לא מתוך ארבע. מקפידים ששפיכת המים מהגיגית הנוספת תתחיל לפני גמר שפיכת מי הגיגית הקודמת, כך שכל שיעור המים של תשעת הקבין ישפך על הנפטר ללא הפסקה.

בשעת שפיכת תשעת הקבין גופו של הנפטר חשוף כולו. שנים או ארבעה אנשים מחזיקים את הסדין מוגבה מעל הגוף, כשפניהם לצדדים.

את תשעת הקבין שופכים בשפיכה אחת על הנפטר, מראשו ועד שוקיו. יש השופכים עליו את המים בשכיבה, תחילה על צדו הימני, וללא הפסקת השפיכה ממשיכים לשפוך על צדו השמאלי. יש המגביהים את קרש הטהרה לצד ראשו של הנפטר, ככל האפשר. יש המביאים את הנפטר לתנוחת ישיבה באוחזים בזרועותיו מאחורי גבו, ואחד המתעסקים אוחז בראשו. יש המעמידים את הנפטר על ידי שלושה אנשים, באמצעות שלוש חגורות בשני צידיו, וכך שוטפים אותו בזרם אחד ללא הפסקה.

אחד המטהרים מחזיק את פיו של הנפטר סגור, כדי שלא יכנס בו מים.

הנוכחים בעת השפיכה אומרים את הפסוק ביחזקאל לו, כה: וַיִּדְבַּרְתִּי עֲלֵיכֶם מֵים טְהוֹרִים וַיִּטְהַרְתֶּם מִכָּל טְמֵאוֹתֵיכֶם וּמִכָּל גִּלּוּלֵיכֶם אֲטַהַר אֶתְכֶם: בכמה מקומות החזיק שמש החברה לוח ובו רשום הפסוק הזה. יש שנהגו לאמרו שלוש פעמים, ולסיים את האמירה לפני גמר השפיכה.

יש אומרים עוד את פסוקי ויקרא ח, יב; כ, ז: ויצק משמן המשחה על ראש אהרן וימשח אתו לקדשו: והתקדשותם והייתם קדשים כי אני יי אלהיכם: מלבד פסוקים אלה אין לומר ברייתות ומאמרי חז"ל בעניני טהרה, שלא לומר דברי תורה בפני המת.

בגמר הטהרה, מניחים את הנפטר על גבו על קרש טהרה שני יבש, אחר ששטחו עליו סדין נקי ויבש, ובו מקנחים את הלחלוחית ומנגבים אותו בזהירות. לצורך ניגוב הגב, מטים את גופו לימין ולשמאל כמו בשעת הרחצה. פצעים זבים דם, חובשים בזהירות. מקפידים שהגוף לא יתגלה במהלך הניגוב.

ביום טוב משתמשים לניגוב בסדינים אחדים, כדי לא לבוא לידי חשש שחיטה. אחר הניגוב מסרקים את שער הראש והזקן, כפי שהורגל הנפטר בחייו. אם נשרו שערות, מניחים אותן בתוך הארון או בתוך המצנפת העתידה לבוא על ראשו, ואחר הסירוק בודקים היטב את המסרק אם לא נותרו בו שיירי שער. כל מה שנשמט מן הנפטר אחר הטהרה, כגון אגדים ותחבושות, מוכנס לתוך ארון הקבורה.

מותירים בפי הנפטר את שיניו התותבות, אם היו בפיו בשעת יציאת נשמה. יש שמסירים אותם אם נשרו מפיו במהלך הטהרה ואף אין מניחים אותם עמו בארון.

יש הנוטלים ביצה מקושקשת מעורבת ביון, ומזלפים אותה על ראש הנפטר אחר הטהרה. אחר הטהרה מייבשים את קרש הטהרה וכן את הריצפה עליה זרמו מי הטהרה. אין מהפכים את קרש הטהרה לצדו השני, מפני הסכנה.

אין משאירים את המת במקום שטיהרוהו, ומניחים אותו כנגד פתח הבית מבפנים, מפני הסכנה. טהרת אשה נעשית על ידי 'חברה קדישא' של נשים, בלא נוכחות אף איש. נידה אינה משתתפת בטהרה בימי שפיעה, אבל משתתפת בימי ספירת שבעה נקיים. אם המטהרות זקוקות להדרכה, מותר לאחד מאנשי 'החברה קדישא' להמצא בסמיכות מקום, כדי למסור מידע נחוץ.

נפטר שמצב גופו אינו מאפשר עשיית טהרה, עוטפים אותו בסדין וכך הוא מוכנס לארון הקבורה, כשהתכריכים מונחים לצדו.

הלבשה

האנשים שטיהרו את הנפטר מלבישים אותו בתכריכים. אחר הטהרה מניחים את הנפטר על שולחן הטהרה, מכוסה בסדין בצניעות, ומלבישים אותו בזהירות תוך הקפדה שלא יכנס דבר ממלבושיו לתוך פיו.

הלבשת התכריכים נעשית בהדרגת זקן הנוכחים מאנשי 'החברה קדישא', העומד במהלך כל ההלבשה למראשות הנפטר. הלה חובש לנפטר את **המצנפת**, כשהתפר בצד האחורי, ובמצנפת זו מכסים גם את העיניים. לכהן חובשים שתי מצנפות. בעת חבישת המצנפת יש אומרים את הפסוקים בזכריה ג, ה; ישעיהו נט, יז; ויקרא ח, ט; שיר השירים ז, ו: ואמר ישימו צניף טהור על ראשו וישימו הצניף הטהור על ראשו וילבשוהו בגדים ומלאך יי עמד: וילבש צדקה פשרון וכובע ישועה בראשו: וישם את המצנפת על ראשו וישם על המצנפת אל מול פניו את ציץ הזהב גזר הקדש פאשר צנה יי את משה: ראשו עליך פפרמל ודלת ראשו פארגמן מלך אסור ברהטים: המשך ההלבשה נעשית בזוגות, לפי הותק בחברה קדישא.

אחר 'המצנפת', באים ה'**מכנסים**' המכונים גם 'בתי השוקים'. וכך עושים, מכניסים תחילה רגל ימין, אחר כך רגל שמאל. בלבישת המכנסים יש אומרים את הפסוקים בויקרא טז, ד; ישעיהו סב, ג; שם, סא, י: פתחת בד קדש ילבש ומכנסי בד יהיו על פשרו ובאבגט בד יחגר ובמצנפת בד יצנף בגדי קדש הם ורחץ במים את פשרו וילבשם: והיית עטרת תפארת ביד יי וצינף מלוכה בכף אלהיך: שוש אשיש ביי תגל נפשי באלהי פי הלבישני בגדי ישע מעיל צדקה יצטני פחתן יכהן פאר וכפלה תעדה כליה: וממשיכים להלביש.

גרביים. בני הנפטר וקרוביו נוהגים לגרוב את הגרביים, ובהזדמנות זו הם מבקשים מחילה מהנפטר ('מחילה פראיין'). במידה ואין שם בנים או קרובים, או שאינם רוצים לעשות זאת, גורב את הגרביים אחד מאנשי 'החברה קדישא'. מקפידים לגרוב את רגל ימין תחילה.

'**כתונת**' (חולצה). בלבישת הכתונת מכניסים תחילה את הזרוע הימנית ולאחריה את השמאלית, ולבסוף מעבירים את החולצה עצמה מעל הראש.

'**סארגנס**' שנתפר מחדש. השרוכים הנמצאים בתכריכים אינם נקשרים, אלא נכרכים סביב. '**סארגנס**' שלבש בחייו. מעל התכריכים החדשים, מלבישים אותו גם את ה'סארגנס' שלבש בשעת התפילה בימים-הנוראים. בחייו השאירו ב'סארגנס' מקום בלתי תפור, ואת זה תופרים עכשיו, על גופת המת. יש המוסיפים **צווארון** לנשואים **ומטפחת צוואר** לפניו.

הטלית והחגורה מוצמדים לנפטר רק בהכנסתו לארון. בקהילות אחדות היו צורות הלבשה אחרות.

אשה שנפטרה באמצע הריונה, נוהגים לשים סדין לרגליה בתוך הארון. תינוק פחות מבן שנה, נכרך בארבעה חיתולי פשתן, באופן הבא: בחיתול הראשון כורכים את הגוף שתחת גובה הזרועות עד מעל הרגלים, כך שהראש, הצוואר והזרועות נשארים חופשיים. את החיתול השני מקפלים בצורת משולש, ומכסים בו את הראש והצוואר. החיתול השלישי, מקופל גם הוא בצורת משולש, ומניחים אותו כמו מטפחת-צוואר מתחת לעורף, ובשתי קצותיו הקדמיות כורכים את הכתפיים והזרועות. כרוך באופן זה מניחים את התינוק בתוך ארון קטן. החיתול הרביעי והאחרון משמש כסדין של 'פולדער'. תינוק קטן מבן שלושים יום (נפל), נכרך בשלשה חיתולים, כנ"ל, ומניחים אותו בקופסה.

הכנסה לארון ('איינלעגען')

מציבים את ארון הקבורה על המטה שעליה הוא נישא, כשצד הרגלים הוא לכיוון הפתח. לפני שהנפטר מוכנס לארון, מכניסים לתוכו תחילה את הטלית, אחר כך את הסדין מפתן 'פולדער' המשמש כשכמיה לכתפים, כשתפריו כלפי חוץ, ואת החגורה הקלועה. לאחר מכן מכניסים את הנפטר בעדינות, מושכב על גבו ופניו כלפי מעלה. החגורה תחת הזרועות נכרכת סביב המותניים ובאמצע נמתחת שלוש פעמים לקשר הניתן להתרה בקלות. את שני קצוי החגורה מניחים על ה'סארגנס', בצורה של 'ש'. קפלי השרוולים וקפל אחד של ה'סארגנס' נמשכים אל בין הבוהן והאצבע. יש שנהגו להניח את ידי הכהן הנפטר, בתנוחת פרישת כפים כבשעת ברכת כהנים. את הסדין ('פולדער') מטילים על כתפי הנפטר כמו מעיל, ואת כנפותיו העליונות מניחים כלפי פנים, ואז מכסים את הנפטר, עם ה'פולדער' והטלית כאחד, מעל ראשו, אם כך לבש את הטלית בימי חייו, אמנם באופן שהפנים נשארים מגולים. אם בחייו לא הורגל להתפלל בעטוף הטלית על הראש, אז גם במותו אין עוטפים את ראשו בטלית. אם משתמשים בטלית חדשה, אין תופרים לה עטרה. אם יש על הטלית דבר מה העשוי מזהב או כסף, יש להסירו.

בכנף הטלית הימנית התחתונה מסירים את הציצית, ותחתיה מניחים ציצית חדשה בזווית הימנית התחתונה של הארון. כנף הטלית חסרת הציצית נמשכת חזרה באופן שהיא תלויה מן הארון וחוצה, בין הגולל (מכסה הארון) והדופן, ונשארת גלויה. (בארץ ישראל פשט מנהג שאין קוברים עם טלית, שנועדה להקיף את המת בקדושה, כי אדמתה אדמת קודש).

את קפלי ה'סארגנס' (קיטל) שעל היד עושים בצורת ש-ד-י, וקושרים אותה עם הציצית. נוהרים שלא יתחב מה'סארגנס' משהו אל תוך הפה.

כאשר מניחים את הנפטר בארון, יש אומרים את הפסוקים בשמות מ, כ-כא, לד: וַיִּקַּח וַיִּתֵּן אֶת הַעֲדוּת אֶל הָאָרֶץ וַיִּשֶׂם אֶת הָאָרֶץ וַיִּתֵּן אֶת הַפְּרִתָּהּ עַל הָאָרֶץ מִלְמַעְלָה: וַיָּבֵא אֶת הָאָרֶץ אֶל הַמִּשְׁכָּן וַיִּשֶׂם אֶת פְּרִכַת הַמִּסְפָּה וַיִּסֹּף עַל אֲרוֹן הָעֲדוּת פְּאֶשֶׁר צָנָה יְיָ אֶת מִשְׁחָה: וַיִּכֶס הָעֵצִים אֶת אֹהֶל מוֹעֵד וַיִּכְבְּדוּ יְיָ מִלֵּא אֶת הַמִּשְׁכָּן: כאשר מונח המת בארון מותחים את רגליו ישר, מניחים את זרועותיו בצדיו ושמים את אגודלו תחת אצבעותיו המקופלים לתוך כף היד. אם אלה אינם נשארים בתנוחה זו, אזי כורכים את האגודל עם האצבעות בציצית או גם בשרוולי ה'סארגנס'. ה'סארגנס' עצמו נמתח למטה עד לרגלים.

בגדים, מצעות ודומיהם הרוויים דם, מניחים בקרקע הארון הריק, ונקברים עם הנפטר. אם נפטר בעת ניתוח כריתת אבר, מניחים בארון את האבר הכרות לצד גוף הנפטר באותו מקום בו היה צמוד בחיים.

לפני סגירת הארון, מבקשים המלבישים מחילה מהנפטר, שלא נעשה דבר כלשהו שלא כשורה ושלא לכבודו. כגון: פְּלוֹנִי בִּי רַב פְּלוֹנִי, הִנְנִי מְבַקֵּשׁ מִמֶּךָ מַחִילָה, תְּחַלֶּה מִהַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא וְאַחַר כֵּן מִמֶּךָ. אם גְּרַמְנִי לְךָ כָּל רַע בְּחַיֶּיךָ אוּ בְּעֵת עֲשִׂית הַטְּהָרָה, מְחַל לְנִי.

אחר הנחת הנפטר בארון, מכסים את הארון בסדין שחור, ומפנים את צד רגליו אל הפתח ממנו עתיד הוא לצאת. יש המקפידים שהארון לא יוצב במקום בו שכב הנפטר לפני הטהרה.

מניחים את הגולל על הארון, אך קצת משוך לאחור, כדי שפני הנפטר ישארו גלויים, פתיחה זו מכסים בשקית עפר או בד נקי. אם הכינו שלט עם שם הנפטר, שמש החברה קדישא' מצמידו לארון לפני נשיאתו.

טהרת הרוג ויולדת

נפטר שהוא במצב כזה שאין אפשרות לערוך לו טהרה, כאשר דם זב הימנו בעת מותו, כורכים אותו בסדין, מכניסים אותו לארון כמות שהוא, ומניחים בארון לצדו את התכריכים, לפי סדר לבישתם. חובשים לו מצנפת וגורבים לו גרביים אם קיימת האפשרות לכך.

בגדים, מצעות, שטיחים ודומיהם, רוויי דם שזב סמוך למיתה או במהלכה, חותכים מהם את החלק בו נמצא הדם, ומניחים חלקים אלה ברצפת הארון הריק, ונקברים עמו.

עצמים קשים צרורי דם, עוטפים אותם בנייר, ומניחים אותם על גב הארון בעת הכנסתו לקבר. הרוג שנמצא, נקבר כמו שמצאוהו, עם בגדיו והדם הצרור בהם, בלא תכריכים, ואף את מנעליו אין חולצים, ונותנים בכל אחת מידי סכין חדשה בעלת קת שחורה, חוד הסכין ביד, והקת מופנית כלפי מעלה. מכסים אותו בסדין כשאר מתים.

יולדת זבה דם, אין מטהרים אותה, אלא מלבישים אותה בתכריכים, וכופרים את הארון בכופר, כדי שלא יזובו דמיה בקבר, וכל בגדיה או כלי מטתה שנדבק בהם מדמה, צריך לקבור עמה.

יולדת שנפטרה וגם התינוק שלה מת, מניחים את התינוק בארון שלה, למרגלותיה בצד ימין. אף שלשאר מתים לא נהגו לעשות ארון שלם, להרוגים ויולדות, הזבים דם, עושים ארון שלם, ומורחים במידה גדושה גבס או סיד לח בצד הפנימי של הארון על החורים והסדקים, כדי למנוע זיבת דם ונוזלים מגופם.

בקשת מחילה ('מחילה פראיין')

נהגו לבקש סליחה מהנפטר אחר הטהרה ולפני הלויה. מעמד זה מכונה 'מחילה פראיין', כלומר, בקשת מחילה. משאירים סדק פתוח במכסה הארון למרגלות הנפטר, קרובים וידידים נעמדים, בזה אחר זה, למרגלות הארון, וכל אחד מהם בתורו אוחז בבוהן הנפטר ומבקש הימנו סליחה על צער ועוול שגרם לו בימי חייו ביודעין או שלא ביודעין. כגון: פִּלוֹנִי ב"ר פִּלוֹנִי הִיָּקֵר, הִרְיִנִי מִבְּקֶשׁ מִמֶּךָ מְחִילָה, אִם גְּרַמְתִּי לְךָ צָעַר פְּלִשְׁהוּ, אָנָּה מְחַל לִי אֶתָּה תְּחִלָּה, וְאָז אוֹכַל לְזָכוֹת לְמַחִילַת הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא.

בני החברה קדישא' מבקשים לפני הטהרה מחילה מנפטר שהיה חבר בחברתם. עושים זאת מיד כאשר מניחים אותו על דף הטהרה, לפני הפשטתו. בני החברה נעמדים סביב דף הטהרה, זקן החברה למרגלותיו, תופס את בוהן רגלו של הנפטר, ואומר את הנוסח הנהוג. לאחר מכן פוסעים הנוכחים שלושה פסיעות לאחור, לרמז שהאחדות שהיתה קיימת עד כה, נפסקה. בעת הלבשת התכריכים בני הנפטר שמים על רגליו את הגרביים, וזו הזדמנות עבורם לבקש ממנו 'מחילה'.

שיעור המתנה לפני קבורה

אין קוברים בעלות השחר, אלא לאחר יציאת בית הכנסת. חיפזון בקבורה נחשב לבזיון המת, בפרט אם קוברים אותו בבהילות עוד לפני שנתקרה גופו. אף אם נפטר לפני כניסת שבת, העדיפו רבותינו להמתין עד יום ראשון ולקבור אותו בדרך כבוד.

תקנה ישנה היתה בפפד"מ שלא להוציא את המת מהבית לצורך קבורה עד שעברו שלוש שעות מפטירתו. בוורמיישא היתה התקנה שלא יתחילו את הטהרה עד שעתיים לאחר פטירתו.

יש יחידים שציוו להמתין יומיים עד לקבורתם, ולא נהגו כן אלא כאשר הייתה גזירת השלטונות להמתין יומיים או שלושה עד לקבורה. ברוב המקומות הללו, נהגו לטהר את המת ולהלבישו סמוך ליום המיתה ולהניחו בארון קבורתו ושם להשהותו עד שעת הוצאתו.

לויה

בקהילות אחדות הכריזו בשחרית אחר התפילה על לוויה המתקיימת באותו יום. בלוית אדם גדול, מכריזים על סגירות כל החנויות במהלך הלויה.

אם אירעה קבורה בערב שבת או ערב יום טוב, מאחרים את תפילת המנחה באותו יום בחמש או עשר דקות.

בלוויה אומרים מזמור מט ('שמעו זאת כל העמים'). לא נהגו להיעצר ליד בתי כנסיות ובתי מדרשות כדי שבני הנפטר יאמרו קדיש, שהאונן אסור בתפילה ובעניית 'אמן' לפני גמר הקבורה, ואף אחרים אינם אומרים קדיש, ובודאי לא תוך ד' אמות של המת.

נושאים את הנפטר לבית הקברות. נשיאת הארון נחשבה מאז ומתמיד לכבוד, שהיה מנת חלקם של בני החברה קדישא', שעסקו בכל עניני הנפטר בהתנדבות.

אנשי החברה קדישא' הולכים לפני המיטה.

לפי המקובל מרבתינו הראשונים הבנים הולכים אחר מיטת אביהם, יחד עם שאר הקרובים שהולכים ראשונה אחר הארון. בלויה נהוג היה לפנים בישראל שהאבלים מעטפים ראשם עיטוף אבלים, והבן משתתף קמעה בנשיאת הארון של אביו או אמו.

אם העיטוף נעשה בטלית, אזי מתעטף האבל בבית הקברות לפני צידוק הדין, ופושטו לפני ההליכה אל הקבר, משום לועג לרש. בדורות עברו עשו עיטוף במטרון, כיסוי ראש הנקרא 'אבל-קאפ', שהיה בגד שחור סביב הראש ותלוי לאחוריו עד אציליו. את החלק התלוי של כיסוי ראש זה, היו כורכים סביב הצוואר, הסנטר והאף, בדומה לעטיפת ישמעאלים שהעינים גלויות אך הפנים מכוסות. כאשר היו מתעטפים בכיסוי זה בבית הקברות, הניחוהו עד בואם אל ביתם.

בדורות האחרונים, על פי תורת האריז"ל, היו יחידים שציוו על יוצאי חלציהם שלא ילכו אחרי מיטתם. אך הרוב החזיק במנהג המקובל לשתף את הצאצאים בלויה, משום יקרא דחיי ויקרא דשכבי. (אכן, כדי

למנוע מהרוחות והמזיקין להשתתף בלויה, היו מקצת מהנוטים למות שאמרו נוסח תפילה מיוחד להניס את המזיקין מעצמם אחר הפטירה שנדפס ב'יקצור מעבר יבק' וכיו"ב. ויש בודדים שהורו לבניהם לא ללכת או ליסע אחר הנפטר, אלא להקדים וללכת לבית הקברות לפני מסע הלויה).

בלוית אדם גדול, צועדים תלמידים מאחורי האבלים ובידיהם כתביו.

מרימים את המטה שלאורך שני צדיה מוטות ארוכים ועליה מונח הארון, ונושאים אותה על הכתפיים. בתחילת הלויה בעת הרמת המיטה, יש מן הנושאים שאומרים את הפסוקים הבאים מדברי הימים-ב ה, ד,

ז-ח, וישעיהו ו, ב: וַיָּבֵאוּ פֶּלֶא וְשָׂרָא לְיִשְׂרָאֵל הַלְוִיִּם אֶת הָאָרוֹן: וַיָּבִיאוּ הַכֹּהֲנִים אֶת אָרוֹן בְּרִית יְיָ אֶל מְקוֹמוֹ אֶל דְּבִיר הַבַּיִת אֶל קֶדֶשׁ הַקְּדָשִׁים אֶל תַּחַת כְּנָפֵי הַכְּרוּבִים: וַיְהִי הַכְּרוּבִים פְּרָשִׁים כְּנָפֵים עַל מְקוֹם הָאָרוֹן וַיִּכְסּוּ הַכְּרוּבִים עַל הָאָרוֹן וְעַל בְּדִיו מִלְמַעְלָה: שָׂרְפִים עֲמָדִים מִמַּעַל לוֹ שֵׁשׁ כְּנָפִים שֵׁשׁ כְּנָפִים לְאַחַד בְּשֵׁתִים יְכֶסֶה פָּנָיו וּבְשֵׁתִים יְכֶסֶה רַגְלָיו וּבְשֵׁתִים יַעֲרֹף:

הנשים הולכות מאחורי האנשים, ומקדימות לצאת מבית הקברות לפני האנשים. בכמה מקומות נשים אינן מלוות לתוך בית הקברות. בוורמיישא בעת היציאה מבית הקברות נהגו האנשים להפוך פניהם לצד

הכותל, כאשר הקדימו הנשים לצאת. בדורות האחרונים יש מקומות בהם הנהיגו שנשים אינן מלוות את הנפטר לבית הקברות.

הסעת ארון הנפטר על כרכרת מתים, התחדשה בערים הגדולות בדורות האחרונים, בהסכמת גדולי ישראל, וזאת משום שבתו הקברות החדשים היו מרוחקים ממרכזי הערים. בצדי הכרכרה יש שרשמו פסוקים כמו תהילים לא, ו: בְּיָדְךָ אֶפְקֵיד רוּחִי פְּדִיתָ אוֹתִי ה' א-ל אֲמַת: ישעיהו כה, ח: בְּלַע הַמָּוֶת לְנִצְחָה וּמָחָה ה' אֱלֹהִים דְּמָעָה מֵעַל כָּל פְּנִים: ישעיהו נח, ח: וְהִלַּךְ לְפָנֶיךָ צְדָקָךָ כְּבוֹד ה' יִצְסָפֶךָ: בכמה מקומות היו הסוסים נושאי הכרכרה עטופים בדים שחורים.

יש שנמנעו משימוש בכרכרה, מחשש חוקות הגוי. בכמה מקומות הונהגה בעת החדשה תהלוכת לוויה מאורגנת בטורים מסודרים וביגוד שחור טקסי, גם זו נחשבה לחידוש מפוקפק.

גבאי החברה קדישא גובים צדקה מהמשתתפים בלויה, בקופסת צדקה, אותה מציבים אחר כך גם בבית האבלים.

רבים השתדלו ללוות את הנפטר עד בית הקברות, שהיה מכונה 'בית עולם', 'בית החיים', 'בית הקברות', 'גוט-אורט' או 'דאס גוטע אורט' ('מקום טוב' או 'המקום הטוב'). הגיע הנפטר לבית הקברות בכרכרה, מוציאים הימנה את הארון, מניחים אותו על גבי אלונקה מיוחדת, ומכסים אותו בבד שחור. האבלים צועדים בראש המלווים, למרגלות הארון.

מי שלא היה בבית הקברות במשך שלושים יום, אומר את הברכה 'אשר יצר אתכם' (ראה להלן).

קריעה לפני קבורה

בבית הקברות מכניסים את הנפטר אל תוך הבית המיועד לאסיפת הקהל בלויה ולטהרת נפטרים ממקומות רחוקים, הוא 'בית צידוק הדין' (המכונה גם 'בית הצור תמים', 'מטהר הויז', 'מטהר הויזוכן', 'טהור הויז'). מציבים את הארון על שולחן הטהרה, ספסל אבן המכונה 'מטהר שטיין'.

אם האבלים כהנים, מניחים את הארון בחצר תחת כיפת השמים. בבתי קברות אחדים בנו בדורות האחרונים את בית צידוק הדין, עם סדק הפרדה בתיקרה רחב כעשרה סנטימטר מקיר לקיר, או גג נפתח בחלקו, כדי שהכהן יוכל לעמוד מול הנפטר באגף שאליו אין טומאת המת מגיעה.

אם לא קרע האבל בעת יציאת הנשמה, הריהו קורע עתה. אנשי הח"ק מפנים את תשומת לב האבל, שילבש בגד שניתן לקורעו. בשעת הקריעה פותחים את הארון לדקות אחדות. איש אחר מסייע לאבל, בידו סכין הפוך, הקת לכיוון האבל, והלהב בידו, וחותר מעט בבגדים העליונים מול החזה, והאבל מרחיב את החתך לקריעה של טפח כלפי מטה. אין קורעים את הגופיה. אַבְלָה מקבלת סיוע זה מאשה. היא מכסה את מקום הקריעה בצעיף או מטפחת. אם אין בידה, הריהי מהדקת את הקריעה בסיכה.

על אב או אם קורעים בשמאל החזה, ועל אח או אחות, בן או בת, קורעים בצד ימין. אין קורעים על ילד שלא מלאו לו שלושים יום.

הן קטן והן קטנה אינם קורעים עד שיהו בני י"ב שנה ויום אחד.

אין האבלים מברכים בעת קריעה זו, ובמקצת קהילות מברכים.

ביום טוב אין קורעים, ובחול המועד קורעים רק על אב ואם. על שאר קרובים ממתנינים בקריעה עד אחר יום טוב.

בגמר הקריעה, בודקים אם הנפטר שוכב בתנוחה ישרה, וסוגרים את הארון.

צידוק הדין

אחר הקריעה האבל מתחיל בקול רם לומר צידוק הדין, והקהל אומר עמו בקול רם:

הצור תמים פָּעֵלוּ כִּי כָל דְּרָכָיו מִשְׁפָּט אֵל אֲמוּנָה וְאֵין עוֹל צְדִיק וְיִשָּׁר הוּא: הצור תמים בְּכָל פֶּעַל. מִי יֹאמֵר לוֹ מָה תִּפְעַל. השליט בְּמִטָּה וּבְמַעַל. מִמִּית וּמִחַיָּה מוֹרִיד שְׁאוֹל וְיֵעַל: הצור תמים בְּכָל מַעֲשֵׂהוּ. מִי יֹאמֵר לוֹ מָה תַּעֲשֶׂה. הַאוֹמֵר וְעָשָׂה. חֶסֶד חֲנֻם לְנוֹ תַּעֲשֶׂה. וּבְזָכוֹת הַנֶּעֱקָד כָּשָׂה. הַקְּשִׁיבָה וְעָשָׂה: צְדִיק בְּכָל דְּרָכָיו הַצּוֹר תָּמִים. אַרְבָּע אַפִּים וּמְלֵא רַחֲמִים. תָּמַל נָא וְחוּס נָא עַל אֲבוֹת וּבָנִים. כִּי לֹךְ אֲדוֹן הַסְּלִיחוֹת וְהַרְחֵמִים: צְדִיק אַתָּה ייִ לְהַמִּית וּלְהַחַיֹּת. אֲשֶׁר בְּיָדְךָ פְּקֻדוֹן כָּל רוּחוֹת. תְּלִילָה לְךָ זְכוּנָנוּ לְמַחֲוֹת. וְיִהְיֶה נָא עֵינֶיךָ בְּרַחֲמִים עָלֵינוּ פְּקֻחוֹת. כִּי לֹךְ אֲדוֹן הַרְחֵמִים וְהַסְּלִיחוֹת: אָדָם אִם בֶּן שָׁנָה יִהְיֶה. אוֹ אֶלֶף שָׁנִים יִחַיָּה מָה יִתְרוֹן לוֹ, כְּלֵא יִהְיֶה יִהְיֶה: בְּרוּךְ דֵּין הָאֱמֶת מִמִּית וּמַחַיָּה: בְּרוּךְ הוּא. כִּי אֱמֶת דֵּינוֹ. וּמְשׁוֹטט הַפֶּלַע בְּעֵינָיו. וּמְשַׁלֵּם לְאָדָם חֲשׁוֹנוֹ וְדֵינוֹ. וְהַפֶּלַע לְשִׁמּוֹ הוֹדִיָּה יִתְנוּ: יְדַעְנוּ ייִ כִּי צָדֵק מִשְׁפָּטְךָ. תִּצְדֵּק בְּדַבְּרֶךָ וְתִזְכָּה בְּשִׁפְטֶךָ. וְאֵין לְהַרְהֵר אַחַר מִדַּת שִׁפְטֶךָ. צְדִיק אַתָּה ייִ וְיִשָּׁר מִשְׁפָּטֶיךָ: דֵּין אֱמֶת. שׁוֹפֵט צָדֵק וְאֱמֶת. בְּרוּךְ דֵּין הָאֱמֶת. שֶׁכָּל מִשְׁפָּטֶיךָ צָדֵק וְאֱמֶת: נִפְשׁ כָּל חַי בְּיָדְךָ. צָדֵק מְלָאָה יִמֵּינֶיךָ וְיָדְךָ. רַחֵם עַל פְּלִטַת צֵאֵן יְדְךָ. וְתֹאמַר לְמַלְאָךְ הַרְף יְדְךָ: גִּדְלֵה הַעֲצָה וְרַב הַעֲלִילָה. אֲשֶׁר עֵינֶיךָ פְּקֻחוֹת עַל כָּל דְּרָכֵי בְנֵי אָדָם. לַחַת לְאִישׁ כְּדַרְכָּיו וּכְפָרֵי מַעֲלָלָיו: לְהַגִּיד כִּי יִשָּׁר ייִ צוּרֵי וְלֹא עוֹלָתָה בּוֹ: ייִ נִתַּן וְיִי לְקַח. יְהִי שֵׁם ייִ מְבָרָךְ: וְהוּא רַחוּם כִּפְרוּ עוֹן וְלֹא יִשְׁחִית וְהַרְבֵּה לְהַשִּׁיב אָפוֹ וְלֹא יַעִיר כָּל חַמָּתוֹ:

ביום טוב אין אומרים צידוק הדין, ומוליכים את הארון משער בית הקברות עד הקבר, בלא הפסק, בלא תפילה, בלא קדיש ובלא 'שורה'.

בערב שבת אחר חצות, בערב יום טוב כולו, וכן בשאר ימים שאין בהם תחנון, כולל תשעה באב, מניחים את מיטת הנפטר על שולחן הטהרה רק לרגע קט, ואומרים צידוק הדין בלחש תוך כדי הליכה בדרך אל הקבר.

צידוק הדין אומרים ביום ולא בלילה.

יש שאינם אומרים צידוק הדין בקבורת ילד שלא מלאה לו שנה. בקבורת ילד שעדיין לא נימול, חותכים את הערלה בעזרת חתיכת זכוכית או אבן חדה, כאשר ארונו ניצב פתוח על שולחן הטהרה, לאחר מכן עוטפים שוב את הנקבר, ונוהגים בה כרגיל. את הערלה אין מניחים בארון, אלא בתוך הקבר למרגלות הארון. אחר אמירת צידוק הדין, יש עורכים הספד, ורק לאחריו נושאים את הנפטר אל קברו. אבל כהן אינו הולך אל הקבר בשעת הקבורה, וממתין ליד בית צידוק הדין.

הכנסת עפר לתוך הארון

בסיום צידוק הדין נושאים את הנפטר אל מקום קברו. בדרך זו יש המניחים את הארון פעמיים על הקרקע, ויש המניחים אותו שלוש או שבע פעמים. בכל פעם מסירים את הידים לחלוטין מהמטה. העמדה זו על הקרקע אינה נעשית בימים שאין אומרים בהם צידוק הדין. מניחים את הארון בצד הקבר, מסירים את הסדין השחור, מתירים את קשרי המטה מהארון, מניחים אותו על הקרקע, ופותחים אותו. יש מקומות בהן הקריעה נעשית עתה.

זקן הח"ק דקברנים ממלא לתוך שקית שלושה אתים מן העפר הנערס מתוך הקבר חוצה, ויש הנותנים גם לקרובי הנפטר להכניס מעט מהעפר הזה לתוך השקית. הזקן קושר את השקית במקום פתיחתה, ומניח את השקית מתחת לראש הנפטר. לפי מנהג וורמיישא הנשים הן שממלאות את השקית בעפר, והאנשים לוקחים אותה מידיהן ושמים אותה מתחת לראש המת. אם הנפטר היא אשה, הנשים בעצמן מניחות את השק מתחת לראשה.

אם נפתחו עיני הנפטר, סוגרים אותם בעדינות. זקן אנשי הח"ק דגמ"ח שופך עפר ארץ ישראל על פני הנפטר והחזה שלו. אם פי הנפטר פתוח, מחזקים אותו בשתי אצבעות, כדי שלא יפול עפר לתוכו. יש השופכים גם על מקום ברית קודש.

נזהרים שכנף הציצית הפסולה תמשיך לצאת מתוך הארון, תלויה מעל אחד הדפנות. בקבורת אשה, מילוי עפר הקבר והנחתו תחת הנפטר, וכן זריית עפר ארץ ישראל, נעשית על ידי נשות ה'חברה קדישא' דנשים.

לפני הקבורה קובעים את מכסה הארון, הגולל, במסמרי עץ. מוסרים ארבעה מסמרים לזקן אנשי הח"ק דגמ"ח, וארבעה הנוספים לזקן אנשי הח"ק דקברנים. מחזקים את המסמרים בעזרת אבן ולא פטיש. מחזקים את הגולל, בכך שמחברים אותו לארון. תוקעים מסמרים בשני צדי אורך הארון, ומתחילים לימינו למעלה. בכל צד תוקעים ארבעה מסמרים. תוקעים בכל מסמר תקיעה המכניסה אותו כדי שלושת רבעי אורכו, באופן שמקצת המסמר עוד בולט החוצה. קרובי הנפטר אינם תוקעים מסמרים. ביום טוב נעשית תקיעת המסמרים על ידי גוי, והלה לשם שינוי משתמש באבן במקום בפטיש.

חלקת קבר

במידת האפשר קוברים בני משפחה בסמיכות מקום זה לזה. אשה נקברת אצל בעלה או אצל אבותיה. בבתי קברות אחדים בדרום גרמניה קברו נשים בשורות נפרדות משורות האנשים. כהנים נקברים בסמיכות לחומת בית הקברות, באופן שקרוביהם יוכלו לצפות בהם מבחוץ, אם בפריצת חלונות בחומה, או בהתקנת מדרגה מוגבהת בצד החיצוני של החומה לעמידה המאפשרת לצפות מעל החומה.

יולדת נקברת סמוך לחומת בית הקברות. בכמה בתי קברות הוקצתה חלקה מיוחדת לרבנים, חלקה נפרדת לנרצחים ('קדושים פלאץ') וחלקה בפני עצמה לילדים ('קינדר פלאץ'). אין נוטעים עצים, פרחים וצמחי נוי בבית קברות. עשבים הגדלים מעצמם בבית הקברות, מותר למכרם ולהשתמש במעותיהם לצורכי בית הקברות.

קבורה

בקהילות הותיקות היתה 'חברה קדישא' דקברנים' ממונה על חפירת הקבר ומעשה הקבורה. תיכף עם הוודע דבר הפטירה, עליהם להיות מוכנים לעשות את מצוותם ולבוא בזריזות לבית הקברות לחפירת הקבר. אין מתעסקים בחפירה שני אנשים בבת אחת, אלא בזה אחר זה, זה נכנס וזה יוצא, אם לא שהשעה דחוקה ובהולה.

במקצת מקומות נהגו לפני הכנסת הארון לקבר, להשליך מנעול אל תוך הקבר ולאבד את המפתח שלו. כאשר הארון סגור לגמרי, מורידים אותו אל הקבר על ידי ארבעה אנשי ח"ק באמצעות שני חבלים או שתי חגורות, באופן שמניחים את הראש לכיוון מערב ואת הרגלים למזרח כיוון ארץ ישראל. יש מקומות בהם נהגו להניח את ראש המת לצד צפון ורגליו לצד דרום. לפני הורדת הארון לקבר, מסירים מעליו את המפה השחורה.

בשעת הורדת הארון אל הקבר, יש נוהגים לומר את הפסוק בבראשית כה, ו: וְלִבְנֵי הַפִּילֹגִישִׁים אֲשֶׁר לְאַבְרָהָם נִתַּן אַבְרָהָם מִתּוֹת וַיְשַׁלְחֵם מֵעַל יִצְחָק בְּנוֹ בְּעוֹדוֹנוֹ חַי קְדָמָה אֶל אֶרֶץ קְדָם: יש שחוזרים על פסוק זה ג' פעמים. את המטה עליה נשאו את הארון אל הקבר, מהפכים פעם אחת בלבד. יש נהגו להפוך את המטה שלוש פעמים, ויש המקפידים להפוך את המטה בכיוון המתרחק מהעיר. אחר הורדת הארון אלי קבר, העומדים מסביב זורקים עפר אל הקבר, כל אחד מהם שופך עפר באת שבידו שלוש פעמים, ובמקצת קהילות זורקים שבע פעמים. האבלים הם הראשונים הזורקים עפר על הארון, הבנים לפי סדר לידתם, אחריהם קרובי המשפחה, ולבסוף שאר הנוכחים. אין מעבירים מיד ליד את האת לזריקת העפר, אלא זה מניח וזה נוטל, ואין מכינים עפר על האת ליתן בידי הזורק אל הקבר. כאשר מתמלא הקבר כדי מחציתו בערך, תוקעים למראשותיו שלט הנושא את שם הנפטר ויום פטירתו (או פרטים מזהים אחרים כגון מספר חלקת הקבר כפי שמופיע בספרי ה'חברה קדישא'). אנשי הח"ק דקברנים מסיימים את המלאכה, צוברים את שארית העפר ועושים מעליו תל. תל זה, המכונה 'צורת קבר', מחודד למעלה, נערס רחב יותר לצד הראש, וצר יותר לצד הרגלים. אין יוצאים את בית הקברות לפני גמר עשיית 'צורת הקבר'. ביום טוב אנשי הח"ק מורידים את הארון אלי קבר, וכל היתר נעשה בפיקוחם על ידי נכרים. גוונים ספרי תורה ותפילין בקברו של רב קהילה או ראש ישיבה, לצד ראשו, בתוך קדירה חדשה שמניחים בנקב מיוחד שבקבר.

בגמר הקבורה, נהגו אנשי ה'חברה קדישא' בכמה קהילות לומר תפילה לעילוי נשמת הנפטר: **יְהִי רְצוֹן לְפָנֶיךָ יי אֱלֹהֵי הַנְּשָׁמוֹת שֶׁתְּקַבֵּל נִשְׁמַת (פְּלוּנִי בֶן פְּלוּנִי) לְפָנֶיךָ בְּאַהֲבָה וּבְחַבְדָּה, וְתִשְׁלַח לוֹ (לָהּ) מְלֶאכֶיךָ הַטּוֹבִים לְהוֹלִיךְ נִשְׁמַתוֹ (נִשְׁמַתָּה) לְגַן עֵדֶן, כְּאֲשֶׁר שְׁלַחְתָּ מְלֶאכֶיךָ לְיַעֲקֹב אָבִינוּ, כְּמוֹ שֶׁכָּתוּב, וַיַּעֲקֹב הֵלֵךְ לְדֶרֶכּוֹ וַיִּפְגְּעוּ בוֹ מְלֶאכֶי אֱלֹהִים, וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב כְּאֲשֶׁר רָאם מַחְנֶה אֱלֹהִים זֶה וַיִּקְרָא שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא מַחְנֶה. וַתִּקְרָא בוֹ (בָּהּ) מְקַרָּא זֶה, וְקוּי: יי יְחַלִּפוּ כַח יַעֲלִי אָבִיר כְּנִשְׁרִים יָרוּצוּ וְלֹא יִיָּגְעוּ יִלְכוּ וְלֹא יִיָּעֲפוּ. וְתִנְהַג עִמּוֹ (עִמָּה) בְּחֶסֶד וּבְרַחֲמִים, וְתִתְעַנֵּג מִדְּשָׁן נִפְשׁוֹ (נִפְשָׁהּ) וּמִרַב טוֹב הַצָּפוֹן לְצַדִּיקִים. וְתִהִי נִשְׁמַתוֹ (נִשְׁמַתָּה) צְרוּרָה בְּצִרוּר הַחַיִּים עִם כָּל שׁוֹכְנֵי עֵפֶר הַשְּׁוֹכְבִים פֶּה עִם כָּל צַדִּיקִים וְצַדִּיקוֹת שֶׁבְּגֵן עֵדֶן, אָמֵן.**

אמירת 'א-ל מלא רחמים' בציבור, לאחר הקבורה או בכל זמן אחר, אינה מנהג אשכנז.

אין מתעכבים ומתמהמהים אצל הקבר אחר הקבורה.

לפני שעוזבים את מקום הקבורה, מניח כל אחד מן המלווים אבן קטנה על האדמה המכסה את הנפטר. האבלים על אב ואם חולצים מנעליהם בגמר הקבורה, לפני אמירת הקדיש, וכך הולכים לביתם. ביום טוב וחול המועד, אין חולצים. על שאר קרובים חולצים רק בבואם לביתם, ויש שחולצים לפני שעוברים בשורה, ונועלים שוב לצורך לכתם לביתם, ושם חוזרים וחולצים אותם.

קדיש אחר קבורה

כאשר הממונים על עשיית הקבר חוזרים אל קדמת בית הקברות, נאמר הקדיש שאחר הקבורה. קדיש זה, כמו כל פסוק ודבר תורה, צריך להיאמר במרחק של לפחות ד' אמות מהקברים, משום 'לועג לרש', ולכן נאמר בתוך בית צידוק הדין. כאשר יש מת אחר בבית צידוק הדין, או במקום שאין בית כזה, יאמר הקדיש מחוץ לכניסת בית הקברות. יש הנוטלים ידיהם לפני כניסתם לבית צידוק הדין. במקצת קהילות מקדימים לפני הקדיש את מזמור טז ('מכתם לדוד'). הקהל אומר עם האבל את לשון הקדיש עד 'ויקרה':

יִתְגַּדַּל וַיִּתְקַדַּשׁ שְׁמֵהּ רַבָּא בְּעֵלְמָא דְהוּא עֲתִיד לְאַתְחַדְתָּא וְלֹאֲחִיזָא מְחִינָא וְלֹאֲסַקָּא יְתֵהוֹן לְחַיִּי עֲלְמָא וְלְמַבְנָא קְרִיתָא דִּירוּשָׁלַם וְלִשְׁכַּלְלָא הִיכְלָה בְּגוּיָה וְלְמַעְקָר פְּלַחְנָא נְכִרָאָה מְאַרְעָא וְלֹאֲתַבָּא פְּלַחְנָא דְשִׁמְיָא לְאַתְרָהּ וַיִּמְלִיךָ קְדִישָׁא בְּרִיךָ הוּא בְּמַלְכוּתָהּ וַיִּקְרָה בְּחַיִּיכוֹן וּבְיִמְיִכוֹן וּבְחַיִּי דְכָל בֵּית יִשְׂרָאֵל בְּעֵגְלָא וּבְזִמְן קְרִיב, וְאַמְרוּ אָמֵן.

יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא מְבָרַךְ לְעָלַם וְלְעֵלְמֵי עֲלְמָא

יְתַבְרַךְ וַיִּשְׁתַּבַּח וַיִּתְפָּאֵר וַיִּתְרַמֵּם וַיִּתְנַשֵּׂא וַיִּתְהַדָּר וַיִּתְעַלֶּה וַיִּתְהַלַּל שְׁמֵהּ דְקְדִישָׁא בְּרִיךָ הוּא לְעֵלְא מִן כָּל בְּרַכְתָּא וְשִׁירָתָא תְּשַׁבְּחָתָא וְנִחְמָתָא דְאַמְרֵינָן בְּעֵלְמָא וְאַמְרוּ אָמֵן: יְהֵא שְׁלָמָא רַבָּא מִן שְׁמֵיָא וְחַיִּים עֲלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל, וְאַמְרוּ אָמֵן: עֲשֵׂה שְׁלוֹם בְּמִרוּמֵי הוּא יַעֲשֵׂה שְׁלוֹם עֲלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל, וְאַמְרוּ אָמֵן:

יש הנוהגים שהאבל בגמר אמירת הקדיש, אינו חוזר לפסוע ג' פסיעות לפניו אחר שפסע לאחוריו.

החיוב הראשון במעלה לאמירת קדיש זה, הוא בנו של הנפטר. אין שם בן, אומרו אבל אחר, או בעל 'יאהרציטי', ובהיעדרם אומרו אחד מאנשי ה'חברה קדישא'. קדיש אינו נאמר בשנים, אלא ביחיד.

אין אומרים קדיש זה בימים שאין בהם תחנון. בימים אלה יש אומרים קדיש יתום, או שאומרים קדיש דרבנן כשמקדימים לו לימוד משנה, כגון ברכות פ"ט מ"ה: חַיִּיב אָדָם לְבָרַךְ עַל הַרְעָה כְּשֶׁם שֶׁהוּא מְבָרַךְ עַל הַטּוֹבָה, שְׁנֵאָמַר: וְאַהֲבָתָא אַתּוּ יי אֱלֹהֵיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מְאֹדְךָ. בְּכָל לְבָבְךָ, בְּשֵׁנֵי יְצִרְיֶךָ, בְּיִצְרָר טוֹב וּבְיִצְרָר רַע. וּבְכָל נַפְשְׁךָ, אֲפִלוּ הוּא נוֹטֵל אֶת נַפְשְׁךָ. וּבְכָל מְאֹדְךָ, דְּבָר אַחַר בְּכָל מְאֹדְךָ, בְּכָל מִדָּה וּמִדָּה שֶׁהוּא מוֹדֵד לָךְ הַיּוֹי מוֹדָה לוֹ בְּמֵאֵד מְאֵד. אַחַר כֵּךְ אומרים: רַבִּי חֲנִינְיָא בֶן עֲקָשְׂיָא אָמַר, רַצָּה הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא לְזַכּוֹת אֶת יִשְׂרָאֵל, לְפִיכָךְ הִרְבָּה לְהֵם תּוֹרָה וּמִצְוֹת, שְׁנֵאָמַר יי חַפֵּץ לְמַעַן צַדִּיקוֹ יִגְדִּיל תּוֹרָה וַיֹּאדְוִיר. קדיש דרבנן. ביום טוב אין אומרים שום קדיש.

שורה

אחר אמירת הקדיש עושים 'שורה' בקדמת בית הקברות, תחת כיפת הרקיע. קהל המלוים נעמד בשתי שורות, והאבלים הולכים ביניהם, הבנים הולכים לפי סדר הגיל שלהם, ואומרים להם: הַמָּקוֹם יִנְחַם אוֹתְךָ (אֲתֶכֶם) בְּתוֹךְ שְׁאָר אַבְלֵי צִיּוֹן וִירוּשָׁלַיִם.

ביום טוב אין עושים 'שורה', ובחול המועד עושים. במקצת קהילות אין עושים 'שורה' אף בחול המועד. מקפידים שיהיו עשרה אנשים ב'שורה', מלבד האבל. אם אין מניין מלבדו, אין עושים 'שורה'. בקהילות שמנהגן שנשים באות לבית הקברות, נהגו לעשות שורה גם לאשה. במקום שתמהים על כך, יעשו שתי שורות של נשים בלבד.

זריקת עשבים ועפר

אחר השורה, כל היוצא מבית הקברות תולש עשבים וזורקם לאחור מעל ראשו, תוך אמירת לשון הפסוק בתהילים עב, טו: וַיִּצְיָצוּ מֵעִיר כְּעֶשֶׂב הָאָרֶץ. אם אין עשבים בבית הקברות, נוטל מעט עפר וזורקו לאחור ואומר את לשון הפסוק בתהילים קג, יד: זָכוֹר כִּי עָפָר אֲנִי. יש העושים כן שלוש פעמים.

אף בחול המועד ושאר ימים שאין אומרים בהם תחנון תולשים וזורקים, מלבד ביום טוב.

נטילת ידים אחר לוויה ואחר הליכה בבית קברות

גם שלא אחר לוויה נוטלים ידים ביציאה מבית הקברות, בכיור בית הקברות, או בחצר בית הכנסת, ומקפידים שהידים תהיינה רחוצות לפני כניסה לבית.

נוטלים ידים אחר לוויה, בפרט מי שנשא את הארון או נגע בו, ואם היו נשים בבית הקברות, ראוי ליטול פעמיים, פעם בכיור בית הקברות, ושנית בחצר בית הכנסת, משום שמלאך המות מרקד בין הנשים בחזירתן. בשעת הנטילה אחר קבורה יש אומרים את הפסוק בישעיהו כח, ח: בְּלַע הַמָּוֶת לְנֶצַח וּמָחָה אֶדְנִי יְיָ דִמְעָה מֵעַל כָּל פְּנִים וְחָרַפְתָּ עִמּוֹ יָסִיר מֵעַל כָּל הָאָרֶץ כִּי יִי דָבָר.

אין לוקחים את הנטלה מיד ליד, אלא מניחים אותה אחר הנטילה, והבא בתור נוטלה ממקום הינוחה. רוחצים גם את הפנים ואין מנגבים את הידים אחר רחיצה זו.

בתשעה באב יש אומרים שאין למלוים לרחוץ את ידיהם, כיון שמעיקר הדין לא חייבים בזה. ביציאה מבית הקברות נהגו לישוב שלוש פעמים, בכל פעם יושבים מעט, קמים והולכים כמה פסיעות ושוב יושבים מעט, כך שלוש פעמים. לפי המנהג הישן חוזרים ויושבים באופן זה עוד שלוש פעמים בחצר בית הכנסת, ופעם נוספת בבית האבל, סך הכל שבע פעמים.

יש היושבים שבע פעמים בבית הקברות. בעת ישיבות אלה יש האומרים בכל פעם 'זיהי נועם' ויושב בסתר', ויש האומרים וידוי.

הספדים

אין מכניסים את ארונו של הנפטר לצורך הספד לתוך בית הכנסת או בית המדרש, אלא אם היה מרביץ תורה גדול ובאותו מקום קדוש רגיל היה להשמיע את שיעוריו הקבועים.

בבית הקברות מספידים לפני מיטתו של כל נפטר, אחר אמירת צידוק הדין. יש עורכים את ההספד באולם שבכניסת בית הקברות.

אין מספידים בימים שלא אומרים בהם תחנון, ובערב שבת אחר חצות. גדולי תורה מספידים שוב בבית הכנסת בו ביום או בימים שלאחר הקבורה, בין מנחה למערב, הספדים ארוכים ברוב עם, וכן מספידים במעמדים נוספים, לפי חשיבותו של הנפטר.

יש ספדנים שדקדקו להתחיל את הספדיהם בדברי הלכה, כי אין לקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה, אך רוב דברי ההספד נאמרים מתוך דברי אגדה, השוים לכל נפש, אנשים נשים וטף.

על גדולי תורה נהוג לשבת ארצה אחר ההספד, מלבד בערב ראש חודש אחר חצות, מפני קדושת ראש חודש. בדורות האחרונים נהגו יחידים לומר תוך כדי ישיבה ארצה: א-ל מְלֵא רַחֲמִים שׁוֹכֵן בְּמִרוֹמֵי הַמַּצָּא מְנוּחָה נְכוּנָה תַּחַת פְּנֵי הַשָּׁמַיִם בְּמַעְלֹת קְדוּשִׁים וְטְהוֹרִים מְזֻהָרִים כְּזֶהר הַרְקִיעַ אֶת נִשְׁמַת (פב"פ) בְּעִבּוֹר שְׁפָלֵי גֵדֵר אֲתָן צְדָקָה בְּעִדּוֹ בְּשֹׁכֵר זֶה הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא יִסְתַּיְרֵהוּ בְּסִתְרֵי קַנְפָּיו לְעוֹלָמִים וְיִצְוֶר בְּצִוּוֹר הַחַיִּים אֶת נִשְׁמַתוֹ ה' הוּא נִחַלְתּוֹ וְיִנְחֵם עַל מִשְׁכָּבוֹ בְּשָׁלוֹם וְנֹאמֵר אָמֵן:

יש הממשיכים בדברי הספד קצרים תוך כדי ישיבה על הקרקע.

אחר שהציבור קם מהרצפה, יש מספידים שמסיימים בדברי נחמה.

אחר הספד אין אומרים קדיש דרבנן שנהוג לאמרו אחר דרשות רגילות.

נהוג להספיד את גדולי התורה שנפטרו באותה שנה, ביום תענית ה'חברה קדישא', שנקבע בכל קהילה במועד אחר, או בימי תענית ציבור כמו עשרה בטבת. הספדים אלה נערכים לעת ערב.

סעודת הבראה ומזונם של האבלים

סעודה ראשונה אין האבל אוכל משלו, אלא שכניו מביאים לו סעודת הבראה אחרי חזרתו מבית הקברות לביתו. בסעודה זו אוכלים ביצים קשות, לחם ויין. יש האוכלים גם עדשים.

קרובים או ידידים מאכילים את האבלים בסעודת הבראה. את הלחם מגישים לאבל ביד, לתוך ידו, וכן נותנים לו את 'מאכל האבלים' – ביצה קשה.

במשך כל ימי השבעה שולחים אוכל לבית האבלים כדי שיהיו פנויים מן הדאגה לאוכל, ושולחים גם לעשירים, גם לעניים, בלי להבדיל ביניהם, כדי שלא לבייש את העניים שזקוקים לתמיכה זאת כשלמפרנס המשפחה אסור לצאת ולהרוויח כדי מחיתו.

בברכת המזון בכל שבעת ימי האבלות, אם יש שלושה או עשרה לזימון, אומר המזמן:

רְבוּתִי נְבָרְךָ! או בלשון אשכנז: רְבוּתִי וְיִיר וּוְאֶלְעֵן בְּעִנְשֵׁךָ!

המסובים עונים: יְהִי שֵׁם יְיָ מְבָרְךָ מְעַתָּה וְעַד עוֹלָם:

המזמן אומר (בלא עמידה במילה 'אלקיננו'):

בְּרִשׁוֹת... נְבָרְךָ (בעשרה מוסיף: אֱלֹהֵינוּ) מְנַחֵם אַבְלִים שְׂאֲכִלְנוּ מִשְׁלוֹ:

והמסובים עונים (בלא עמידה במילה 'אלקיננו'):

בְּרוּךְ (בעשרה: אֱלֹהֵינוּ) מְנַחֵם אַבְלִים שְׂאֲכִלְנוּ מִשְׁלוֹ וּבָטוּבוֹ חֵינּוּ:

וחוזר המזמן ואומר (בלא עמידה במילה 'אלקיננו'):

בְּרוּךְ (בעשרה: אֱלֹהֵינוּ) מְנַחֵם אַבְלִים שְׂאֲכִלְנוּ מִשְׁלוֹ וּבָטוּבוֹ חֵינּוּ.

בְּרוּךְ הוּא וּבְרוּךְ שְׁמוֹ:

בברכת 'רחם ה' אלקיננו', בגמר אמירת 'ולא נכלם לעולם ועד' (בשבת אחר גמר 'רצה'), במקום להמשיך באמירת 'ובנה ירושלים', אומר האבל, גם ביחיד, את הנוסח הזה: נַחֵם יְיָ אֱלֹהֵינוּ אֶת אַבְלֵי יְרוּשָׁלַיִם וְאֶת הָאַבְלִים הַמְתְּאֲבָלִים בְּאֶבֶל הַהֵן, נַחֵם מְאֹבְלִים וְשִׁמְחִים מֵיְגוֹנָם, כְּאִמּוֹר כָּאִישׁ אֲשֶׁר אָמוּ תִנְחַמְנוּ כֵן אֲנֹכִי אֲנַחֵמְכֶם וּבִירוּשָׁלַם תִּנְחַמְנוּ. בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ, מְנַחֵם צִיּוֹן בְּכַנּוּן יְרוּשָׁלַם. אָמֵן. בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ, אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם, הָאֵל אֲבִינוּ מֶלְכֵנוּ, בּוֹרְאֵנוּ, גֹּאֲלֵנוּ, קְדוֹשֵׁנוּ, קְדוֹשׁ יַעֲקֹב, הַמֶּלֶךְ הַחַי, הַטּוֹב וְהַמְּטִיב, אֵל אֱמֶת, דִּין אֱמֶת, שׁוֹפֵט צְדָק, לִקְחַ נַפְשׁוֹת בְּמִשְׁפָּט, שְׁלִיט בְּעוֹלָמוֹ לַעֲשׂוֹת בּוֹ כְּרִצּוֹנוֹ, כִּי כָל דְרָכָיו מִשְׁפָּט, וְאֲנַחְנוּ עִמּוֹ וְעַבְדָּיו. וְעַל הַפֶּלֶא אֲנַחְנוּ חַיִּים לְהוֹדוֹת לוֹ וּלְבָרְכוֹ. גִּדְרַ פְּרִצוֹת יִשְׂרָאֵל הוּא יְגַדֵּר אֶת הַפְּרִצָה הַזֹּאת מְעֲלֵינוּ (אם אחר מברך יוסיף: וְמַעַל הָאֶבֶל הַהֵן) לְחַיִּים וּלְשָׁלוֹם, הוּא יְגַמְלֵנוּ לְעַד חֵן וְחֶסֶד וְרַחֲמִים וְכָל טוֹב וּמְכַל טוֹב אֵל יִחְסְרֵנוּ.

מברך כן גם בשבת ובזימון אבלים. אם אוכלים עמו אחרים שאינם אבלים, אין מברך כן בפניהם משום אבילות בפרהסיא.

נהגו בכמה קהילות לשלוח לכל בית אבלים, שתי קופות סגורות. הקופה האחת, בה נתון המפתח, מכילה את סכום הכסף שעשוי לספק את צרכי הבית בימי השבעה. הקופה השנייה מכילה את הכסף שנאסף בימי השבעה בבית האבל, על ידי המנחמים והמתפללים עמו. לשתי הקופות צורך מכתב בו נתבקש האבל לקחת מהסכום הנתון בקופה הראשונה, במידה וזקוק הוא לכך. אם אינו זקוק לכסף, הוא מתבקש להכניס את הכסף לקופה השנייה ולהוסיף מכיסו לפי יכולתו. הקופה השנייה אינה נפתחת במשך תקופה ממושכת, ורק אחר שעברה בתי אבלים אחדים. כך לא יכול איש לדעת מי נוטל כסף ומי הוסיף עליו.

אבלות שבעה

בשבעת ימי האבלות אסור האבל בדברים הבאים:

מלאכה ומשא ומתן, מלבד דבר האבד בצנעה בתוך ביתו.

רחיצת וסיכת כל גופו אפילו בצונן, חוץ מפניו ידיו ורגליו, אף בערב שבת.

נעילת הסנדל.

תשמיש המטה.

תלמוד תורה, מלבד דברי אבלות, כגון ספר איוב ודברים הרעים שבירמיה, מסכת שמחות והלכות אבלות. לפי היתרומת הדשן מותר לאבל גם לומר את פרקי תהלים שמורגל לאמרם דרך קבע.

שאילת שלום (מלבד בשבת).

כיבוס, גיהוץ, לבישת בגדים מכובסים.

תספורת ונטילת צפרנים.

שמחה.

לישב על כסא גבוה.

ללבוש בגד חדש.

לצאת מביתו. צריך האבל שמירה, ולכן אם עליו לצאת מחמת הכרח, אין מניחים אותו לרגע לבדו, ומלויים אותו, גדול או קטן.

לברך ברכת הלבנה, אלא אם יעבור זמן ברכתה לפני תום השבעה.

כפיית המיטה אינה נהוגה עוד מימות הראשונים.

בדורות עברו בכל השבעה בעת קיבוץ אנשים, היינו בשעת התפילה ובשעה שמנחמים אותו נהג האבל להתעטף בעיטוף אבלים. בישבו לבדו, לא הצריכוהו להתעטף. (על עיטוף זה ראה לעיל במנהגי לוויה). עיטוף זה בטל בדורות האחרונים מחמת שינוי הרגלי הלבוש. בטלית האבל יש עטרה שחורה, היינו שתופרים לה סרט שחור. כאשר מזכיר דבר משם אביו או אמו הנפטרים אומר: 'הריני כפרת משכבו' (או 'משכבה'). בשבת ויום טוב אין האבל נוהג אבילות בפרהסיא אלא אבילות בדברים שבצינעא דהיינו: תלמוד תורה, רחיצה וסיכה, ותשמיש המטה. ביום השביעי לימי האבלות נהגו לשבת שעה אחת אחר גמר התפילה בבית הכנסת, ויש שנהגו לשבת רק דקות אחדות. אחר כך נועל האבל את נעליו ורשאי לצאת מביתו, כיון שנגמרה אבילות שבעה. בזמן מגיפה של מחלה המסכנת חיים ח"ו, אין דיני אבילות חלים כלל, אף לא על אב ואם.

ניחום אבלים

בגמר הלוויה הולכים אוהבי האבל – ויש מקומות אף אנשי ה'חברה קדישא' – עם האבל מבית הקברות לביתו לנחמו, ומתחילים לנחם את האבל מיד אחר שובו אל ביתו מהקבורה. אין נמנעים מתנחומים בשלושת הימים הראשונים. האבל יושב דומם. המנחמים אומרים: הַמָּקוֹם יְנַחֵם אוֹתְךָ (אֶתְךָ) בְּתוֹךְ שְׁאֵר אַבְלֵי צִיּוֹן וִירוּשָׁלַיִם. או: הַשֵּׁם [בְּרוּךְ הוּא] יְנַחֵמְךָ (יְנַחֵמְכֶם) עִם שְׁאֵר אַבְלֵי צִיּוֹן. (תוספת המילים: וְלֹא תוֹסִיפוּ לְדַאָּבָה עוֹד, היא מלשונם של הספרדים בני תורכיה, ואמירת 'ינחמכם' בלשון רבים גם לאבל יחיד, היא הנהגה מאוחרת במזרח אירופה). בשבת אומרים: שְׁפָתַי הֵי אֵם מְלַנְחֵם וְנַחֲמָה קְרוּבָה לְבּוֹא וְשָׁבְתוּ בְּשָׁלוֹם.

תפילה בבית האבל

כל ימי השבעה מתאספים בבית האבל לתפילת שחרית, מנחה ומעריב, גם אם אינו אבל על אביו ואמו, ואפילו על תינוק בן שנה. אף בעת שהאבלות הן נשים בלבד, או שאין לנפטר מתאבלים, עושים מנין בבית הנפטר. אירגון המנין היא מתפקידי ה'חברה קדישא', או של חברה מיוחדת (שנקראת בשם כמו 'חברת מנין' או Minyanverein או 'חברת אהבת חסד') שקיבלה על עצמה להבטיח מנין לבית האבל. לחברה כזו מצטרפים גם כהנים, חלשים וזקנים, שאין ביכולתם לפעול במסגרת ה'חברה קדישא' דמטהרים ודקברנים. פעולות החברים הן 'לשם מצוה', שלא על מנת לקבל פרס. החברה מביאה לבית האבלים ספר תורה עם ארון קודש, עמוד קריאה, סידורים ושרפרפים. בקהילות קטנות מאוד, באים כל חברי הקהילה להתפלל בבית הנפטר, ובאותו שבוע אין מקיימים תפילה בבית הכנסת. במידת האפשר עורכים את התפילות בחדר שבו אירעה הפטירה. מקפידים שנשים לא תהיינה נוכחות בחדר בשעת התפילה. האבל עצמו מתפלל כש"ץ, אם הוא מוכשר לכך (יש נוהגים כן החל מהיום השלישי או הרביעי מהשבעה) אך אינו קורא בתורה בשני וחמישי, ואינו עולה לתורה. אין אומרים תחנון ולא 'א-ל ארץ אפים'. אומרים 'למנצח'. מדלגים את הפסוק 'ואני זאת בריתי'. אומרים ברכת כהנים בחזרת הש"ץ, אבל כהנים לא נושאים כפים. אומרים 'תתקבל' בקדישים שאחר התפילה. אומרים 'שיר מזמור לאסף'. בסוף כל תפילה אומרים מזמור טז ('מכתם לדוד'), גם בימים שאומרים בהם תחנון, ולא נהגו לומר את מזמור מט ('שמעו זאת כל העמים'). לאחר המזמור אומר האבל קדיש יתום. בתפילת מעריב בזמנו אין אומרים 'שיר המעלות' לפני 'ברכו'. במוצאי שבת אין מזמרים 'לדוד ברוך' ואין אומרים 'ויחי נועם' ולא 'ואתה קדוש', ולא את הפסוקים שלפני הבדלה, אבל אומרים 'ויתן לך'. 'שיר המעלות אשרי' אומרים ללא ניגון. בראש חודש וחנוכה אומרים הלל, אך האבל אינו אומר ויוצא מהחדר לפני אמירתו. סליחות האבל אומר עם הציבור, אך לא לפני התיבה, ומדלג על הוידוי. בתענית ציבור יאמר בציבור את ברכות השחר ופסוקי דזמרה עד 'ישתבח' ולא עד בכלל, וירד לפני התיבה מ'אשרי' ויבא לציון. כאשר אין מנין בבית האבל בימי השבעה אין האבל הולך לבית הכנסת, להוציא תשעה-באב שכל הקהל כולו בחזקת אבלים. מותר לו ללכת לבית הכנסת לסליחות של ערב ראש-השנה וערב יום-הכיפורים, שאומרים אותן בעוד לילה. בליל פורים מותר לו ללכת לבית הכנסת לשמוע את קריאת-המגילה, ובבוקר גם לתפילה.

שבת בתוך השבעה

האבל אינו לובש בגדי שבת, ולפנים אף נהגו להותיר בשבת את הבגד הקרוע. אינו מתרחץ לכבוד שבת מלבד פניו ידיו ורגליו במים קרים או פושרים גמורים.

לפני כניסת השבת, הולכים שנים מנכבדי הקהילה לבית האבל להביאו לבית הכנסת. אין האבל מדבר בדרך.

בפרוודור בית הכנסת, או בחדר סמוך, מתעטף האבל בטלית בעטיפת ישמעאלים, דהיינו שסנטרו ופיו מכוסים ועיניו גלויות, וכך נשאר מעוטף. אם לא התפלל מנחה, מתפלל בפרוודור בעיטוף זה.

לפני 'בואי בשלום' (בקהילות שמקדימות לקבל שבת בעוד היום גדול, לפני 'ברכו' של ערבית), מכריז השמש: 'לקראת אבל'. הרב עם אחד מחשובי הקהל יוצאים אליו. הרב אומר לו: 'הכנס', ומוליכו פנימה, אל מקום ישיבתו, שונה ממקומו הקבוע (ראה להלן).

בעת כניסת אבל והליכתו למקומו, אומר הציבור לאבל: הַמָּקוֹם יִנְחֵם אוֹתְךָ (אֶתְּךָ) בְּתוֹךְ שְׁאֵר אַבְלֵי צִיּוֹן וְיִרוּשָׁלַיִם.

הש"ץ והקהל ממשיכים לזמר: 'בואי בשלום' (בקהילות המקדימות ערבית מבעוד יום, ש"ץ פותח ב'ברכו'), ומקבלים עליהם את השבת, ואז האבל מסיר את הטלית מעל פניו, ונשאר מעוטף בטלית כדרך העולם, עד גמר ערבית.

אחר מזמור 'ה' מלך', עומד האבל ליד עמוד הש"ץ ואומר קדיש יתום. בכניסת יום טוב וכן כשחל יום טוב או פורים בערב שבת, אין מכניסים את האבל ומנחמים אותו, אלא הולך לבית הכנסת כשאר המתפללים.

נעשה אבל בחול המועד, והתחילה אבילותו במוצאי הרגל, באופן שחלפו יותר משבעה ימי נחמה בערב שבת, אך לא תמו שבעת ימי האבל, נהגו ברוב הקהילות לצאת לקראת אבל לפני כניסת השבת ולנחמו בבית הכנסת.

ביציאת בית הכנסת אחר התפילה בליל שבת, אומרים לאבלים: שֶׁפֶת הַיָּא מְלַנְחֵם וְנִחְמָה קְרוּבָה לְבּוֹא וְשִׁבְתוּ בְּשָׁלוֹם.

בשבת האבל שואל בשלום אחרים באמירת 'גוט שבת' וכיו"ב, ומשיבים לו, ואף מותר לאחרים לשאול בשלומו באותה צורה.

בליל שבת אין האבל מזמר 'שלום עליכם', אך שר את הזמירות שרגיל לשיר בשאר שבתות.

אין האבל עולה לתורה בשבת בתוך השבעה.

בשבת בבוקר אחר התפילה היה המנהג הישן, שהאבל יוצא ראשון מבית הכנסת ויושב בחוץ, ואנשי הקהילה יוצאים ויושבים עמו. הוא קם והולך לביתו, והם מלוים אותו לביתו, מנחמים אותו ושבים לבתיהם לשלום.

אין האבל אומר 'צדקתך' במנחה של שבת ולא פרקי אבות.

במוצאי שבת מתפלל האבל בביתו במנין עשרה, ולא בבית הכנסת.

האבל חולץ את מנעליו אחרי אמירת 'ברכו', ואם הוא ש"ץ חולץ לפני 'ברכו' מפני הטירוף (אמירת 'ברוך המבדיל בלא שם ומלכות, לפי מסורת אשכנז אינה מועילה להתיר איסורי שבת, ואינה נהוגה).

יולדת שהגיעה זמנה לילך לבית הכנסת בשבת רביעית אחר לידתה, לובשת בגדי שבת – ולא בגדי יום טוב כשאר יולדות – ויוצאת עם חברותיה לבית הכנסת. אחר התפילה חוזרת עמן עד פתח ביתה, אך אינה מארחת אותן בביתה לכבדן באכילה ושתייה.

מקצת אבלות של קרובי האבלים – כל המתאבל עליו מתאבל עמו

קרובי האבל מתאבלים גם הם אבלות מצומצמת, יחד עם האבל, והם קרובי האבל מדרגה ראשונה: אב, אם, אח, אחות, בן, בת, רעייה, בעל. הם מראים קצת אבלות בעצמם עד אחר השבת, הן בפני המתאבל והן אם נמצאים בעיר אחרת.

בחול אין הם מתרחצים, אין מסתפרים ואין מכבסים בגדיהם. בערב שבת, מותרת רחיצה בצונן, והרגיל לחפוף בחמין בכל ערב שבת, מותר גם בערב שבת זה.

בשבת הם לובשים בגד עליון של חול, והשאר בגדי שבת.

לימוד לעילוי נשמת הנפטר

בשבעת ימי האבל נהגו, ערב ובוקר, ללמוד לעילוי נשמת הנפטר.

אם אפשר הדבר, ראוי ללמוד במקום בו יצאה הנשמה.

יש המהדרים ללכת מיד אחר הקבורה לבית הנפטר, לקיים את הלימוד הראשון.

לומדים בבית האבל דברי מוסר ואגדה, מעניני חולי, ביקור חולים, תפילה על החולה, תשובה, וידוי, מיתה, טהרה, לוייה, קבורה, ניחום אבלים, דוגמת הנמצא ב'ספר החיים' וב'יתוצאות חיים'. יש הלומדים מתוך פרק 'אלו מגלחין', או עניני אבלות מתוך ספרים אחרים. תהלים שרגיל האבל לאומרם באופן קבוע, התירו רבותינו לאמרם גם בימי אבלו.

נפטר שהניח אחריו חידושי תורה, לומדים מתוך ספריו.

בכמה קהילות ניתן השיעור על ידי מגיד השיעור הקבוע של החברה קדישא'.
ראוי לתת צדקה לפני התחלת הלימוד.

יש האומרים נוסח כלשהו לפני הלימוד ולאחריו, כדי לידע ולהודיע עבור מי הם לומדים, כמו הנוסח שלפנינו: **יְהִי רְצוֹן מִלְּפָנֶיךָ יְיָ אֱלֹהֵי וְאֱלֹהֵי אֲבוֹתַי, שְׁבִיכּוֹת לְמוֹד הַמְשָׁנָה, שֶׁהִיא אוֹתוֹת נְשָׁמָה, תְּהֵא נְשָׁמָת (פְּלוּנִי בֶן פְּלוּנִי) צְרוּרָה בְּצִרוּר הַחַיִּים עִם נְשָׁמוֹת אֲבֵרָהֶם יִצְחָק יַעֲקֹב שְׂרָה רַבֵּקָה רַחֵל וְלֵאָה וְעַם נְשָׁמוֹת שְׂאֵר צְדִיקִים וְצַדִּיקוֹת שְׂבָגָן עֶדֶן אֲמֵן.**

יש האומרים נוסח ארוך יותר, כפי שנדפס ב'תוצאות חיים' וספרים אחרים.
בדורות האחרונים נתפשט ללמוד משניות לעילוי נשמה, כפי שחידש השלי"ה ש'משנה' אותיות 'נשמה', ולא נהגו כן הקדמונים, ואף האחרונים באשכנז לא למדו משניות בנוכחות האבל, שהאבל בתוך השבעה אסור בתלמוד תורה ואם משמיעים בנוכחותו משניות מכריחים אותו להיות 'מסיר אזנו משמוע תורה'.
לאחר הלימוד אומר האבל קדיש דרבנן.

יש נוהגים להתפלל וללמוד בבית הנפטר כל ימי שלושים, ולפחות בשבתות שבימי שלושים, ומקצת משפחות עושות כן כל השנה כולה, לעתים על ידי שכירת לומדים בתשלום, במידת האפשר בעשרה עם אמירת קדיש, ולפחות על ידי שני לומדים. עשירים גדולים נהגו לשכור עשרה לומדים, היקצו להם חדר מיוחד, וקבעו בו לימוד יומם ולילה במשך כל שנת האבל. אחרים שכרו מגיד שיעור שילמד עם עשרה בחורים.

יש שנהגו לומר תהלים לעילוי נשמה לפני הלימוד.

צדקה לעילוי נשמה – 'עזבון לדבר טוב'

יש נהגו להורות בצוואתם על הקמת קרן כספית, קרן קיימת, שמהכנסותיה יחולק כסף לענין של מצוה, לפי כללים קצובים מראש, לעניים, ללומדי תורה, לחיתון כלות עניות, או לחברות של גמילות חסדים. בעזבונות קטנים נהגו לחלק את הכסף במועדים מצומצמים כגון בכל 'יאהרצייט' שלו.
הורו רבותינו שעדיף להקצות סכום כסף נכבד לתלמיד חכם אחד שתורתו אומנותו, מאשר לחלק את הכסף לסכומים פעוטים למטרות שונות.

נר לעילוי נשמת הנפטר

מדליקים נר במקום שבו הניח הנפטר את ראשו בעת יציאת נשמה, בכל שבעת ימי האבלות. (תשלום נר זה, כמו תשלום הרופאים, הוא הכרחי לתועלת הנפטר, וקודם הוא לתשלום כתובת האלמנה).
אחר השבעה נהגו להדליק נר תמיד בבית הכנסת, כל שלושים ימי האבל, ועל הורים עד תום י"ב חודש. מצוה מן המובחר להדליק נר משמן זית, ואם עלול להיכבות אפשר בשעוה, ויש המקילים לעשותו בחשמל בפרט אם יותר בטוח מפני סכנה.
יש נהגו להדליק נר גם במקום הפטירה כל שלושים וי"ב חודש.

קערת מים, מגבת, מיטת הנפטר, מראות שבבית

בנוסף לנר הדולק, נהגו בכמה מקומות מני קדם להעמיד בכל שבעת ימי האבל בחדר שנפטר בו, קערת מים ולידה מגבת תלויה. יש שהחליפו כל יום את המים. יש שהתנגדו למנהג זה מחמת 'ניחוש'. במקצת קהילות קטנות נהגו כן רק עד לקבורת המת וכל היוצא את הבית נטל בהם את ידיו.
יש שנהגו להציע את המטה בה שכב הנפטר, באופן שתהא מוכנה לשינה, אך אין ישנים בה כל השבעה.
בבית מגורי האבל הופכים את המראות בכל שבעת ימי האבלות.

אבלות שלושים

מקצת יום שביעי ככולו ומותר האבל בכל האיסורים המיוחדים בתוך השבעה, היינו משיעמדו המנחמים מאצלו, ולא נהגו לומר לאבל: 'קום'.

מכאן ואילך, נוהגים חלק מדיני אבלות כדלהלן עד תום שלושים יום מיום הקבורה.
אסור להסתפר וליטול צפורנים. לבעל ברית יש מרבותינו שהתירו להסתפר תוך שלושים, במקום שנהגו כן מחמת ניוול, ויש שהקילו רק בשאר קרובים ולא באב ואם.
אסור לישא אשה.

אסור להתרחץ במים חמים, אך פניו ידיו ורגליו מותר בצוננים או פושרים גמורים גם לכבוד שבת.
אסור ללבוש בגדים מכובסים ובגדים חדשים, אך מותר ללבוש כתונת לבנה, שהוא בגד לזיעה, אם לבשה אדם אחר למשך שעה קלה, או כשהונחה הכתונת על גבי קרקע למשך כמה שעות.
בטלית האבל יש עטרה שחורה, היינו שתופרים לה סרט שחור. בשבתות ורגלים, פורים וחול המועד, מהפך את הסרט השחור שלא ייראה החוצה. אם נתמנה לשי"ץ בראש השנה ויום הכיפורים מחמת שאין שי"ץ אחר, מתעטף בטלית רגילה, בלא עטרה שחורה. בראש חודש וחנוכה אינו מסתיר את העטרה השחורה.

לפני שהחלו נשים בדורות האחרונים לחבוש פיאות נכריות, נהגו הנשים האבלות לעטוף את ראשן ב'שטורץ' Storz, שביס שחור.

צריך לשנות מקומו בבית הכנסת. תחת מקומו הקבוע ישב האבל, גם בשבת, במקום פחות חשוב, רחוק יותר מארון הקודש. יש קהילות שקבעו בבית הכנסת 'ספסל אבליים' מיוחד ('אבל-פלאץ'), ויש שהושיבו ליד פתח בית הכנסת, שהיה בצד מערב או דרום. גם אשה אבלה יושבת בעזרת נשים בשינוי מקום או בספסל אבליים.

אסור לשאול בשלמו של אבל תוך שלושים, משום שאין השלום אתו. במקום 'שלום עליכם', אומרים לו: 'ברוך הבא', ויש הנמנעים מנתינת יד.

בשבת האבל שואל בשלום אחרים באמירת 'גוט שבת' וכיו"ב, ומשיבים לו, ואף מותר לאחרים לשאול בשלמו באותה צורה.

כאשר מזכיר האבל דבר בשם אביו או אמו הנפטרים, אומר: 'הריני כפרת משכבו' (או 'משכבה'). מתעטף בטלית במשך כל התפילות, גם אם הוא קטן, וגם כשאין לו אמירת קדיש באותה תפילה. אין האבל מתעטף בטלית בליל ט' באב ושחרית ט"ב. אין האבל נושא כפיו בברכת כהנים.

במנחה של שבת ובימי שני וחמישי, ראשי חודשים וימי חול המועד, יכול לעלות לתורה, אבל אינו עולה לתורה, לא לשבעה קרואים ולא למפטיר, בשחרית של שבתות, ימים טובים וימים נוראים, אלא אם כן הוא חיוב, כגון בעל ברית או בעל יולדת, או שאין שם כהן מלבדו. קראוהו בטעות לעלות לתורה, עולה האבל, ואין קוראים לאחר במקומו.

אבל קטן שאינו יכול לעבור לפני התיבה ולעלות לתורה, עולה למפטיר בשבת, כדי לומר ברכו וברכות התורה וההפטרה לעילוי נשמת הנפטר.

אבל שאינו ש"ץ לא אומר חצי קדיש שאחר קריאת התורה, שהוא מהקדישים שאמירתם נתקנה לש"ץ בלבד.

אם הוא בעל-תפילה, ראוי לו לעבור לפני התיבה – בעיקר במוצאי שבתות – אבל בשבתות, מועדים, ראשי חודשים, חנוכה ופורים אינו עובר. ויש נוהגים שלא לעבור אף בשאר ימים שאין בהם נפילת אפים, והם כל חודש ניסן, מ"ח סיון עד אחר אסרו חג דשבועות, ט' באב, ערב ראש השנה, מערב יום הכפורים עד אחר ראש חודש חשוון, ופורים קטן ב' ימים. כמו כן יש שאין עוברים לפני התיבה במנחה של ערבי שבתות וראשי חודשים. ומהם שנהגו שלא לעבור לפני התיבה כלל (אף בתפילת מנחה ומעריב) גם בימים שיש בהם נפילת אפים רק במנחה אך לא בשחרית, והם ט"ו בשבט, ט"ו באב ול"ג בעומר.

כשעובר לפני התיבה אינו אומר קדיש יתום אם יש שם חיובים אחרים. כאשר אין חיובים אחרים מלבדו, יאמר רק קדיש יתום אחד בלבד אחר 'שיר מזמור לאסף', מפני שאסור להרבות בקדישים מיותרים. יש מהדרים ליתן לאבל לזמן בברכת המזון, כל י"ב חודש.

אין האבל לובש 'יסארגנס' (קיטל) בימים נוראים וליל הסדר. ויש שלובשים אותו תחת המעיל העליון. אינו מסובב עם הקהל בהקפות של סוכות, הושענא-רבה ושל שמחת-תורה.

בפורים אין שולחים לו משלוח-מנות, מלבד במקום בו נמצאים רק שני יהודים, ולא יתבטל חברו ממצוה בגלל אבלותו של זה.

אין האבל משתתף בשום סעודה של מצוה – בר מצוה, אירוסין, נישואין, 'זכר' בליל שבת, ברית מילה ופדיון הבן – בתוך שלושים, אם לא שהוא משמש כמלצר בפועל, ולא למראית עין בפעולה סמלית כלשהי, וגם זאת רק על פי היתר מפורש של מורה הוראה. בכל עת שכלי הזמר מנגנים, עליו לעזוב את המקום.

אסור לאבל לאכול בסעודת נישואין אפילו בחדר אחר שלא במקום החופה, אם לא שצריך להשלים מנין לשבע הברכות. איסור זה חל גם על אחים ואחיות של חתן וכלה.

יולדת שהגיעה זמנה לילך לבית הכנסת בשבת רביעית אחר לידתה, לובשת בגדי שבת – ולא בגדי יום טוב כשאר יולדות – ויוצאת עם חברותיה לבית הכנסת. אחר התפילה חוזרת עמן לביתה ואף מכבדת אותן באכילה ושתייה. בו ביום בביתה עושים 'חול קריישי' לתינוק או התינוקת.

חברתה של יולדת, אם היא באבלות שלושים, אינה הולכת לבית היולדת לשמוח עמה (הוא הדין בהשתתפות אבליים ב'קידוש' רבתי שנתחדש בעת האחרונה לערוך לרגל לידת בת).

ביום השלושים עשה אחת אחר יציאתו מבית הכנסת, בטלו מן האבל איסורי שלושים. אם הוא אבל על אביו ואמו, נותרו דיני אבלות של י"ב חודש.

בזמן מגיפה של מחלה המסכנת חיים ח"ו, אין דיני אבלות חלים כלל, אף לא על אב ואם.

אבלות י"ב חודש

האבל על אביו או אמו נוהג קצת דיני אבלות גם לאחר שלשים עד תום שנת האבל. אבל אינו מסתפר על אביו ואמו עד שיגער בו חבריו, והשיעור הזה הוא לפי הרגלי המקום והתקופה. רבים נהגו להסתפר מיד אחר גמר שלושים שלמים, בפרט ההולכים בין הגוים לפרנסתם, ועוד יותר מגלחי זקנים, שמתנוולים בפניהם בשערם. יש המגדלים שערם י"ג שבועות, ומקצת החמירו שבי"ב חודש צריך לפני כל תספורת גערה חדשה. לנטילת ציפורניים אחר אבלות שלושים אין צורך בגערת חברים.

עדיין אסור בלבישת בגדים חדשים ואסור בלבישת בגדי שבת בימות החול. מלבושים חדשים לובש האבל בגמר י"ב חודש, אף בשנת העיבור.

ממשיך להתעטף בטלית שיש בה עטרה שחורה כל י"ב חודש.
 לפי המנהג הישן, לפני הנהגת הפיאות הנכריות, אשה עוטפת את ראשה בשביס השחור 'שטורץ' כל י"ב חודש, אם לא שהיא בשנה הראשונה לנישואיה.
 האבל ממשיך לומר קדיש במשך אחד-עשר חודש מיום פטירת האב או האם (ולא מיום הקבורה), גם בשנה מעוברת. נהוג להפסיק יום אחד לפני סוף י"א החדשים, למשל אם נפטר בט"ז כסליו, מפסיקים בט"ו מרחשון. ביום האחרון של חודש האחד-עשר הוא 'חיוב' לאמירת כל הקדישים.
 אם הוא בעל-תפילה, ראוי לו לעבור לפני התיבה – בעיקר במוצאי שבתות – אבל בשבתות, מועדים, ראשי חודשים, חנוכה ופורים אינו עובר. ויש נוהגים שלא לעבור אף בשאר ימים שאין בהם נפילת אפים, והם כל חודש ניסן, מר"ח סיון עד אחר אסרו חג דשבועות, ט' באב, ערב ראש השנה, מערב יום הכפורים עד אחר ראש חודש חשון, ופורים קטן ב' ימים. כמו כן יש שאין עוברים לפני התיבה במנחה של ערבי שבתות וראשי חודשים. ומהם שנהגו שלא לעבור לפני התיבה כלל (אף בתפילת מנחה ומעריב) גם בימים שיש בהם נפילת אפים רק במנחה אך לא בשחרית, והם ט"ו בשבט, ט"ו באב ול"ג בעומר.
 כשעובר לפני התיבה אינו אומר קדיש יתום אם יש שם חיובים אחרים. כאשר אין חיובים אחרים מלבדו, יאמר רק קדיש יתום אחד בלבד אחר 'שיר מזמור לאסף', מפני שאסור להרבות בקדישים מיותרים.
 ממשיך להתעטף בטלית במשך כל התפילות בכל י"ב חודש, גם אם הוא קטן, וגם כשאין לו אמירת קדיש באותה תפילה, מלבד בתשעה באב ערבית ושחרית.
 במנחה של שבת ובימי שני וחמישי, ראשי חודשים וחול המועד, יכול לעלות לתורה, אבל אינו עולה לתורה, לא לשבעה קרואים ולא למפטיר, בשחרית של שבתות, ימים טובים וימים נוראים בכל י"ב חודש, אלא אם כן הוא חיוב, כגון בעל ברית או בעל יולדת, או שאין שם כהן מלבדו. קראוהו בטעות לעלות לתורה, עולה האבל, ואין קוראים לאחר במקומו.
 אָבֵל קטן שאינו יכול לעבור לפני התיבה ולעלות לתורה, עולה למפטיר בשבת, כדי לומר ברכו וברכות התורה וההפטרה לעילוי נשמת הנפטר.
 אבל שאינו ש"ץ לא אומר חצי קדיש שאחר קריאת התורה, שהוא מהקדישים שאמירתם נתקנה לש"ץ בלבד.

בשבת הראשונה בתום י"ב חודש על אביו ואמו, הוא חיוב לעלייה לתורה בשחרית.
 יש מהדרים ליתן לאבל לזמן בברכת המזון, כל י"ב חודש.
 אינו לובש 'סארגנס' (קיטל) בימים נוראים וליל הסדר. ויש שלובשים אותו תחת המעיל העליון.
 אינו משתתף באירועים של שמחה, אך התירו לו לשמש בסעודות של שמחת חתן וכלה, ברית מילה, סיום ובר מצוה, כלומר לעסוק במלצרות אמתית (לא די במעט הגשה), ולאכול בחדר סמוך.
 אינו מקיף עם הקהל בהקפות של הושענא-רבה ושל שמחת-תורה.
 בפורים אין שולחים לו משלוח-מנות, מלבד במקום בו נמצאים רק שני יהודים, ולא יתבטל חברו ממצוה בגלל אבלותו של זה.
 אין אומרים שלום לאבל, ובמקום 'שלום עליכם', אומרים לו: 'ברוך הבא', ויש הנמנעים מנתינת יד.
 בשבת האבל שואל בשלום אחרים באמירת 'גוט שבת' וכיו"ב, ומשיבים לו, ואף מותר לאחרים לשאול בשלום באותה צורה.
 כאשר מזכיר האבל דבר בשם אביו או אמו הנפטרים, אומר: 'הריני כפרת משכבו' (או 'משכבה').
 אין האבל משתתף בשום סעודה של מצוה – בר מצוה, אירוסין, נישואין, 'זכר' בליל שבת, ברית מילה ופדיון הבן – ב"י"ב חודש, אם לא שהוא משמש כמלצר בפועל, ולא למראית עין בפעולה סמלית כלשהי, וגם זאת רק על פי היתר מפורש של מורה הוראה. בכל עת שכלי הזמר מנגנים, עליו לעזוב את המקום.
 אסור לאבל לאכול בסעודת נישואין אפילו בחדר אחר שלא במקום החופה, אם לא שצריך להשלים מנין לשבע הברכות.
 אחים ואחיות של חתן וכלה מותרים להשתתף בסעודת מצוה, אך לא במחולות בתוך י"ב חודש.
 אחר שלושים מותר לכל אבל להשתתף בחופה בלבד, ויש מחמירים שלא להשתתף בחופה כל י"ב חודש.
 בסעודה לשם שמים, כמו נישואי יתומים או עניים, שאם לא יכנס אליה יתבטל המעשה, מותר לאבל להשתתף בתוך י"ב חודש, אך לא בנישואים שהוזמן אליהם להתכבד בו.
 בעל ברית ומוהל מותרים להשתתף בסעודת הברית, דיום טוב שלהם הוא והוא כרגל לגבי דידהו.
 יולדת שהגיעה זמנה לילך לבית הכנסת בשבת רביעית אחר לידתה, נוהגת באותה שבת בכל מנהגי יציאת יולדת וחול קריישי.
 חברתה של יולדת, אם היא באבלות י"ב חודש, אינה הולכת לבית היולדת לשמוח עמה (הוא הדין בהשתתפות אבלים ב'קידוש' רבתי שנתחדש בעת האחרונה לערוך לרגל לידת בת).

חודש י"ג בשנת העיבור

חיובי אבלות מסתיימים לאחר י"ב חודש, אף בשנת העיבור, כאשר נותר חודש אחד עד היאהרציט' הראשון. אף על פי כן נוהג האבל מקצת גינוני אבלות בחודש הנוסף הזה.
 יושב בבית הכנסת בשינוי מקום.
 אינו עולה לתורה בשחרית של שבתות, ימים טובים וימים נוראים, ולפיכך בשבת הראשונה בתום י"ג חודש על אביו ואמו, הוא חיוב לעלייה לתורה בשחרית.

מתעטף בטלית שיש בה עטרה שחורה.
אשה עוטפת את ראשה בשביס השחור 'שטורץ'.
יש האומרים 'הריני כפרת משכבו' גם בחודש זה, כאשר מזכירים דבר בשם האב או האם הנפטרים.

אבל בבית הקברות

בקהילות ותיקות נהגו שאין האבל הולך לשום בית קברות בתוך שלושים יום, כדי שלא לעורר עליו את מידת הדין.
בכל מקום נהגו שאבל בשנת אבילותו אינו נכנס לבית הקברות שקבורים בו הוריו, אך אם יש לו תפקיד במסגרת החברה קדישא, אזי נכנס ומקיים את חובתו. ואפשר שהקפידו על כך גם אם יש לו 'ארציט' על ההורה השני.
אם משתתף בלויה, עומד האבל לפני שער בית הקברות ואינו נכנס אליו.
מי שאינו אבל על הנפטר יכול לפקוד את קברו בתוך י"ב חודש, אך בתקופה זו אינו מבקש שזכות הנפטר תעמוד לו, אלא מתפלל לטובת נשמת הנפטר, שעדיין צריך סיוע.
אם שיכלו הורים את בנם הראשון, יש שנהגו שלעולם אין ההורים פוקדים את קברו.

'יאהרציט'

בכל שנה צריך לשמור יום ה'יאהרציט'. בכמה קהילות נוסדה חברה, שתפקידה היה לשלוח הודעה לבעלי ה'יאהרציט', להזכירם להתענות, לומר קדיש ולהדליק נרות.
בשבת לפני ה'יאהרציט' ובמוצאי השבת אין בעל ה'יאהרציט' חיוב לשום דבר, לא לתפילה לפני העמוד ולא לעלייה לתורה.
תענית 'יאהרציט' היא ביום המיתה. (למנהג וורמיישא, מי שלא היה אצל הפטירה ורק היה אצל הקבורה, מתענה ביום הקבורה). יש נוהגים לקבל את התענית בתפילת מנחה שלפניו.
חל יום הפטירה בחודש אדר, המנהג הפשוט להתענות בשנת העיבור באדר ראשון, אם לא שמת בשנה מעוברת באדר שני. ומקצת חכמי אשכנז הורו להתענות באדר שני, אם לא שמת בשנה מעוברת באדר ראשון. לחומרא יש המתענים בשניהם, ובשני אומרים קדיש רק אם אין חיובים אחרים החייבים בקדיש מעיקר הדין.
ביום ה'יאהרציט' של האב ושל האם מתענים עד צאת הכוכבים, ונחשבת תענית זו לחובה גמורה שאין לה התרה.
חל ביום שאין מתענים בו, יש הדוחים את התענית ליום שאחריו או מקדימים להתענות לפניו, והמנהג הפשוט הוא להקל ולא להתענות כלל. ונהגו לא להתענות בכל חודש ניסן, אפילו בערב ראש חודש אייר.
חל 'יאהרציט' בערב שבת, אם השלים בפעם הראשונה, ינהג כן כל ימיו, אף אם במקומו נוהגים להתפלל ערבית של שבת מבעוד יום.
נסתפק באיזה יום ה'יאהרציט', מעיקר הדין צריך להתענות בשניהם, אך אם הם שני ימים רצופים, הקילו שיתענה רק בראשון.
אין הוא סועד בסעודה שאינה בביתו, גם בליל ה'יאהרציט', אף לא בסעודת מצוה כמו 'וואכנאכט' או נישואין. רבותינו התנגדו בתוקף לעשיית יום מועד, שמחה וסעודה, ביום פטירת צדיקים, כי הוא מדינא יום תענית, ומעולם לא נהגו לערוך סיום חגיגי עם סעודה לכבודו של נפטר כלשהו.
יש מרבותינו שאסרו ב'יאהרציט' לאכול בסעודת ברית, אף אם הוא אחד מבעלי הברית, עד לאחר שיתפלל מנחה גדולה ויאמר 'עננו'.
בעל 'יאהרציט' אומר קדיש יתום ליד עמוד הש"ץ, ויש מקומות שעובר לפני התיבה מ'אשרי' ו'למנצח'.
אם בעל תפילה הוא, מתפלל לפני התיבה את כל התפילות.
אף אם אינו מתפלל לפני העמוד, בעל 'יאהרציט' מתעטף בטלית בכל התפילות של אותו יום, אך לא ב'יאהרציט' שחל בשבת, ויש נהגו להתעטף גם בשבת.
אם נאנס ולא התפלל במנין ביום ה'יאהרציט', יאמר קדיש יתום אפילו אחר כמה ימים.
חל ביום קריאת התורה, ראוי שיעלה לתורה, ויש קהילות בהן נחשב ל'חיוב' עליה.
מדליקים נר גם בבית הכנסת במקום המיוחד ל'יאהרציט-קערצין', הדולק במשך כל היממה. עם התפתחות הטכנולוגיה התקינו להדליק נרות בגז, ולבסוף התקינו נרות חשמל.
בדורות עברו נהגו הנשים לחבוש שביס שחור ('שטורץ') ב'יאהרציט', אם לא שהיא בשנה הראשונה לנישואיה.
נהגו הנשים לבוא לבית הכנסת ביום ה'יאהרציט' שלהן.
אחר התפילה נוהגים לנחם את בעל ה'יאהרציט' בברכת: "עד ביאת הגואל", כי עם ביאת הגואל ותחיית המתים ייבטלו ימי-אבל אלה, והמתברך משיב: "במהרה בימינו", וחוזר המברך ואומר: "אמן".
הולך להשתטח על קבר הנפטר, ואם הקבר במקום רחוק, הולך להתפלל על שאר קברי ישראל. לא נהגו לחזר אחר עשרה ולומר קדיש אצל הקבר. גם בימי 'יאהרציט' של גדולי החכמים ורועי ישראל לא הונהגה עליה המונית, והתנגדו לכך גדולי אשכנז כדי להתרחק מסרך של 'יעשוני עבודת אלילים'.
נהגו לעסוק בלימוד לעילוי נשמת הנפטר, לחדש דבר תורה, לדרוש ברבים, לחזור על תורתו של הנפטר (אם היה בעל תורה) או ללמוד משניות.

יש שנותנים צדקה מיוחדת ביום זה. יום ה'יאהרצייט' הראשון נוהגים בו אבלות כמו ב'י"ב חודש. אחר יום ה'יאהרצייט' הראשון על אביו או אמו נגמרים דיני האבלות.

הקמת מצבה

מעמידים את המצבה על קבר הנפטר בסוף י"ב חודש, לקראת ה'יאהרצייט' הראשון. סתת-אבן מעצב את המצבה על פי נוסח שמוכן בידי המשפחה או תלמיד חכם. על המצבה רושמים את שם הנפטר, יום הפטירה ויום הקבורה, ודברים לשבח. המצבה מוצבת במאונך, בגובה חצי קומת איש עד קומה שלמה, וכשמה כן היא: 'מצבה' – ניצבת ולא מונחת. ברוב הזמנים הידרו אחר מצבות אבן פשוטות, ללא הבדל בין עשיר ועני. בדרך כלל אין חוקקים את הכתב חוק יריכות (בולט) אלא חוק תוכות (שקוע). לעתים עושים על המצבה תבנית המסמלת משהו הקשור בנפטר, כגון צורת מזל החודש שנולד בו, או צורת חיה שבשמה נקרא, זאב, צבי וכיו"ב. אצל כהן, ידים פרושות לברכה; אצל לוי, כד וקערה; אצל מוהל, איזמל. רוב הרבנים לא היתה דעתם נוחה מכתובת בלועזית, שהתחדשה בדורות האחרונים. לכל היותר התיירו כתיבת שם פרטי ושם משפחה בצדה האחורי של המצבה. הקמת מצבה משותפת לבעל ואשתו, נתחדשה בתקופה האחרונה, ורק מעטים חפצו בה. אין מציבים גדרות סביב קברי גדולי ישראל ואין מקימים אהלים מעל קבריהם. בעת הקמת המצבה אין טכס 'אזכרה' או טכס 'גילוי מצבה', ומלבד אנשי החברה קדישא' שמעמידים את מצבה בסיוע פועלים, אין מקבצים לשם לא בני משפחה ולא מכרים. בני המשפחה, לאו דוקא בכנופיא, פוקדים את הקבר והמצבה ב'יאהרצייט' הראשון, וכל אחד לעצמו מתפלל אצל הקבר כפי צחות לשונו או בנוסח ידוע (כמבואר להלן). יש מרבתינו שאסרו להישען על מצבות, ויש שהתיירו.

השתטחות על קברים

בית הקברות הוא מקום מנוחת הצדיקים, ומתוך כך הוא מקום קדוש וטהור והתפילה בו מתקבלת ביותר, ולא עוד אלא כיון שרגילים להתפלל בו בעד החיים דומה הוא לבית הכנסת. נהגו לילך ולהשתטח על קברי הנפטרים, ולומר תחינות ובקשות, כי הנאה יש למתים שאוהביהם באים אל קבריהם ומבקשים לנשמתם טובה, והם מתפללים על החיים, וגם זכות נשמות הצדיקים הקבורים שם מועילה לנו, וגם לב האדם נשבר ונדכה בעמדו בין קברי הנפטרים. בעתות צרה נהגו לידור ליסע לקברי אבות וקברי צדיקים וקדושים (בימי קדם נדרו לילך יחף בגלות עד מקום הקברות), אבל אין לאדם לילך לבית קברות בעיר אחרת כל עוד לא הלך לבית הקברות בעיר מגוריו. אין נמנעים מפקידת קברים מחמת חשש התדבקות חיצונים וכוחות הטומאה, כי זכות המצוה מגינה. אף בראש חודש אין נמנעים מלהשתטח. בימי תעניות רגילים ללכת לבית הקברות, ובימי 'יאהרצייט' על אב או אם, הולכים אל קבר הנפטר להתפלל. יש נהגו שאם אינם במקום קבורת אבותיהם ביום פטירתם, הולכים לקברי ישראל אחרים. בתשעה באב סובבים את בית הקברות, ובערב ראש השנה ושוב בערב יום כיפור מתפללים שם ואומרים תחינות, ויש שבאים לבית הקברות גם בימי חודש אלול ובעשרת ימי תשובה. בחודש ניסן אין הולכים לבית קברות. מי שיש לו יאהרצייט בחודש ניסן, הולך לקברי אבותיו בערב ראש חודש ניסן. והאנוס ולא הקדים ללכת, יש מתירים לו ללכת ביום היארצייט, אך ימנע מאמירת התחינות. מי שרואה בית הקברות ולא היה שם תוך שלשים יום, אף אם לפני כן ראה תוך שלושים יום בית קברות בעיר אחרת, יאמר ברכה זו בבואו שמה. וכן יאמרה בתוך שלושים יום אם רואה בו קבר חדש. במסורת הדורות לא הקפידו לברך ברכה זו דוקא בקרבת ד' אמות לקברים, לכן גם כהנים מברכים אותה. זאת הברכה לפי נוסח פפד"מ:

בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר יָצַר אֶתְכֶם בְּדִין וְכִלְכַּל אֶתְכֶם בְּדִין וְהִתְחַיָּה אֶתְכֶם בְּדִין וְהִמִּית אֶתְכֶם בְּדִין וְעֵתִיד לְהַחְיֹתְכֶם בְּדִין וְיִוְדַע מִסְפָּר כְּלַכְּכֶם וְעֵתִיד לְגַלּוֹת עֲפָר מִבֵּין עֵינֵיכֶם וְלְהַחְיֹתְכֶם. בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ מְחַיֵּה הַמֵּתִים.

אחר כך אומרים 'אתה גבור'. בלויית המת יש שאומרים 'אתה גבור' רק לאחר גמר הקבורה: אַתָּה גִבּוֹר לְעוֹלָם אֲדֹנָי מְחַיֵּה מֵתִים אַתָּה רַב לְהוֹשִׁיעַ. מְכַלְכֵּל חַיִּים בְּחֶסֶד מְחַיֵּה מֵתִים בְּרַחֲמִים רַבִּים סוֹמֵךְ נוֹפְלִים וְרוֹפֵא חוֹלִים וּמְתִיר אֲסוּרִים וּמְקַיֵּם אֲמוּנָתוֹ לִישְׁנֵי עֶפְרַיִם. מִי כְמוֹךָ בַּעַל גְּבוּרֹת וּמִי דוֹמֵה לְךָ מֶלֶךְ מְחַיֵּה וּמְחַיֵּה וּמְצַמֵּחַ יְשׁוּעָה. וְנֶאֱמַן אַתָּה לְהַחְיֹת מֵתִים. כאשר באים להשתטח על קבר אין אומרים קדיש, ובדאי לא בתוך ד' אמות שלו, אף אם יש שם מנין עשרה.

אין לומדים משניות אצל הקבר ולא אומרים תהילים, שהם דברי תורה ואסור לאמרם שם משום 'לועג לרש', והאומר תהילים צריך להתרחק ד' אמות מכל הקברים.

נהגו מקדמת דנא לומר בבית קברות תחינות בלבד. נוהגים מאוד שלא תהא כוונת המתפלל לבקש מהמתים עצמם שיעזרוהו, אלא מגמת המתפלל היא לבקש מהקב"ה, שיקבל תפילתו בזכות הנפטרים שוכני עפר. נדפסו כמה ספרי תחינות של בית קברות, לא ראי זה כראי זה, ויש במקצתם לשונות של פניה אל המתים ובקשה מהם שיתפללו עבור החיים, ועמי הארצות ונשים עושים את המתים למליצים בינם לבין קונם שלא כדון, ומי שאומר תחינות אלה צריך להקדים תפילה לקב"ה, ואחר כך יכוון שהוא רק מודיע להם צערו שיצטערו עמו, ומחמת צערם ירחם ה' ויושיע את החיים, וכן שעל ידי תפילתו לקב"ה אצל הקבר תעמוד לו זכות הנפטר.

גדולי רבותינו נמנעו מלומר את התפילות הנדפסות, העדיפו כל אחד יתפלל ויבקש בקשותיו בלשונו מתוך כונת הלב, דרחמנא ליבא בעי. אם יש הזקוקים לומר תחינות מוכנות רצוי שיאמרון בנוסחים שתיקנו רבותינו הראשונים – המובאים להלן – כמו הנוסח של רבי יהודה בן הרא"ש, של רבי ישראל איסרלין בעל 'תרומת הדשן' לימי התשובה, והנוסח שהביא רבי יעקב חזן מלונדרך בעל 'עץ חיים', שאין בהם פניה אל המתים כלל.

קבריהם של גדולי הראשונים והאחרונים באשכנז, שימשו מני קדם כמקומות תפילה לקרובים ולרחוקים, ולעתים היו גם שולחים שליח לקבריהם להתפלל ולבקש רחמים, אך מעולם לא הונהגה עליה המונית בימי 'היאהרצייט' שלהם, והתנגדו לכך גדולי אשכנז כדי להתרחק מסרך של 'יעשוני עבודת אלילים', ולכן לא בנו 'אהלים' מעל קבריהם, ואין קברי החכמים והצדיקים אלא מקומות צקון לחש כל אדם בבקשו להתייחד עם קונו, ולהשיג ישועה בעת צרה בזכות ישני עפר.

לא נהגו להניח פתקאות בקברי צדיקים, ואין מדליקים נרות בשום קבר, נוהג שהיה ידוע באשכנז כנוהג אומות העולם, והורו גדולי אשכנז שעדיף ליתן ממון זה לצדקה. מה שנהגו כיום יוצאי ארצות אחרות להדליק נרות על קברי מהר"ם מרוטנבורג, מהר"ל, ועל קברי שאר גדולי אשכנז בבתי הקברות של וורמיישא, פפד"מ וכיו"ב, אין זה דרכם של אותם מצוקי ארץ, ואפשר שלא ניחא להו שמשחיתים את מצבותיהם בטפטוף השעוה והשחרת האבן בלהב האש.

בגמר התפילה אצל קבר מסויים מניחים על המצבה עשב או אבן, וביציאה מבית הקברות נותנים צדקה לעניים.

אין הולכים פעמיים ביום אחד אל אותו קבר.

במשפחות אחדות נהוג, שילדים אינם נכנסים לבית קברות בחיי הוריהם, אלא עומדים מחוץ לגדר.

תחינות על קברים

תפילת רבי יהודה בן הרא"ש על קברי הצדיקים והתמימים:

רבון העולמים, מלך יושב על כסא רחמים. גלוי וידוע לפניך, שכל חפצי בכנים [ובני בני] לא בשביל אהבתי בהם ולא בשביל להתכבד בהם. רק לקיים מצוה שצויתנו בפרה ורבה. יהי רצון מלפניך, שתתקננו בעצה טובה מלפניך בכל עניננו, ותהיה נראתך על פנינו לבלתי נחטא, ונחיה לפניך ביראתך, ויהיה לי זרע של קימא, זרע אנשים שימלא מקום אבותי, ויעמיד לנו יי ברחמי זכות הצדיק הקבור בקבר הזה [הצדיקים הקבורים בקברים הללו], ותשמע תפילתי במקום הזה. גם הוא יתפלל [הם יתפללו] בעדנו תמיד, כל היום יברכנו [יברכנו].

תחינה של 'תרומת הדשן':

צדיקים יסודי עולם! יהי רצון שתהא מנוחתכם כבוד, וזכות תלמוד תורתכם ומעשיכם הטובים תעמד לי ולביתי ולכל הנלוים אלי ולכל בית ישראל. יהי רצון מלפני אלי תרחמים ותסליחות, מלך על כל הארץ, שיתגוללו רחמי וחסדי המרבים על מדותיו [ערב ראש השנה: שנוזכר ונפתח בזה ראש השנה. ימי התשובה: שנוזכר ונפתח באלה ימי התשובה. ערב יום כפור: שנופתח ונפתח בזה יום הכפורים]. לסליחה למחילה ולכפרה על כל חטאתינו עונותינו ופשעינו, ולשנה טובה ומתקנת, לחיים טובים ולשלום, ולפרנסה וכלפלה, ולשנת גאולה וישועה ושנת ברכה והצלחה בכל מעשי ידנינו, ושנת רוח והצלחה, ושנת השקט ומנוחה מכל דאגה ובהלה, מכל שמד ותקלה וגזרה רעה, ושנוזפה לזרע חיים וקיימים העוסקים בתורה ובמעשים טובים, ושנוזפה לעשר ולכבוד, ואל ישלט בנו שטן ויצר הרע, ונמצא חן ושכל טוב בעיניך הקדוש ברוך הוא ובעיני כל רואינו. על כל זאת שבקשתי לפניך אליהי ישראל אדון כל העולמים, העתר לי למען רחמיך וחסדיך המרבים, ולמען זכות הצדיקים האלה, וזכות כל צדיקי עולם, ואל תשיבנו ריקם מלפניך.

תפלה של רבי יעקב חזן מלונדרך:

הנוסח למי שהגיע ממרחקים לקבר צדיק מסויים: עתה ענית נפשי בדרךך להשתטח על קבורת הצדיק הזה, יהי רצון לפניך יי אליה שתעמיד לי זכות תלמוד תורתו ומעשיו הטובים להגן עלי מפל רע, ותעשה לי (כך וכך). וזכני לראות בעצמית הצדיק הזה בהדרו וגדלו עם שאר מתי ישראל.

ינוסח למי שפוקד בית קברות ובו צדיקים אחדים: עתה הטרחתי עצמי בדרך להשתטח על קבורת הצדיקים האלה. יהי רצון לפניך יי אלהי שתעמיד לי זכות תלמוד תורתם ומעשיהם הטובים להגן עלי מכל רע, ותעשה לי (כך וכך). וזכני לראות בעמידת הצדיקים האלה בהדרג ונדלם עם שאר מתי ישראל.

כפתוב: ורנו ישבי סלע מראש הרים וצנחו. עם אב המון, ועקוד בחר מר, ופצל לח ולזו וערמון, ומפענח נאמן, ומשרת, ודוד, ומלכים ונביאים, וחכמים ומלאים מצוות פרמון, ועתה אדון העולם החישה קץ עמידתם, כפתוב: יחיו מתיה נבלתי יקומון הקיצו ורננו שכני עפר כי טל אורת טלך נאריך רפאים תפיל. וכתוב: יששים מדבר וציה ותגל ערכה ותפרח כחכצלת, פרח תפרח ותגל.

בקשה שנהגו לאמרה על הקברות ונדפסה בידי רבי בנימין הלוי מנירנברג במחזור 'מעגלי צדק' בשנת ש"י בערך: אַנָּא יי אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, אֱלֹהֵי אַבְרָהָם אֱלֹהֵי יִצְחָק וְאֱלֹהֵי יַעֲקֹב, עֲמוּד מִפְסָא דִּין וְשֵׁב עַל פְּסָא רַחֲמִים, וְרַחֵם עָלֵינוּ, לְמַעַן זְכוּת אַבוּתֵינוּ, וְלְמַעַן הַחֲסִידִים וְהַיֹּשְׁרִים בְּלְבוּתָם, וְלְמַעַן כָּל הַתְּרוּגָנִים עַל יְחוּדָךְ, וְלְמַעַן כָּל הַשְּׂרוּפִים עַל קְדוּשַׁת שְׁמֶךָ, וְלְמַעַן כָּל אֲשֶׁר נִשְׁפָּד דָּמוֹ עַל יְחוּדָךְ, דָּם נַפְשוֹת אֲבִיוֹנִים וְגֵרִים, אֲשֶׁר לְמוֹת הָעָרוּ נַפְשָׁם, וְתַחַת הַחֶרֶב נִתְּנוּ רֹאשָׁם, אַחֲרֶיךָ יִשְׁאַגוּ, וְעַלֶיךָ כָּל הַיּוֹם הַזֶּה, יִקְרִיבוּ לְפָנֶיךָ עוֹלָה וְזֶבֶחִים, וַיַּעֲשׂוּ לְרִיחַ נִיחּוּחַ אֵת הָרֹאשׁ וְאֵת הַנְּתָחִים, וְהֵם בְּמִיתָתָם שְׂשִׁים וְשִׁמְחִים, זֶה יֹאמַר לִי: אֲנִי, וְלִצְוֹר יִשְׂרָאֵל שֶׁבְרָאֲנִי אֶקְרִיב אֵת עֲצָמֵי חֲלָבִי וְדָמֵי נִתְחֵי וְרֹאשֵׁי, וְאֵתֵן בְּכוּרֵי פִשְׁעֵי פְרִי בִטְנֵי חַטָּאת נַפְשִׁי, וְנַפְשָׁם מִתַּעֲלָפֶת, בְּדָמִים מִתְּבוֹסָסֶת, וּמֵאֲבוֹת לְבָנִים מוֹרְשָׁה מְסִינִי, לַעֲלוֹת לָהֶם לְשִׁלְמֵי נְדָבָה לְרִצּוֹן לָהֶם לְפָנֶי יי, לֹא לָנוּ יי לֹא לָנוּ, כִּי לְשִׁמְךָ תֵּן כְּבוֹד, עַל חֲסִדְךָ עַל אֲמִתְךָ, לְמַה יֹּאמְרוּ הַגּוֹיִם, אֵיזָה נָא אֱלֹהֵיהֶם, וְאַתָּה תוֹחֵלְתָנוּ וְסִבְרָנוּ וְתִקְוָתֵנוּ, חֲנוּן וְרַחוּם, יְחִיו נֶגֶד עֵינֶיךָ צְרוּתֵינוּ, וְרָאָה בְּעֵינֵינוּ, וַיַּעֲלֶה עֲלֵבוֹנֵנוּ וְעַלבוֹן אַחֵינוּ שֶׁבְכָל עִיר וְעִיר לְפָנֶיךָ בְּכָל עֵת, עִם עַלבוֹן שְׁמֶךָ הַגָּדוֹל הַמְּחַלְלֵל בֵּין אֲשֶׁר חֲרַפּוּךָ וַיִּתְּנוּ אֵת כְּבוֹדְךָ לְאַחַר וְתַהֲלִתְךָ לְפָסִילִים, שְׁמַע אֱלֹהֵינוּ חֲרַפּוֹת אֲשֶׁר חֲרַפּוּךָ, אֱלֹהִים חַי, וְאֵל תִּכְסֵּעַ עַל עֵינֵינוּ, וְחַטָּאתָם מִלְּפָנֶיךָ אַל תִּמְחָה, וְיָדְעוּ כִּי אַתָּה יי קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל, וְהַקְדִּישׁוּ אֵת קְדוּשַׁת יַעֲקֹב וְאֵת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וְעַרְצוֹ, זָכַר נָא בְּנֶיךָ, עֲנִיִּים וְאֲבִיוֹנִים, מִצַּפִּים לִישׁוּעָתְךָ כָּל הַיָּמִים, אֲבִינוּ שֶׁבְשָׁמַיִם, צַדִּיק אַתָּה, וְחֲסִיד אַתָּה, וְכָל מַעֲשֶׂיךָ בְּאַמוּנָה, יִגְלוּ רַחֲמֶיךָ עַל בְּנֶיךָ אֲשֶׁר הֵם בְּאֶרֶץ שׁוֹבֵיהֶם, וְתוֹצִיא מִבֵּית כְּלָא יוֹשְׁבֵי חֹשֶׁךְ, וְלֹאסִירִים פִּקְחַ קוֹחַ, וְיִזְכַּר לָנוּ אֱלֹהֵינוּ שֶׁהַקְדַּשְׁתָּ אֵת עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל מִתּוֹךְ שֶׁבַעִים אַמּוֹת, וּמִתּוֹכָם הִפְרַשְׁתָּ אֵת שֶׁבַט לְוִי, וְהִפְרַשְׁתָּ כַהֵן גָּדוֹל לְעֹמֵד לְשֵׁרֵת וְלַהַתְּוֹדוֹת עַל עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל לְכַפֵּר עֲלֵיהֶם, וְעַתָּה בְּעֵינֵינוּ שָׂרְפוּ, נִגְדַע בֵּית מֵאֻנֵּינוּ, וְהַשְׁלִיכָה תִפְאַרְתֵּנוּ, וְנִשְׁאַרְנוּ רִיקִים מִכָּל טוֹב, וְאִין לָנוּ כִּי אִם תִּפְלוּתֵנוּ, הַיּוֹצֵאֹת מִקִּירוֹת לְבָנֵנוּ, כִּי צְמֵאִים אָנוּ לְרַחֲמֶיךָ בְּאֶרֶץ עֲרִפָה לַיִּם, וְצוֹעֲקִים לְפָנֶיךָ מִכָּאֵב לֵב, וְשׁוֹפְכִים שִׁיחֵנוּ לְפָנֶיךָ בְּדַמַּע לֵב, וְיִזְכַּר לָנוּ מַה שִּׁצְוִיתָנוּ בְּתוֹרָתְךָ, וְכִי יָמוּךְ אַחִיךָ וּמָטָה יָדוֹ עִמְךָ וְהַחֲזִיקָתָ בּוֹ, וְאַנְחָנוּ בְּנֶיךָ יְלִידֵי שִׁעֲשׂוּעֶיךָ, רַחֵם עָלֵינוּ כְּרַב רַחֲמֶיךָ, וְקִים לָנוּ מַה שֶׁנֶּאֱמַר עַל יְדֵי נְבִיאֶיךָ, לְמַעַן לְמַעַן אֲעֲשֶׂה כִּי אֵיךְ יִחַל וּכְבוֹדִי לְאַחַר לֹא אֵתֵן, שֶׁמִּחֲנוּ כִּימֹת עֲנִיתָנוּ, שְׁנוֹת רֵאִינוּ רָעָה, שֶׁלַח הַגּוֹאֵל לְנַאֲלָנוּ, וְהַעֲלָנוּ שְׂמֵחִים עַל אֲדַמְתְּךָ, וְשִׁכְנִיתְךָ שֶׁבֶן בֵּינוֹתֵינוּ, וְכִדְבָרְךָ יְחִיו מִתֵּינוּ, יִקְיִצוּ וִירְנְנוּ שׁוֹכְנֵי עֲפְרוֹתֵינוּ, וְשִׁמְחַת עוֹלָם תִּהְיֶה עַל רֹאשֵׁינוּ, כֹּאֲשֶׁר נֶאֱמַר, וּפְדוּנוּ יי יִשְׁבוּן, וּבְאוֹ צִיּוֹן בְּרִנָּה, וְשִׁמְחַת עוֹלָם עַל רֹאשָׁם, שֶׁשׁוֹן וְשִׁמְחָה יִשִּׁינּוּ, וְנָסוּ יְגוֹן וְאַנְחָה, וְעוֹד נֶאֱמַר, כִּי הִתְרַם יְמוּשׁוֹ, וְהַגְּבַעוֹת תִּמוּשִׁינָה, וְחֲסִדֵי מֵאֲתָךְ לֹא יָמוּשׁוּ, וּבְרִית שְׁלוֹמִי לֹא תִמוּט, אָמֵר מִרַחֲמֶיךָ יי, וְעוֹד נֶאֱמַר, עַתָּה אֲשִׁיב אֶת שְׁבוֹת יַעֲקֹב, וְרַחֲמֵי כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל, וְקִנְיָתִי לְשֵׁם קְדָשִׁי.

יהי רצון מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו, לנחם אותנו על כל הצרות שעברו עלינו, לילות וימים, וכלה שנותינו בטוב וימינו בפעימים, תושיע מעוטי עמים, וסוככנו בשלומך, ולמדנו להועיל, וספק על ידינו לשמר ולעשות, ושימנו מבני אדם אשר בצל כנפיך יחסיון ומדשן ביתך ירוין, ותכין ותזמן לכל אחד די מחסורו, ברוח ולא בדחק, בהתר ובכשרות, ותשבר ותאבד ותכניע ותשפיל ותכלה כל הקמים נגדך, והאלהים יכניעם ויפילם ויניא ויבטל מחשבות הרעות, מעלינו ומעל כל עמך ישראל, ותכלה ממנו בזה ושביה, ותכלה ממנו גלות וטלטול, ותכלה ממנו דבר ומשחית, ותכלה ממנו הנה על הנה, ותכלה ממנו זעם ועברה, ותכלה ממנו חרוכה וקצפה, ותכלה ממנו יצר הרע, ותכלה ממנו כליון עינים, ותכלה ממנו מלאך המות, ותכלה ממנו נגף וחרון, ותכלה ממנו עין הרע ושנאת חנם, ותכלה ממנו כל צרה וצוקה וכל קלון וחרפה, ותננו לראש ולא לזנב, ותננו לרחמים בעיני השלטונים, וזכרנו יי ברצון עמך, ופקדנו בישועתך, לראות בטוב בחיריך, ולשמח בשמחת גויך, ולהתהלל עם נחלתך, כי אתה שומע תפלה ומאזין צעקה, ואנחנו לא נדע מה נעשה, כי עליך עינינו, ושמע תפלתנו, ושועתנו האזינה, שנאמר, כי שמע אל אביונים יי, ואת אסיריו לא בזה, כי לא בזה ולא שקץ ענות עני, ולא הסתיר פניו ממנו, ובשועו אליו שמע, טרם נקרא אתה תענה, כדבר שנאמר, והיה טרם יקראו ואני אענה, עוד הם מדברים ואני אשמע, וחדש בקרבנו רוח

נכון לתזר לפניך בתשובה שלמה, ולעבדך בלב נאמן. וראה דמעוטינו פנסוד המים, ושברון רוחנו ככל הקרבנות, ואנחותינו פקמץ מנחת הדל, ושית שפתותינו כשירי הלויים למשפחותם וכשירי המלאכים, השתחנותינו לפניך ככל השתחנות משרתיך בפרום, ורוח פינו כעולה תמימה וכקטרת הסמים. אלהים השיבנו, והאר פניך ונשעה, ולא נצא ריקם מלפניך. יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך, יי צורי וגואלי. ברוך אתה ארון השלום, על כל אשר עשית ואשר אתה עתיד לעשות, עמי ועם כל בריותיך, וברוכים מלאכיך שעושים רצונך בלבב שלם, ארון השלום, תברכני ותפקדני לחיים טובים ולשלום, תזכני ואת זרעי ואת זרע זרעי, למצא חן וחסד ושכל טוב, בעיניך ובעיני כל רואי, ותעביר עוני פשעי וחטאתי, תזכני לקבל שבתות, מתוך רב שמחה, ומתוך עשר וכבוד, ומתוך מעוט עונות, ותעביר ממני, ומכל בני ביתי, ומכל עמך ישראל, כל מיני חלאים רעים, וכל מיני מדות, וכל מיני דלות ועניות, ותנחילנו יצר טוב, וחיי העולם הבא, ורב עשר וכבוד, לעבדו ביראה ובאהבה, ברוך אתה המלך הכבוד, שלום לכם מלאכי השלום, שלום לכם מלאכי רחמים, בואכם לשלום, מלאכי השלום, מלאכי הרחמים, מלאכי השרת, ברוך בואכם לשלום.

תחינה שחיבר השלי"ה לאמרה בכל השנה, ובפרט למתענים בערב ר"ח סיון:

אתה הוא יי אלהינו עד שלא בראת העולם, ואתה הוא אלהינו משבראת העולם, ומעולם ועד עולם אתה אל, ובראת עולמך בגין להשתמודעא אלהותך באמצעות תורתך הקדושה כמו שאמרו רבותינו זכרונם לברכה, 'בראשית', בשביל תורה ובשביל ישראל, כי הם עמך ונחלתך אשר בחרת בהם מכל האמות, ונתת להם תורתך הקדושה, וקרבתם לשמך הגדול: ועל קיום העולם ועל קיום התורה בא לנו ממך יי אלהינו שני צווים, כתבת בתורתך 'פרו ורבו', וכתבת בתורתך 'ולמדתם אתם את בניכם', והפונה בשתייהן אחת, כי לא לתהו בראת כי אם לשבת, ולכבודך בראת יצרת אף עשית, כדי שנהיה אנחנו וצאצאינו וצאצאי כל עמך בית ישראל יודעי שמך ולומדי תורתך:

ובכן אבוא אליך יי מלך מלכי המלכים, ואפיל תחנותי, ועיני לך תלויות עד שתחנני ותשמע תפילתי להזמין לי בנים ובנות, וגם הם יפרו וירבו הם ובניהם ובני בניהם עד סוף כל הדורות לתכלית שהם ואני בלנו ועסקו בתורתך הקדושה ללמד וללמד לשמור ולעשות ולקיים את כל דברי תלמוד תורתך באהבה, והאר עינינו בתורתך ודבק לבנו במצותיך לאהבה וליראה את שמך:

אבינו אב הרחמן, תן לכלנו חיים ארזים וברוכים, מי כמוך אב הרחמים זוכר יצוריו לחיים ברחמים, זכרנו לחיים נצחיים כמו שהתפלל אברהם אבינו 'לו יחיה לפניך', ופרשו רבותינו זכרונם לברכה, 'ביראתך': כי על כן, באתי לבקש ולחנן מלפניך שיהא זרעי וזרע זרעי עד עולם זרע פשר, ואל ימצא בי ובזרעי ובזרע זרעי עד עולם שום פסול ושמץ, אך שלום ואמת וטוב וישר בעיני אלהים ובעיני אדם, ויהיו בעלי תורה, מארי מקרא, מארי משנה, מארי תלמוד, מארי רזא, מארי מצוה, מארי גומלי חסדים, מארי מדות תרומיות, ויעבדוך באהבה וביראה פנימית, לא יראה חצונית, ותן לכל גויה וגויה מהם די מחסורה בכבוד, ותן להם בריאות וכבוד וכת, ותן להם קומה ויפי וחו וחסד, ויהיה אהבה ואחנה ושלום ביניהם, ותזמין להם זווים הגונים מזרע תלמידי חכמים מזרע צדיקים, וגם זווים יהיו כמותם ככל אשר התפללתי עליהם, כי זכרון אחד עולה לכאן ולכאן:

אתה יי יודע כל תעלומות, ולפניך נגלו מצפוני לבי, כי כונתי בכל אלה למען שמך הגדול והקדוש ולמען תורתך הקדושה, על כן ענני יי ענני בעבור האבות הקדושים אברהם יצחק ויעקב, ובגללם תושיע בנים להיות הענפים הגה כי כן יברך גבר ירא יי: 'ברכה יי מציון וראה בטוב ורושלים כל ימי חייך: וראה בנים לפניך שלום על ישראל:

אתה יי יודע כל תעלומות, ולפניך נגלו מצפוני לבי, כי כונתי בכל אלה למען שמך הגדול והקדוש ולמען תורתך הקדושה, על כן ענני יי ענני בעבור האבות הקדושים אברהם יצחק ויעקב, ובגללם תושיע בנים להיות הענפים הדומים לשרשם, ובעבור דוד עבדך רגל רביעי במרכבה, המשורר ברוח קדשך, שיר המעלות, אשרי כל ירא יי תהלך בדרכיו: יגיע פסיד פי תאכל אשריך וטוב לך: אשתך כגפן פריה בירכתי ביתך, בנה כשתי זיתים סביב לשלתך: הגה כי כן יברך גבר ירא יי: 'ברכה יי מציון, וראה בטוב ורושלים, כל ימי חייך: וראה בנים לפניך, שלום על ישראל:

אנא יי שומע תפלה יקים בנו הפסוק ואני זאת בריתי אותם אמר יי רוחי אשר עליך ודברי אשר שמתי בפיה לא ימוש מפיה זרע ומפי זרע זרע אמר יי מעתה ועד עולם: יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך יי צורי וגואלי:

מתוך תפילת רמח"ל בבית הקברות בערב יום כפורים :

רבון כל העולמים מודים אנחנו לפניך יי אלהים אלהי ישראל, אבינו מלפניו, שאתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו לעולם ועד. האל מלך צור ישראל, המקדשנו בקדשת שמו ומנחנו בדרךיו ללכת בכל מצותיו, ובטהרתו מטהרנו. המוחה כעב פשעינו ומעביר אשמותינו בכל שנה ושנה, הגוער בכל משטינו וסוחר פיות כל מזכירי עונות עמו בית ישראל, כי מלך מלא רחמים הוא, גואלנו ומושיענו לדור ודור ולנצח נצחים הבטחתנו, נושא עון ועובר על פשע לשארית נחלתו, המזכה עבדיו ומושיע כל החוסים בו. עדיך באנו ולפניך נשפך שיחנו, כי אתה אלוה תהלתנו וצור ישענו, את פניך יי נבקש להעטר לנו את שאלתנו ברחמים גדולים, להמציא לנו מחילה סליחה וכפרה ולמחול לנו את כל עונותינו, חננו יי חננו, עננו יי עננו, גאוננו ומבטחנו לדור ודור נשמחה בך.

אבינו מלפניו זכרנו לטובה והעבר ממנו כל חטא ועון, וראה בצרות נפשנו, ועל דלותנו תמחל, כי אנחנו חטאנו ועזבנו דרכיך, ואתה יי מלך חנון ורחום איך חפץ בהשחתת עולם, כי לא תחפץ במות המת כי אם בשובו מדרךיו וחייה, העתר נא לתפלתנו ועננו למען זכות שלשת עבדיך אברהם יצחק וישראל אבותינו, זכותם יחן עלינו למען רחמיך.

ואתה יי אל אלהי הרוחות לכל בשר, אתה יודע יצרנו, זכור כי עפר אנחנו, זכרנו לטובה לפניך, לחיים טובים, ויפקדו לפניך זכיותינו, ופרנסנו וכלכלנו בידך הרחבה ואל תצריכנו לידי מתנת פשר נדם ולא לידי הלואתם, ולא נבוש ולא נכלם לעולם ועד, ותדריך רגלינו בתורתך, ותמחר לגאולנו, ותחיש ישועתנו ברחמים רבים, ותמחל לנו על כל חטאתינו ותהיה השנה הזאת שנה טובה ומתוקה, מעטרת בברכותיך ומלאה כל טוב, ותרחיק ממנה כל יגון ואנחה כל עצב ועצבון לעולם.

מלך אל זן ומפרנס לכל, הסר עני מעמך והעבר ממנו כל דלות וחסרון, והרבה לנו טובה וברכותיך, ותמציאנו כל צרכנו, ותטריפנו לחם חקינו, ותתן חלקנו בתורתך ובמצותיך תמיד לעולם ועד, ואת יצר הרע תעבירהו ותתן לנו לב בשר, כי אתה יי חפץ לזכות עמך ברחמים רבים וגדולים, ובגמנו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח, רחם על פליטת עמך בית ישראל יי אלהים אלהי ישראל, ותהא השנה הזאת שנת גאולה שלמה, יי הושיעה המלך יעננו ביום קראנו.

יי אלהים אלהי ישראל, כשמך בן תהלתך וכבודך על כל הארץ, ומוראך על כל יושבי תבל, לפניך ירגזו ארץ ומלואה וכל אשר בה לפניך יחרדו, נכון כסאך מאז מעולם אתה, ישמחו אים במלכותך ויקריבו לך כתר מלוקה, וכל אשר עשית ישתחוו לך וירגזו לשמך ויומרו תהלתך, כי מלך אתה ואין כמלכותך, מלך עלינו לבדך ואין עוד, מלך אחד, יחיד במלוכה ומושל על כל הארץ, זכרך לדור ודור ישראל, בדרכיך יזלו השמים והארץ האירה מפבורך, כי כל שעה תחת רגליך, ועיניך בכל תראינה, ובעפעפיך תבחן צדיקים, ואוהביך ישמחו בך וישרים יעלו לפניך, אתה אהבת את עמך ותבחר בם, ותודיעם אמונתך ויכירו גדולתך, ותלבישם אימה ויראה מפני שם קדשך אשר נקרא עליהם.

אנא יי אלהים אלהי ישראל, ראה בדחך השעה ותחלץ עני בעניו, ראה כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב, ורשעים עתקו חיל ואנשים זדים בזרועם על הארץ משלו, וגאים גבוהה דברו, ולצים לצון חמדו להם, רבון כל העולמים, הבט לברית ואל תשחית ארץ, ובושו מפניך כל רשעים ואת גטע שעשועיך תביט, והוציאנו מצרה לרוחה, מחשכה לאורה, מיגון לשמחה ומאכל ליום טוב, וזכר את העקדות אשר עקדו לפניך עמך בית ישראל ואת כל דמיהם אשר הקריבו לך, וזכר לנו אהבתך ושבועתך, ובריתך תקים אתנו, ותשמחנו בבית תפלתך ותושיע תפארתך ומשיחך תצמיח בקרוב, לגאול כל עגני ארץ ולהרים שפלים למרום, וזדים בגבורתך תכניע.

אדון כל העולמים, על התשובה מראש הבטחתנו ועל התשובה עינינו מנחלות לך, שוכן בחדרי גאון ומעטף בחדר תפארה, המעטר בגאון גבהו, לשבחך אין קצה ולגבורתך אין תכלית וחסדך הגדול על כל הארץ, כי אתה אחד יחיד ומיוחד, גלה לנו רצון וגאולה, והשב לנו בית קדשך להיות נכון בראש ההרים, עושה פלא לחיים לבל יהיו כמתים, כי אתה מכלכל חיים בחסד מחיה מתים ברחמים רבים, הקל מעלינו חבלי המשיח ותן לנו גאולת עולם בקרוב, ומלכות בית דוד משיחך תחזינה עינינו, וירושלים עיר קדשך לכבוד תהיה בתוכה, ותרים קרננו ותושיענו בקרוב.

חנוכת בית קברות

כאשר מייעדים חלקת אדמה לבית קברות חדש, קונים אותה לקרקע עולם. יש שאין קונים אותה לחלוטין ואינם גומרים את הקניין עד שנוצר הצורך לקבור בו את הנפטר הראשון.

בעת רכישת קרקע לבית קברות יש חברות קדישות שגוזרות על חבריהן תענית ביום שני או חמישי, באמירת סליחות ובקשת רחמים, ובמקומות אחרים הכריזו על תענית ציבור למחרת קבורת הנפטר הראשון. בפפד"מ לא נהגו להתענות.

אם בפתחת בית הקברות החדש חדלים מלהשתמש בבית הקברות הישן, נועלים אותו באמירת תפילה קצרה.

בחינוך בית הקברות אומרים מזמור מט ('שמעו זאת כל העמים'), שנאמר לפני תפילות הלוייה הרגילות, ויש אומרים מזמור צא ('יושב בסתר') ומזמור קד ('ברכי נפשי').

כהנים חוצבים את הקבר הראשון. לעתים מתאספים לשם כך עשרות רבות של כהנים. אין קוברים תחילה תרנגול.

מציינים את גבולות בית הקברות.

בכניסה לבית הקברות יש שקבעו מאמרים או פסוקים כגון: הילודים למות, והמתים להקיות (אבות פי"ד מכ"ב), או: ונתתי לה את כרמיה ממש ואת עמק עכור לפתח תקנה: (הושע ב, יז).

המצבה הראשונה מותקנת על חשבון החברות קדישות דמטהרים ודקברנים.

הכנסת ספר תורה

הזמן המובחר בשבת

ספר תורה חדש מכניסים לבית הכנסת בשבת קודש, והפוסקים נתנו לכך את הנימוקים הבאים:

- א. כתיבת ספר תורה חדש, יש בה מעין התחדשות מתן תורה, ולפיכך נתינתו נעשית בדומה למתן תורה; השבת היא היום בו ניתנה תורה, וחביבה מצוה בשעתה, ללכת בדרכי ה', ליתן תורה בשבת.
- ב. בשבת כל הציבור יכול להתאסף, אנשים נשים וטף.
- ג. מקובל לדרוש לכבוד התורה, ובכך לקשר בין תורה שבכתב לתורה שבעל פה, ולעשות שמחה שלמה עם קדושת השבת.
- ד. שבת הוא זמן הכנסת ספר תורה העליונה, בסוד הארון בית גזיו של הקב"ה.
- ה. כבודו של ספר התורה שמביאים אותו לשם קריאה בו תיכף, ולא כדי להציבו בארון.
- ו. מסורת היא מקדם ומנהג של ישראל תורה הוא.

גם בשבועות, זמן מתן תורתנו, נהגו להכניס ספר תורה, ויש שנהגו כן בשמחת תורה. בשבת לא ניתן לכבד את המשתתפים בכתיבת אות בספר התורה, אך טקס כתיבת פסוקי סוף התורה בלאו הכי לא היה מקובל באשכנז, ויש מרבניה שעוררו על כך שהנהגים כן באים לידי תקלה, בכבדס אנשים שונים שאינם סופרים לכתוב, ולעיתים האותיות נכתבות שלא כדין.

ליל שבת

אם מכניס ספר התורה תורם את ספר התורה לקהילה, ראוי להקדישו לפני כניסת השבת, כדי שלא להיכנס לספק קנין בשבת.

לפני כניסת השבת מציבים את ספר התורה בחדר נאה המקושט לתפארת בריבוי אורות לכבוד הספר. אחר סעודת ליל שבת מתכנסים שם, סביב שולחן ערוך במיני מאכל, כדי לזמר שירות ותשבחות ולהשמיע דברי תורה. יש שהידרו לארגן מנין אנשים ללימוד תורה כל הלילה, עד לקיחת ספר התורה לבית הכנסת למחרת היום.

שחרית

הכנסת הספר נעשית בתפילת שחרית, לפני קריאת התורה. בדורות הקודמים כאשר כל הקהל הקפיד להשתתף בתפילה מתחילתה ב'אדון עולם', נהגו בקהילות אחדות לעשות כן עוד לפני התחלת 'ברוך שאמר'. בשבת שיש בה הכנסת ספר התורה, יש המקדימים את תפילת שחרית יותר משאר שבתות. בתפילת שחרית מנגן השי"ץ במקומות שונים בתפילה כפי שנהוג בשבתות מיוחדות וימים טובים, כגון קדושה וקדיש 'תתקבל'.

תהלוכה ברחוב

אחר קדיש 'תתקבל' יוצא הרב בליווי כל המתפללים מבית הכנסת אל הבית בו נמצא ספר התורה. אל תוך הבית נכנסים רק הרב וחשובי הקהל ומוציאים את ספר התורה מהבית.

הרב מוליכו תחת יריעה על גבי כלונסאות מרחק כמה בתים, ולאחריו מכבדים חשובים אחרים להמשיך בנשיאת ספר התורה מרחק כמה בתים, עד מקום בית הכנסת. וכן מכבדים את חשובי הקהל באחיזת הכלונסאות, המתחלפים בעברם כמה בתים. אין היריעה הזו נחשבת לאוהל שעשייתו אסורה בשבת, כיון שאינה באה אלא לנוי בעלמא.

בזמן ההולכה מזמרים פיוט לכבוד הכנסת ספר תורה, על ידי החזן בליווי משוררים. בדורות עברו הורגלו לפייט פיוט חדש לכבוד כל הכנסת ספר תורה, וכמה מפיזטים אלה הובאו לדפוס.

הכנסה לבית הכנסת

בפתח בית הכנסת מסירים את היריעה. כל ספרי התורה שבארון הקודש מובאים אל פתח בית הכנסת לקראת הספר החדש.

בהכנסתו מפתח בית הכנסת עד ארון הקודש שרים החזן והמשוררים את פסוקי הלל: 'ברוך הבא בשם ה'', עד סופם. לא נהגו לרקוד בהכנסת ספר תורה, שאסור הוא הריקוד בשבת.

תחליף א' לתהלוכה ברחוב: הושטת לויים וכהנים

אם בית הכנסת הוא באיזור שאין מטלטלים בו בשבת, יש קהילות בהן הקילו לשאת את ספר התורה דרך הרחוב שהוא כרמלית על ידי הושטה מאחד לחברו פחות מד' אמות כל אחד, והוצאה מהבית על ידי נכרי וכן הכנסתו לתוך בית הכנסת, ויש המערערים על כך. בערים הגדולות, שאין בהן עירוב מהודר, נהגו בדורות האחרונים לשמור את ספר התורה לפני כניסת השבת בחדר סמוך בתוך בנין בית הכנסת או בבנין סמוך לו שניתן לטלטל ממנו. במקום התהלוכה ברחוב, נהגו בבתי כנסת גדולים כי בתום תפילת שחרית, מתייצבים הכהנים והלויים בשורה ארוכה משני צידי המעבר, מפתח בית הכנסת עד המדרגות שלרגלי ארון הקודש. הספר מובא לבית הכנסת, ונמסר ללוי הראשון שבפתחו, והוא מעבירו ללוי שממולו, והלה ללוי השני העומד מולו (לשמאל הלוי שקיבל ראשונה את הספר), וכך הלך וחזור משורה לשורה, ומן הלויים לכהנים עובר ספר התורה לשתי שורות הכהנים באותה צורה, מכהן לכהן העומד מולו, עד שהספר מגיע אל הכהן האחרון, שבסמוך לארון הקודש. אחד מראשי הקהל מלווה את ספר התורה בכל מהלך המסירה מיד ליד, ושומר על תקינות המהלך. בכל אותה עת שרים החזן ומשורריו לכבוד התורה. בימינו יש שהנהיגו תחת פיוט מיוחד לשיר 'שאו שערים'. נודב הספר ממתין אצל ארון הקודש לבואו של הספר.

תחליף ב' לתהלוכה ברחוב: הקפות סביב הבימה

בקהילות אחרות שנמנעה מהן התהלוכה ברחוב בשבת, נהגו בשבע הקפות מסודרות (כדרך שמקיפים בהושענא רבה) סביב הבימה. לכל הקפה מכבדים אחרים בנשיאת ספר התורה. בקהילות הולנד נהגו שבהקפות אומרים – במקום פיוט מיוחד לכבודה של תורה – שבעה מזמורי תהלים, ויש בקהילות השונות סדרים שונים, כגון: יט, כט, מה, סז, פד, ק, קלב. / ק, קלו, סז, צז, צט, יט, כט. / יט, כד, כט, סז, צט, קיא, קיח. / ח, טו, יט, כד, פד, צד, קיא. / יט, סח, צא, א, צה, כד, קלב. / יט, פד, צה, א, צא, מ, קלב. אמירת הפסוקים היא לסירוגין, פסוק אחד חזן ופסוק שאחריו קהל, כמו בכל אמירת תהלים. ויש נוהגים ששני מזמורים מתוכם נאמרים בשירת המשוררים.

הכנסת ספר התורה לארון והוצאתו לקריאה

מכניסים תחילה את ספרי התורה שהוצאו לקראתו, ולאחריהם את הספר החדש, כדי שיפגעו בו תחילה בקריאת התורה שקוראים באותה תפילה. נודב ספר התורה החדש הוא המכניסו לתוך ארון הקודש. אחר סגירת הארון, יש הנוהגים שהרב נושא דרשה, ויש נוהגים שהרב דורש אחר עלייתו לתורה. הוצאת ספר התורה נעשית כבכל שבת.

עליות לתורה

נודב הספר נקרא לעלות לתורה. אם לא הקדיש את ספר התורה לגמרי לבית הכנסת, ושייר לעצמו מקצת בעלות על הספר, הריהו לובש טלית חדשה או בגד חדש, ומברך 'שהחיינו' לפני ברכת התורה. הרב הוא חיוב לעלות לתורה, ואחר ברכה אחרונה על התורה, אם לא דרש לפני כן, הוא דורש עתה לכבוד ספר התורה. נודב הספר, כמו בעל שמחה אחרת, זכאי להעלות לתורה ולכבד במצוות את הקרובים לו.

'סעודת ספר'

אחר התפילה – או בזמן סעודה שלישית – עושים משתה ושמחה לכבוד ספר התורה. משתה זה נקרא: 'סעודת ספר' (ספר מאהלי'). גיילים לדרוש בשבח התורה וחשיבות כתיבתה.

קריאה בספר תורה חדש

נהוג לקרוא בציבור בספר התורה החדש לפחות שלושים יום רצופים מיום נתינתו, ואחר כך בכל שבת במשך השנה הראשונה.

צורת בית כנסת

לבנות בתי כנסת בצורה המקובלת מקדם

"בכל הפוסקים הראשונים ובשני התלמודים, לא ראינו כל תמונה, שיהיה לבית הכנסת תמונה מיוחדת", כך קבע ה'נודע ביהודה', ולכן צורת בית הכנסת, בדומה לסגנון הלבוש היהודי, עברה שינויים במשך הדורות, ולא ראי צורת בית הכנסת בימי חז"ל לצורתו בזמן רבותינו הראשונים, או כראי צורתו בתקופת האדריכלות המודרנית. עם כל זה טען ה'נודע ביהודה', כי בבניית בתי כנסיות "טוב הדבר שלא לחדש דבר ממנהגים ישנים". כלומר, אותן צורות בניה וריהוט שנתקבלו בצורה מוחלטת והפכו ל'מנהגים ישנים', ראוי לדבוק בהם, וכן הורה מרן ה'חתם סופר' בצוואתו הידועה: "עמוד התפלה וסדרי בתי כנסיות כאשר היה עד היום הזה כה יהיה וכה יקומו לנצח, וחלילה לשום אדם לשנות הן בבנין הן בסידור התפלה ושלוחי ציבור מאשר היה, וכל המשנה פניו ישונה, ולצדיקים כל אָנן לא יאונה".

להלן נביא כמה פרטים שהתקבלו בבתי הכנסת באשכנז, בימי קדם, מהם שנשתמרו גם בדורות האחרונים ומהם שנשתנו.

מיקום וגובה

מעיקר הדין, בית כנסת מגביהין אותו עד שיהיה גבוה מכל בתי העיר. באשכנז הקפידו על כך במידה והדבר היה אפשרי. אבל בסוף ימי הראשונים נאסרה על ידי הרשויות בנייתם של בתי כנסת ושיקומם עוכב. בערים גרמניות אחדות תבעו השלטונות להסתיר את מקומם. כך נוצר המצב שכמה בתי כנסת נבנו מאחורי הרחובות ומרוחקים משדה ראייתם של עוברים ושבים.

לא ניתן היה למקם את בית הכנסת במקום מרכזי, רם ונישא, אך בגג בית הכנסת הורגלו להציב מוט ברזל (לעתים הצמידו בראשו דגל ברזל לנוי) או מוט עץ או מגדל אבנים, אשר התרומם באופן סמלי מהגג, והתנשא מעל הבתים הסמוכים, כפי ההלכה ש"אם עשה בנין גבוה יותר בקרן אחד מבית הכנסת סגי בכך". יש אומרים שעמוד ברזל בקרן לא מהווה תחליף לבניה לגובה, אך בכמה קהילות ותיקות סמכו על כך, מחוסר ברירה.

פתחים

פתח בית הכנסת ברוב בתי הכנסת הישנים היה בדרום, ויש שהפתח היה במערב, מול ארון הקודש. בין עזרת הנשים לבית הכנסת ניצב פתח קטן, 'יודש-טיר' (פתח ברית מילה), דרכו הסנדקת העבירה את התינוק לסנדק.

ריצפה

רוב בתי הכנסת הקדומים נבנו עמוק יותר ממפלס הכניסה. בכניסה ירדו מדרגה או מדרגות אחדות, לקיים את הנאמר "ממעמקים קראתיך ה'". מקום החזן היה עמוק עוד יותר, כדי מדרגה או יותר ממפלס בית הכנסת. ריצפת בית הכנסת היתה מרוצפת במחצלאות ונסרי עץ, כדי למנוע קור בימות החורף.

חלונות

בכל מקום השתדלו לקבוע חלונות לכיוון ירושלים. מספר כולל של י"ב חלונות לבית הכנסת, אינו אלא הידור על פי הזוהר, ולא היה נהוג אצל רבותינו הראשונים. אורור בית הכנסת בשנים קדמוניות נעשה על ידי פתיחת החלונות למשך כל חודשי הקיץ, מר"ח אייר עד שמתחילים באמירת סליחות. סגירתם בחורף נועדה לשמור על חומו.

ארון הקודש

ארון הקודש ניצב בפלטפורמה מוגבהת שעולים אליה בכמה מדרגות. פלטפורמה זו משמשת את הכהנים כדוכן לברכת כהנים. בכמה בתי כנסת הוצבו לפני זוויותיו של הארון שני עמודים מעוצבים יפה. בקהילות ותיקות היה ארון בתוך ארון, בירכתי ארון הקודש, לשמירת ספרי התורה הפסולים בנפרד. מעל ארון הקודש בדרך כלל הופיע הכיתוב: "דע לפני מי אתה עומד", או שני לוחות עם ציון ראשי הפסוקים של עשרת הדברות. לפעמים גם תבנית כתר ועליה הכיתוב: "כתר תורה". מעל חלקה העליון של הפרוכת, התקינו מסך קצר המכונה 'כפורת', ככפורת שבמשכן שהייתה כסוי מעל הארון.

בקהילות הותיקות נפתחה הפרוכת באמצעות חבלים מיוחדים, שמשיכתם בכל הוצאה והכנסה של ספר תורה נמסרה לידי 'מושך בחוטים' מיוחד (שטריפן-ציהר). יש קהילות שמשיכתם נעשתה בידי שניים. המושך לפתיחת הפרוכת עומד בשמאל הארון, והמושך לסגירתה עומד לימין הארון. ברשותן של קהילות גדולות היו כמה פרוכות, לחול, לשבת, לכל אחד מהחגים, לשבתות מיוחדות, לראשי חודשים ולברית מילה. דוכן לדרשות ראוי להציב במיקום בו אחורי הדורש אינם פונים אל ארון הקודש.

עמוד החזן

עמוד החזן הוא במרכז מול ארון הקודש, ושני גרמי מדרגות לארון הקודש לימינו ולשמאלו. יש בתי כנסת בהם עמוד החזן הוא לימין גרם המדרגות היחיד, היינו בדרום ארון הקודש.

בימה

הבימה נקראת 'מגדל' או 'אלממור'. היא מוגבהת ועולים אליה במדרגות. לא הצריכו שש מדרגות, כדעת הזוהר, והסתפקו בשלוש או ארבע מדרגות בכל צד. למגדל בבתי הכנסת הישנים לא היה רק מעקה, אלא גם שנים עשר עמודים, לעתים תומכי תקרה, וביניהם אשנבים גדולים. על שולחן הבימה נותנים מפה, המחוברת ביתידות, לבל תמוש מעליה. בעת הנחת ספר התורה על הבימה לקריאה, הנהיגו בדורות האחרונים להניח מפה תלושה תחת הספר. במערב הבימה היה ספסל גדול ומרווח, ובו מקומות ישיבה אחדים לעושי המצוות. פתחי הבימה בבתי הכנסת הישנים לא היו בדרום ובצפון, אלא בקרן מזרחית-דרומית וכנגדו בקרן מערבית-צפונית. ספר התורה היה מובא מארון הקודש אל הפתח הסמוך, בקרן מזרחית-דרומית, ומוחזר מהפתח המרוחק, בקרן מערבית-צפונית.

מקומות ישיבה

מושבי בית הכנסת הקדומים נקבעו סביב ארבע כותלי בית הכנסת, ומולם סביב ארבע צדי המגדל-ה'אלממור'. היו אלה ספסלים עם משענת גב צמודה לקיר, ומחיצות בין מושב למושב. פני רוב המתפללים היו אל ה'אלממור', ואחריהם לקיר. מקצתם פניהם אל מול אחד הקירות, ואחריהם אל ה'אלממור'. לפני המושבים הוצבו שטנדרים ניידים, שניתן להפוך אותם לצד מזרח בעת תפילת העמידה. לשטנדרים אלה היו בדרך כלל תאים, שהוכנסו בהם ספרים וחפצי תפילה. יש שהיו מכסים במפה את השטנדר האישי שלהם, ומחליפים אותה לכבוד שבת קודש. בעת החדשה הנהיגו שורות ספסלים סימטריות, כולם פניהם למזרח. הספסלים הקדמיים יותר נחשבו למובחרים, בהיותם סמוכים לחזן. במקצת קהילות בדורות האחרונים יעדו את הספסלים הקדמיים לבני הנוער, כדי שיהיו נתונים לפיקוח. בקהילות אחרות הושיבו שם רק את נכבדי הקהל, והילדים ישבו ליד אבותיהם. מקום ישיבת הרב בבתי הכנסת הישנים לא היה במזרח, אלא מול ארון הקודש ואחוריו אל הבימה. זאת אף על פי שהיו ספסלים לאורך הקיר המזרחי, לשני צדי ארון הקודש. בדורות האחרונים הושיבו את הרב בקיר המזרחי במקום הסמוך ביותר לארון הקודש, בצד ימין של הארון (היינו ימין העומד לפני הארון), כשפניו אל הקיר. לפניו היו מוכרים את מקומות הישיבה בבתי הכנסת, ובעליהם היו מורישים אותם לבניהם אחריהם. בבתי הכנסת שקמו בדורות האחרונים, היו משכירים את המקומות לשנה אחת, ומחדשים את השכירות מדי שנה. היו קהילות בהן ייעדו ספסל מיוחד לאורחים. בכמה קהילות יועדו מקומות מיוחדים לישיבת האבלים, הנקרא 'מקום אבלים', או 'ספסל של אבלים', בדרך כלל בקיר המערבי, סמוך לכניסה ורחוק מהבימה וארון הקודש.

עזרת נשים

בבתי הכנסת העתיקים היתה עזרת הנשים באותו מפלס של עזרת הגברים, והיו חלונות מסורגים בין עזרת הנשים והגברים. בדורות האחרונים בנו את עזרות הנשים במפלס גבוה, בצורה של יציע, קומה אחת מעל עזרת הגברים, והתקינו מעקה שעליו פרוס וילון, שקוף קמעה, למניעת הסתכלות הגברים על הנשים.

תאורה

תאורת בית הכנסת בדורות עברו היתה בנרות שעה. מנורות הוצבו לפני עמוד הש"ץ, סמוך לארון הקודש וסביב הבימה.

נר שלפני הש"ץ הדליקו בכל תפילה, גם כשלא נצרכו לאורו, משום "באורים כבדו ה'", אפילו במנין פרטי שלא בבית הכנסת.
 יש מקומות שעל המנורה לפני הש"ץ נכתב: "שויתי ה' לנגדי תמיד", ולפיכך כינו מנורה זו בשם "מנורת שויתי". נר זה נכבה אחר התפילה. בשבת דולק הנר שלפני הש"ץ מכניסתה ועד צאתה. מרבים בנרות בשבת, ומקפידים שהכל יהא דלוק מבעוד מועד.
 נר תמיד היה של שמן. תלוי היה לפני ארון הקודש או מעל האלממור.
 עם התפתחות הטכנולוגיה הוחלפו נרות המאור בתאורת גז, ומאוחר יותר בתאורת חשמל.
 נרות מיוחדים יש ביום הכיפורים ובברית מילה.
 מרבים בנרות גם בשבתות מיוחדות וימים מצויינים, ובבתי הכנסת רבים תלוי היה 'שבת לאמפי גדול, עשוי כסף או נחושת, לפני ארון הקודש, ובו היו מדליקים בשמן זית.

אביזרים

קופת צדקה נקבעה בכניסה לבית הכנסת, בצד הפנימי של הקיר. יש קהילות בהן היתה קופה נוספת בפתח הבימה המזרחי-דרומי.
 כיור של מים היה מחוץ לבית הכנסת, סמוך לכניסת הגברים, ועוד כיור אחד סמוך לכניסת עזרת הנשים. תנור חימום בבית הכנסת נתחדש רק בדורות האחרונים, ויש שפקפקו אם מותר הדבר.
 שעון קיר הוא מחידושי הטכנולוגיה המאוחרים, שעירערו על הכנסתו לבית הכנסת בהונגריה, אך לא באשכנז.

טבלאות ועיטורים

במאות ה-16 עד ה-18 פשט במקומות רבים לעטר את בתי הכנסת בעיטורים וציורים על ידי אמנים ממזרח אירופה. הם אהבו לקשט את בית הכנסת בפסוקים ופתגמים, או ראשי תיבות שלהם, כמו: "סור מרע ועשה טוב" – סמו"ט; "אך טוב לך יהיה סלה" – אטלי"ס; "דע מי שהוא קונך" – דמש"ק; "מתן בסתר יכפה אף" – מבי"א, "שויתי ה' לנגדי תמיד" – שיל"ת; "שתיקה יפה בשעת התפילה" – שיב"ה.
 יש שעטרו את כתלי בית הכנסת בכתיבה אמנותית ומאוירת של תפילות כמו 'על הכל', 'מודים' דרבנן, 'מה טובו', וכיוצא בהם.
 בתקופה מאוחרת יותר יש שקבעו לוחות זכרון, בהם נרשמו שמות הנודבים לבניית בית הכנסת, או נודבי מתנה גדולה, וכן לוחות זכרון עם שמות נפטרים וימי היאהרציטי שלהם. (בדורות הקודמים נרשמו דברים כאלה רק ב'ממורבון' של הקהילה). כמו כן נקבעו כרוזים ושלטים המזכירים אמירת 'ותן טל ומטר', 'ותן ברכה', 'משיב הרוח ומוריד הגשם', 'יעלה ויבא', 'על הניסים', 'ותודיענו', וכן שם פרשת השבוע ופרקי אבות של אותו שבוע.

פרוזדור וחדרים נוספים

בימי קדם לא היה באשכנז פרוזדור ('פוליש') לפני כניסת בית הכנסת, ובדורות האחרונים, כששרשות הקהילות עמדו מגרשים רחבים יותר לבנין בתי הכנסת, ניבנו גם פרוזדורים.
 כבר בזמנים קדומים הקפידו רבותינו שיהיו בתי כסא נאותים במקום סמוך.
 בארכיטקטורה החדשה שילבו במיבנה בית הכנסת חדרים נוספים לשימושים שונים, לבית מדרש, למשרדים וחדרי ישיבות, לאולם שמחות וכיוצא ב.

כבוד בית הכנסת

מאוד הקפידו אבותינו על כבוד בית הכנסת, ניקיונו, ואיסור אכילה בו.

חנוכת בית ודירת מגורים

מועד חנוכת בית מגורים

הקונה בית חדש למגורים, או דירה חדשה למגורים, קודם שנכנס לגור בו וללון בו לינת לילה ראשונה, יקדש את החיים בבית החדש ויעשה בו את הצעדים הראשוניים בעסק תורה, תפילה ומצווה. לכן אין דוחים את חנוכת הבית למועד מאוחר, אלא חונכים ביום בו נכנסים בני המשפחה להתגורר במקום.

קביעת מזוזות

ראשון לכל יקבע מזוזות ולפני קביעתן יברך: ברוך אלהים יי אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו לקבוע מזוזות.

ברכת הזמן

אחר שגמר לקבוע המזוזות יאסוף את בני ביתו ויכוון להוציאם בברכה הבאה: ברוך אלהים יי אלהינו מלך העולם הטוב והמטיב. אם מתגורר לבדו ואין בליתו מי שיהנה מביתו יברך: ברוך אלהים יי אלהינו מלך העולם שהתנו וקיימנו והגיענו לזמן הזה.

לימוד תורה

מיד אחר קביעת המזוזות פותחים בלימוד תורה. נושא הלימוד אינו קבוע, אם הלכה אם אגדה או שניהם. יש הלומדים משניות מסכת ברכות בדילוג פרק שלישי, ויש הלומדים עניני קרקעות, בניה ודיוור, כמו הסוגיא במסכת בבא מציעא דף קז, או רמב"ם הלכות דעות פרק ה'; רמב"ם הלכות בית הבחירה פרק א'. אם למדו עשרה אנשים אומרים קדיש דרבנן, ומקדימים ואומרים: רבי תנניא בן עקשיא אומר, רצה הקדוש ברוך הוא לזכות את ישראל, לפיכך הרבה להם תורה ומצוות, שנאמר יי חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר.

אמירת תהילים

אחר הלימוד עוסקים בתפילה, ואומרים מזמורי תהילים המסוגלים למנוע פגעים רעים ומרעין בישין. את המזמורים אומרים לסירוגין כדרך אמירת תהילים המקובלת, היינו פסוק אחד אומרו ראש החבורה בקול רם ופסוק שאחריו אומרים המשתתפים בקול רם, וחוזר חלילה (וכל צד אומר לעצמו בלחש את הפסוק של הצד שכנגד). יש אומרים את המזמורים הבאים: ל (מזמור שיר חנוכה), צא (ישב בסתר), קיב (אשרי איש יראי), קכ עד קלד (שיר המעלות). לאחר מכן אומרים את שם האיש פב"פ ושם האשה פב"פ בתמניא אפי, היינו לפי הא"ב במזמור קיט (אשרי תמימי דרך). לבסוף אומרים מזמור צ (תפלה למשה). אם יש עשרה משתתפים אומרים בסוף מזמורי התהילים קדיש יתום.

סעודה

אחר גמר הלימוד ואמירת תהילים עורכים סעודה לשבח והודיה.

חיוב עליה

החונך בית הוא חיוב עליה לתורה בשבת שלאחר חנוכת הבית, לפי מנהג כמה קהילות.